

**KUR'ÂN TEFSİRİ AÇISINDAN
MARİFETNÂME**

Yakup UZUN

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE
2013
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yakup UZUN

KUR'ÂN TEFSİRİ AÇISINDAN MARİFETNÂME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

ERZURUM-2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

20/11/2013

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “KUR’ÂN TEFSİRİ AÇISINDAN MARİFETNÂME” adlı eser-metin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, eser-metin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

20/11/2013

Yakup UZUN

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr. Veysel GÜLLÜCE danışmanlığında, Yakup UZUN tarafından hazırlanan bu çalışma 20. / 11 / 2013. tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tefsir Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

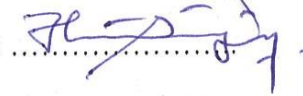
Başkan : Prof.Dr. Veysel GÜLLÜCE

İmza:

Jüri Üyesi :Prof.Dr. Osman GÜRBÜZ

İmza:

Jüri Üyesi Yrd.Doç.Dr. Hasan YILMAZ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
I. TEFSİR İLMİYLE İLGİLİ KELİMELERE GENEL BİR BAKIŞ	1
I.I. Tefsir	1
I.II. Te'vil.....	2
I.III. Terceme	3
II. MÜELLİFİN HAYATI VE YETİŞTİĞİ DÖNEM	5
III. HOCALARI, TALEBELERİ VE ESERLERİ.....	11
III.I. Hocaları	11
III.II. Talebeleri	11
III.III Eserleri.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR AÇISINDAN MARİFETNÂME

1.1. MARİFETNÂME'DE ELE ALINAN ÂYETLER.....	16
1.1.1. Âyetleri Sahâbe Kavli ve Tarihi Bilgilerle Tefsir Etmesi.....	16
1.1.1.1. Kibirlenme ile İlgili Âyetler	22
1.1.1.2. Tevekkülün Fazileti Hakkında Âyetler	23
1.1.1.3. Sabrın Fazileti Hakkında Âyetler	25
1.1.1.4. Rızânın Fazileti Hakkında Âyetler	26
1.1.1.5. Velilerin Hikmetleri Hakkında Âyetler	28
1.2.1. Âyetleri Bir Takım Kıssalarla Tefsiri	29
2.1. ÂYETİLERİ TOPLU OLARAK ZİKREDİP MUHTEVASINA DÂİR	
BİLGİ VERMESİ.....	37
2.1.1. Âyetleri Hadisle Tefsir Etmesi.....	37
2.1.2. Marifetnâme'de Hz Peygamber (s.a.s)'e İttiba Uyma Hususunda	
İşlenen Âyetler.....	41

2.1.3. Tasavvufi Meseleleri Açıklarken Âyetlerden Yararlanması	43
2.1.3.1. Âyetlerde Dünyanın Mahiyeti.....	43
2.1.3.2. Kalpleri Evirip Çevirme ile İlgili Âyetler	46
2.1.3.3. Az Yemek, Az Konuşmak ve Az Uyumanın Fazileti Hakkındaki Âyetler	50
2.1.3.4. Uzlet Hakkındaki Âyetler.....	52
2.1.3.5. Dâimi Zikir Hakkındaki Âyetler	54
2.1.3.6. Kelime-i Tevhîdin Faziletleri ve Tesiri Hakkındaki Âyetler	56
2.1.3.7. Tefekkür Bahsinde Zikredilen Âyetler	58
2.1.3.8. Tevekkül Bahsinde Zikredilen Âyetler	61
2.1.3.9. Tefviz Bahsinde Zikredilen Âyetler.....	65
2.1.3.10. Sabır Bahsinde Zikredilen Âyetler	68
2.1.3.11. Rızâ Bahsinde Zikredilen Âyetler	71
2.1.3.12. Mârifet Bahsinde Zikredilen Âyetler	72
2.1.3.13. Muhabbetullah Bahsinde Zikredilen Âyetler.....	75
2.1.4. Evliyanın Hikmetleri Hakkındaki Âyetler	82

İKİNCİ BÖLÜM

MARİFETNÂME'DE TEFSİR

2.1. ÂYETLERİ ZİKRETMEDEN MUHTEVASINA DÂİR BİLGİ VERMESİ ..	86
2.1.1. Cennet	86
2.1.2. Cehennem	91
2.1.3. İlk İnsanın Yaratılışı.....	95
2.1.4. Kıyamet Alametleri ve Kıyamet	98
2.2. ŞİİRLERİNDE ÂYETLERDEN İKTİBASTA BULUNMASI	104
2.2.1. Lafzi İktibaslar ve Örnekleri	104
2.2.2. Manevi İktibaslar ve Örnekleri	112
2.3. MARİFETNÂME'DE İSRÂİLİYYAT TÜRÜNDEN BİLGİLER.....	116
2.3.1. Tefsirde İsrâiliyyat ve Çeşitli Örnekleri	116
2.3.2. Hz Âdem'in Yaratılışı.....	117
2.3.3. Güneş ve Ayın Hareketleri.....	121
2.3.4. Alemin Yaratılışı	123

2.3.5. Arşın Taşıyıcıları.....	125
2.3.6. Arş-ı Azamı Çevreleyen Yılan	126
2.3.7. Arşın Horozu	127
 SONUÇ	 129
BİBLİYOGRAFYA	132
ÖZGEÇMİŞ.....	136

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KUR'ÂN TEFSİRİ AÇISINDAN MARİFETNÂME

Yakup UZUN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

2013, 136 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE
Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ
Yrd. Doç. Dr. Hasan YILMAZ

Mârifetnâme, İbrahim Hakkı'nın çok önemli bir eseridir. Dönemine âdetâ damgasını vurmuştur. Nasıl ki Mevlânâyı anınca “Mesnevi”yi hatırlıyorsak, İbrahim Hakkı'yı anınca da “Mârifetnâme”yi hatırlıyoruz. Bu eserler, müellifleriyle âdetâ bütünleşmişlerdir.

İlmin hemen hemen her sahasında yetkin eser veren İbrahim Hakkı, bunu ünlü eseri Mârifetnâme'ye de yansıtmış, eserde geçen konularla ilgili doyurucu bilgiler vermiştir. Eser, ansiklopedik bir tarzda düzenlenmiş olup; tabiat bilimlerinden, astronomiye, insanın fizyolojik ve anatomik yönünden tasavvufî konulara kadar geniş yelpazede eserini oluşturmuştur. İbrahim Hakkı, konuları mümkün olduğunca ayrıntılı olarak ele almış konuları monotonluktan kurtarıp, okuyucunun dikkatini çekmesi için de aralara şiirler serpiştirmiştir.

Tezimiz, bir giriş iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tefsir ilmiyle ilgili kelimelere genel bir bakış, müellifin hayatı, hocaları, talebelerinden oluşurken, birinci bölümde tefsir açısından Marifetnâme, ikinci bölümde de Marifetnâme'de tefsir yöntemi ana başlıkları altında ara başlıklardan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Tasavvuf, Marifetnâme, Sufizim

ABSTRACT**MASTER THESIS****MARİFETNÂME İN THE ASPECT OF COMMENTORIES OF THE QUR'ÂN****Yakup UZUN****Advisor: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE****2013, 136 pages****Jury: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE****Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ****Assist. Prof. Dr. Hasan YILMAZ**

Mârifetnâme, Granville's work is very important. Period, which was marked by the *vurmudur*. How is it that Mevlânâyî remembered, About the "Mesnevi" remembered", İbrahim we'il remember # Mârifetnâme". These works, müellifleriyle nearly bütünleşmişlerdir.

Knowledge in almost every course, Paulinha, who works the authority that famous work Mârifetnâme to the character, the book has a hearty last issues information. Last edited in a style, encyclopedic; natural sciences, astronomy, human physiological and anatomical aspects of the mystical work of until a wide range of topics. Granville, as detailed as possible topics and subjects taken for the reader's attention to tweens, monotony, poems serpiştirmiştir.

Tezimiz, an entry consists of two parts. In the introduction the author who encompasses an overview of related words, paraphrase, teachers, disciples, in terms of the second part of the first section in the Marifetnâme Marifetnâme, tafseer Tafsir method consists of the main search under the headings the headings.

Keywords: the Quran, Tafsir, Sufism, Marifetnâme, Sufizm

KISALTMALAR

(a.s.)	Aleyhisselâm
b.	Bin
(c.c.)	Celle Celâlühû
DİA	Diyânet İslam Ansiklopedisi
DİB.	Diyânet İşleri Başkanlığı
H.z.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Vakfı Yayınları
(r.a.)	Radıyallâhü anhü
(r. anhâ)	Radıyallâhü anhâ
mad.	Maddesi
sad.	Sadeleştirenler
s.	Sayfa
(s.a.s.)	Sallallâhu aleyhi ve selem
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
terc.	Tercüme
tsz.	Tarihsiz
vb.	Ve benzeri
vs.	Ve Saire
(Yay. haz.)	Yayına hazırlayan
Neşr	Neşreden
A. Ü	Atatürk Üniversitesi

ÖNSÖZ

Araştırmamızın konusu, milâdi XVIII. asrın önemli ilmî adamlarından olan Erzurum’lu İbrâhim Hakkı’nın ilmî şahsiyeti ve Marifetnâme adlı eserindeki tefsir metodudur. Bu başlık altında müellifin doğumu, tahsili, hocaları, talebeleri, eserleri ve vefâtı gibi müellifin biyografisini ele alan alt başlıklar ve bundan sonra tezimin asıl konusu olan, Kur’ân tefsiri açısından Marifetnâme olacaktır.

Tez konumuzun üzerinde yoğunlaşılması gereken alanının Erzurum’lu İbrâhim Hakkı, ve Marifetnâme adlı eseri olması hasebiyle çalışmamızın merkezinde olan ve konularımızı belirleyen etken de Erzurum’lu İbrâhim Hakkı, ve eseri Marifetnâme’dir. Marifetnâme bir mukaddime üç fen ve bir hatime olmak üzere beş bölümden meydana gelmiştir. Aynı zamanda çeşitli bab, fasıl ve nevilerle genişletilmiş ve konular ayrıntılı işlenmiştir. Burada göz önünde tutulan husus, okuyucuya psiko-pedagojik bir eğitim sağlamaktır. Bu sebeple fikirler sık sık tekrar edilmektedir. Sadeliği ve âhengi sağlamak gayesiyle kafiye kelimeler birbiri ardınca verilmektedir. Okuyucunun dikkatini çekmek, ona zevk vermek ve fikri câzip hale getirmek için konular şiir halinde özetlenmiştir. Bu şiirler zaman zaman Türkçe, bazen Arapça, nadiren de Farsça’dır.

Çalışmamız esnasında öncelikle müellifin mezkûr eserini okumaya önem verdik ve eseri okurken de önemli olduğunu düşündüğümüz noktaları notlarımıza ekledik. Daha sonra bu notları, Tefsir İlminin kısımlarını dikkate alarak belirlediğimiz konu başlıkları altında sınıflandırdık. Tezimizin genel şemasını oluşturan etken de belirlenen bu başlıklar altında topladığımız bilgilerdir.

Yaşadığı çağın ilim çevresinde itibar gören; kendisinden sonra yaşamış önemli müfessirleri de etkilemiş bir entelektüel sîmânın Kur’ân-ı Kerim’i nasıl yorumladığı, Kur’ân-ı Kerim’i yorumlarken hangi yöntemlerden istifade ettiği, Kur’an tefsirinde hangi hususları öncelediği hangilerini arka plana bıraktığı vs. geçmişe; istifade edilmesi gereken bir ‘miras’ ve geleceği inşa etmede ufkumuzu açacak bir ‘tecrübe’ olarak bakan her birey için Kur’ân tefsiri bağlamında büyük bir öneme sahiptir.

Aynı zamanda bu çalışmanın -konusu gereği- müellifin yaşamış olduğu çağda Tefsir sahasında fikrî, ilmî planda nelerden bahsedilip, nelerin tartışıldığı hususunda fikir vermeye yardımcı olması da diğer önemli bir noktadır.

VIII

Son olarak tezin oluşumunda gerek yönlendirilmesi gerek neticelendirilmesi hususunda desteklerini esirgemeyen muhterem hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE'ye, kıymetli hocalarım Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ'e, Yrd. Doç. Dr. Hasan YILMAZ'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca Cevat GüNEş arkadaşım ve diğ er arkaaşlarıma katkılarından dolayı çok teşekkür ederim. Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır

Erzurum-2013

Yakup UZUN

GİRİŞ

I. TEFSİR İLMİYLE İLGİLİ KELİMELERE GENEL BİR BAKIŞ

I.I. Tefsir Tefsir kelimesi ‘F-S-R’ veya taklib yoluyla ‘S-F-R’ köklerinden gelmektedir. ‘Fesera’ sözlükte ‘bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak ve kapalı bir şeyi açmak¹ gibi anlamlara gelmektedir. ‘es-Sefera’ ise, kökü farklı anlamlara geliyorsa da bu kelimenin Araplar arasında, kapalı bir şeyi açmak, aydınlatmak ve işrâk gibi mânâlarda kullanıldığı görülür. Meselâ “seferati’l-mer’etü an vechihâ” kadın yüzünü açtı mânâsındadır. Emin-el- Hûli’ye göre “Fesera” veya “sefera” masdarlarının her ikisinin de keşfetmek, ortaya çıkarmak mânâsı vardır; fakat “sefera” kelimesinde maddi, zâhiri; “fesera” kelimesinde ise mânevi bir keşf söz konusu olduğundan “tefsir” lafzı “fesera” kökünden türemiştir.²

Tefsir kelimesinin sözlük anlamlarını açıkladıktan sonra, tefsiri bir kavram olarak da “Kur’ân-ı Kerim’in lafızlarını, arap dili ve edebiyatı açısından tahlil ederek bununla kastedilen mânâyı tesbit etmektir”³ şeklinde tanımlayabiliriz. Bundan sonra diyebiliriz ki müfessir, arap dili ve belâğatı ile ilgili bütün imkânları kullanmalı, âyetleri çevreleyen her şartı, her olguyu dikkate alarak Yüce Allah’ın murâdını ortaya koymaya çalışmalıdır. Bu da ancak doğruluğu kesin olan delillere dayanılarak yapılmalıdır. Aksi halde sıhhatli bir tefsirden söz edemeyiz. Dikkat edilirse ilk dönemlerde tefsir, Hz peygamber (s.a.v), sahâbe ve tâbiundan gelen sahih rivâyetlerdi. Esâsen tefsir, bir tek anlam etrafında dönüp dolaşan ve doğruluğu kati olup başka anlamlar taşıma ihtimâli olmayan lafızlar için söz konusu olmaktadır. Buradan şunu çıkarabiliriz, tefsir sahih rivâyete Arapça dil bilgisi kurallarına dayandığı oranda objektif bilgiler içerir.⁴

Allah Rasûlü dünyayı nurlandırdığı sürece, Kur’ân-ı Kerim’in lafzıyla ilgili olan; Üslûbu’l-Kur’ân, Mübhemâtü’l-Kur’ân, Garibü’l-Kur’ân, Vücûh ve Nezâir, ve Aksâmu’l-Kur’ân, Kur’ân-ı Kerim’in anlamıyla ilgili olan; Müteşâbihu’l-Kur’ân, el-Hurûfu’l-Mukattaa, i’câzu’l-Kur’ân, Müşkilü’l-Kur’ân, Münâsebâtü’l- Kur’ân, ve Fezâilu’l- Kur’ân, târih içerikli olan; Kasasu’l-Kur’ân, Esbâbu’n-Nüzûl ve Nâsih-Mensûh hakkında subjektif bilgiye başvurmadan ilk müracaat mercii hiç tereddütsüz

¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1955, “F-S-R” md.

² Hûli, Emin, *et-Tefsir Ma’âlimu Hayâtihi ve Menhecuhu’l-Yevm*, Mısır 1994, s. 5.

³ ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü’l-İrfân* I-II, Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, Beyrut 1996, I, 471.

⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yay., İstanbul 2010, s. 22.

Allah Rasûlü idi. İlâhi murâkabe altında olan, hevâ ve hevesinden konuşmayan, bir başka ifadeyle yaptığı her şey ilâhi vahye dayalı olan Allah Rasûlün'ün ifâde ve fiileri de içtenlikle kabul görmüştür. Bu yönüyle Sahabe döneminde tefsir, tevkîfi (vahye dayalı) olup Allah ve Rasûl'ünün beyanlarını içeriyordu. Allah Rasûlünün dünyasını değiştirmesinden sonra tefsirin muhtevâsı biraz daha genişleyerek, sahabe, tâbiin ve etbau't-tabiinin açıklamalarını da içine almaya başladı.

II. Te'vil Te'vil, sözlük anlamı itibariyle aslına rucû mânâsına gelen evl kökünden tef'il vezninde bir masdardır. Te'vil, Kur'ân-ı Kerim bütünlüğü içerisinde tefsir,⁵ sebep,⁶ sonuç,⁷ rüyâ tâbiri⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'e göre te'vil bir şeyin aslını, hakikatini ve pratik sonucunu bildirme anlamlarını ifade etmektedir.⁹

Te'vili bir kavram olarak da “Meşru bir sebep veya delilden ötürü, her hangi bir âyeti zâhiri mânâsından alıp, bağlamından koparmadan kitâp ve sünnete uygun mânâlardan birine hamletmektir” şeklinde tanımlamak mümkündür.¹⁰ Sözlük ve terim anlamları itibariyle te'vil, her hangi bir şeyi bir delile dayanarak, varacağı gâyeye vardırma şeklinde özetleyebiliriz.

Tefsir ve te'vil lafızları muhtelif zamanlarda birbirlerinin yerlerine de kullanılmışlardır. Tefsir lafzı ıstılah olarak te'vilden daha kıdemlidir. İslâmın zuhûrunun ilk asrında tefsir ve hadisten başka ilimler yaygın olmadığı için tefsir lafzı bu ilimlere tahsis ediliyordu. Terceme devri ile bu ilimler tedvine başlanıp, farklı ilimler islâmiyete girince bu kelime diğer ilimlerde de kullanılmaya başlanmıştır. Te'vil lafzı ise, daha sonraları kullanılmaya başlamıştır.¹¹

Te'vil sahih veya fâsid olur. Bir lafzı hiç muhtemil olmadığı bir mânâyâ hamletmek veya muhtemil olduğu mânâlar içinde râcihi varken mercûha sevk etmek, fâsid ve bâtıl bir te'vildir. Te'vil her halde geçerli bir nedene dayanmalıdır. O geçerli

⁵ 3. Âl-i İmrân: 7.

⁶ 18. Kehf: 78.

⁷ 4. Nisâ: 59

⁸ 12. Yûsuf: 100

⁹ Demirci, *Tefsir Usûlu*, s. 297.

¹⁰ ez-Zerkeşî, Bedreddîn, *el-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân* I-IV, (2. Baskı), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1994, II, 150.

¹¹ İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV. Yay., (22. Bsk.), Ankara 2012, s. 214, 215.

neden bulunduğu zaman bâzı durumlarda hâfî zâhire, mecâz hakikate müraccâh olur. Aksi durumda te'vil fâsittir.¹²

I.III. Terceme Terceme lafzı lügatta çeşitli anlamlara gelir. Bu lafzın kökü dört harfli (rubâî) te-re-ce-me fiilidir. Genel olarak lügatçılar, bir kelâmı bir dilden başka bir dile çevirmek gibi tanımlar yapsalar da, bu lafzın farklı anlamları da vardır. Bu anlamlardan bazıları şunlardır: Unvan koymak, bir kimsenin hayatını anlatması, kendisine ulaşılamayana sözü tebliğ etmek, bir sözü söylendiği dilde tefsir etmek, bir sözü kendi dilinden başka bir dile tefsir edip açıklamak, yine bir dilden başka bir dile nakletmek. Günümüzde ekserî kullanımda bir dilden başka bir dile çevirmek anlamına tahsis edilmiştir.¹³

Terceme lafzının ıstılâhi anlamı, bir kelâmın anlamını diğer bir dilde dengi bir tâbir ile aynen ifâde etmektir. Tercemenin aslın mânâsına tamâmen mutâbık olması için, sarâhatta, delâlette, icmalde, tafsilde, umumda, hususta, ıtlakta, takyitte, kuvvette, isâbette, edâ güzelliğinde, beyan uslûbunda, hâsılı ilimde, san'atta asıldaki ifâdeye denk olması gerekmektedir. Aksi bir durumda tam bir terceme değil de eksik bir terceme olmuş olur. Halbu ki muhtelif diller arasında ortak noktalar ne kadar çok olursa olsun, her bir dili, diğer dilden ayıran kendine özgü özellikleri vardır. Onun için lisânî husûsiyeti olmayıp, sırf akıl ve mantığa hitab eden eserlerin, ilmi kâbiliyeti terakki etmiş dillere lâyıkıyla tercemesi kâbil olduğunda şüphe yoktur. Fakat hem akla, hem de kalbe yâhut yalnız zevk ve hissiyâta hitab eden ve dil noktasında edebi kıymeti ve san'at zevkini bütünüyle kendinde barındıran canlı ve bedii eserlerin tercemesinde muvaffakiyet nâdirdir. Bütün bunlardan şunu anlıyoruz ki, bir dilden diğer bir dile terceme yapılırken, lafzın bütün mânâ ve maksatlarına özen gösterilmesi elzemdir.¹⁴

Lugat ve ıstılâh anlamlarını verdiğimiz terceme, lâfzî terceme, tefsîrî terceme olmak üzere ikiye ayrılır. Lâfz-i terceme, nazmında ve düzeninde aslına benzemesi göz önünde bulundurulmuş, diğer bir ifâdeyle murâdifî, murâdifinin yerine koymaya benzeyen tercemedir. Bu tür tercemenin asıldaki mânâyı tam anlamıyla aktarması pek mümkün değildir. Çünkü bir dildeki lafzın murâdifini başka bir dilde bulmak her zaman mümkün olmaz. Tefsiri terceme ise, nazmında ve tertibinde aslına benzemesi göz

¹² Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, s. 241.

¹³ İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I-II*, D.İ.B. Yay., Ankara 1988, I, 27, 28.

¹⁴ Sofuoğlu, s. 243.

önünde bulundurulmayan tercemedir. Bu tür tercemedeki gâye, asıl metindeki merâmı güzel bir şekilde başka bir dille ifâde etmektir. Tefsiri terceme, lâfzi terceme gibi zor değildir. Günümüzde yapılan tercemeler de büyük oranda tercih edilmesinin sebebi, asıldaki mânâyı ifâde etmesi bakımından daha pratik ve daha kolay olmasıdır.¹⁵

Konumuz Kur'ân tefsiri açısından Marifetnâme olması hasebiyle tefsir, te'vil ve terceme kavramlarını kısa ve öz izah etme gereği duyduk. Şimdi müellifin hayatı, hocaları ve eserleri bölümüne geçebiliriz.

¹⁵ Cerrahoğlu, s. 216, 217.

II. MÜELLİFİN HAYATI VE YETİŞTİĞİ DÖNEM

İbrâhim Hakkı, meşhur eseri *Marifetnâme*'de hayatıyla ilgili bir hayli geniş bilgi vermektedir. Bir şahsın hayatıyla ilgili bilgi edinirken elbette ilk başvurulacak kaynak, eseri olmalıdır. Çünkü hiçbir insan bir başkasını, kendini tanımlamasından daha iyi tanımlayamaz.¹⁶ Bu sebeple çalışmamız esnasında, büyük oranda İbrâhim Hakkı'nın eserlerini dikkate almaya çalışacağız.

İbrâhim Hakkı, 18 Mayıs 1703 de Erzurum'un Hasankale ilçesinde dünyaya geldi. Babası Derviş Osman Efendi, Anadolu'nun evliyalarındandı. Annesi Şerife Hanife Hanım ise, Hasankale'nin ileri gelenlerinden Seyyid Dede Mahmud'un kızıdır. Derviş Osman Efendi sıkıntılı bir dönemde yaşamış, İbrâhim Hakkı'dan önce dünyaya gelen kardeşleri 3-4 aylıkken beşikte boğularak ölmüşlerdi. İbrâhim Hakkı'nın dünyaya gelişiyle babası Derviş Osman Efendi bir nebze rahatlasa da sıkıntıları devam etmiştir. Bunun üzerine 1707 yılında Hasankale'den Erzurum'a göçmüştür. Erzurum'da Kemerci Derviş Efendi, Derviş Osman Efendiye oğluna hoca yapmak istemiş, bu amaçla maaş teklif etmişse de Derviş Osman Efendi, Mürüvvetli Habib Efendiye arayıp bulmuştur. Bu zattan ders alan ve aynı zamanda tasavvuf ilmiyle hemhâl olan Derviş Osman Efendi'nin mahremiyet ve hassasiyetleri bu zat tarafından fark edilince bu zat Mehdi Efendi Mahallesine bir cami yaptırıp o camiye de Derviş Osman Efendiye tayin ettirmiştir.¹⁷

Derviş Osman Efendi'nin bu camide görev yapması mürşit bulma arzusunu söndürememiştir. Bu arada Lala Paşa Camii'ne Özbek köyünden bir mürşidi kâmil, vâiz olarak gelmiştir. Bu mürşidi kâmile Hak Teâlâ Derviş Osman'ın hakiki ahvalini bildirmiştir. Bu zat, Derviş Osman ile görüşmelerinde, Derviş Osman'a büyük iltifatta bulunmuş ve müjde vererek teselli etmiştir. Derviş Osman yüreğinde yanan ateşin sönmesine vesile olacak olan bu müjdeden dolayı sürur ile dolmuştur. Müjdesinde birkaç yıl içerisinde aradığını bulacağını söylemiş ve “Seninle yol arkadaşı olmak isterdim lâkin seni bizden önce sahiplenene sahiplenmiş” demiştir. Bu müjdeden bir yıl sonra Derviş Osman Efendi'nin eşi vefat edince, Derviş Osman Efendi, oğlu İbrâhim Hakkı'yı kardeşlerine teslim ederek Eyüp Efendi Hazretleri ile beraber Siirt tarafına

¹⁶ Câfer Durmuş, Kerim Kara (Sad.), *Mârifetnâme* I-III, Erkam Yay., İstanbul 2011, I, 13

¹⁷ İbrahim Hakkı, *Fakirullah Gavsı Azam Ulvi Şeyh İsmâil Tilvinin Hâlu hayatı-Ahlak ve ibadeti*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1995, s. 27.

doğru yola çıkmışlardır. Yoldaşı olan Eyüp Efendi'nin daha önce Molla Mehmet Arvâsi adındaki kâmil bir zattan ders alması ve onun yanında kalması, onları Siirt tarafına gitmeye sevk etmiştir.

Hac niyeti ile yola çıkan bu iki zat, Bitlis'e vardıklarında Eyüp Efendi'nin hocasının kabrini ziyaret maksadı ile Meks (Bahçesaray) tarafına gitmişlerdir. Burada bir hafta konaklamaları derviş Osman Efendi'nin sabrını bitirmiştir. Derken Siirt'e doğru tekrar yola koyulmuşlardır. Şehre yaklaştıklarında bir kervana katılmışlardır. Şehrin yakınında Tillo adındaki bir köyde Şeyh İsmail adındaki bir zâtın olduğunu kervandakilerden öğrenmiş, bu zâtı ziyaret etmek için kervandan ihtiyar olgun birisini izin almak maksadı ile Şeyh'e göndermişlerdir. Şeyh, gelen haberciye, gelecek olan ziyaretçilerden birinin burada kalacağını, diğerinin ise Erzurum'a geri döneceğini haber vererek kerâmet göstermiştir. Nihayet hac niyeti ile çıkılan yolculuk Tillo'da son bulmuştur. Derviş Osman Efendi, Şeyhin yanında bulunduğu süre içerisinde, sekiz yıldan beri gönlünde yanmakta olan ateş günden güne sönmüş ve gâmı kederi yok olmuştur.¹⁸

İbrâhim Hakkı, bir yıl sonra dokuz yaşlarında iken amcası Şeyh Ali tarafından babasının isteği üzerine, babasının yanına götürülmüştür. Tillo'ya vardıklarında Şeyh İsmail ve Derviş Osman Efendi ikinci namazını henüz bitirmişlerdi. İbrâhim Hakkı, bu iki zâtı görünce babasını çok sevmesine ve babasından çok şefkat ve merhamet görmesine rağmen, o mübârek sîma (Şeyh İsmail) İbrâhim Hakkı'nın gönlünü almış, kendi ifadesiyle “yüzü babamın yüzünden bana daha tanış geldi”¹⁹ ifade edip, gönülden kopan bir sevgiyle “es-selâmü aleyke yâ rûhi” demiştir. Bundan sonra Şeyh İsmail Efendi'nin babası için yaptırdığı hücrede kalmaya başlamıştır. Bu sırada İbrâhim Hakkı, bir gün rüyâsında, gökyüzünün beyaz serçelerle kaplı olduğunu ve bu serçelerin halka hücum ettiğini görmüş, kendisine saldıranları ise babası Derviş Osman Efendi savuşturuyormuş. Serçelerden bir tanesi fırsat bulup İbrâhim Hakkı'nın koltuğuna girmiş. Sabah uyanınca rüyâsını babasına anlatmış. Babası da İbrâhim Hakkı'nın koltuğunu açınca halk arasında salgın olan veba hastalığı eserini görmüş ve büyük bir üzüntüye gark olmuştur. Altı gün kendinden habersiz geçirmiş olduğu bu hasta

¹⁸ İbrahim Hakkı, *Fakirullah Gavsı Azam*, s. 29,30

¹⁹ Yıldız, Sâkıp, “*Erzurumlu İ. Hakkı'nın Ahlâk Anlayışı*”, Atatürk Üniversitesi *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1980 /4, s. 137-138.

günlerinin ardından gözlerini açtığında babasını başucunda ağlar ve Şeyh İsmail'i de, dua ederken bulmuştur. Şeyh Hazretleri şöyle buyurmuştur “Ey Derviş Osman, İbrâhim’in işi bitmiş iken Hak Teâlâ onu yeniden diriltti.” Bundan sonra İbrâhim Hakkı, Şeyh İsmail Fâkirullah Hazretleri’ne talebe olma şerefine nâil olmuştur. Babası ile beraber aynı hücreyi paylaşması hasebiyle de ilk tasavvuf zevkini babasından almıştır.

İbrâhim Hakkı 17 yaşına geldiğinde babası (Mayıs 1720) vefat etmiştir. Cenâze namazını Şeyh Fâkirullah Hazretleri bizzat kendi kıldırmıştır ve şu sözü ile İbrâhim Hakkı,’ni teselli ve tâziye etmiştir: “Molla İbrâhim, Molla Osman’dır” Babasının vefâtından sonra İbrâhim Hakkı, Erzurum’a dönerek üç amcasından biri olan büyük amcası, Molla Muhammed’in evinde ikâmet etmiştir. Bu sırada Erzurum Şeyhler Mahallesi’nde bulunan “Dâru’s-Sefâ Medresesi”nde tahsil görmüş, Erzurum Müftüsü Hâzık Mehmet Efendi’den 8 yıl boyunca Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Daha sonra hocasını ziyaret etmek için Tillo’ya giderek babasının hücreğine yerleşmiş tasavvûfî hayata yönelmiştir

İbrâhim Hakkı, zâhirî ilimleri tahsil etmek için Erzurum’u; gönül dünyasını inşa etmek içinse Tillo’yu tercih etmiştir. İsmail Fâkirullah Efendi’den kendisini “fenâ fillah” tarikatine sülûk ettirmesini istemiş, Şeyh, İbrâhim Hakkı’nın bu arzusunu kabul etmesiyle İbrâhim Hakkı, Şeyhin tarikatine intisab etmiştir. Bu meyanda “Nev-niyazcılık, meydancılık ve nakiblik görevlerinde bulunarak, tarikat esaslarını Arapça bir risâle ile kendisinin de ilk eseri olan Sülûk-i Tariki’l-Fenâ ismiyle bu alanda telif etmiştir.²⁰ Bir başka ifadeyle derviş, mütefekkir ve mürşit gibi vasıflara sahip olmuş, bunun yanında müellif astronom, psikolog ve sosyolog gibi alanlarda kendini yetiştirmiştir.²¹

İbrâhim Hakkı, diğer bir yandan pozitif bilimler ile dini bilimleri birbirinin tamamlayıcısı olarak ele alır ve her ilmin kendine has bir metodu olması gerektiğine inanır. O’na göre bilginin en yüksek derecesi Allah’ı bilmektir. Bu bilgiye ulaşmak için ise nefis ve nefsin taşıyıcısı olan bedeni tanımak gerekir. Bu sebeple İbrâhim Hakkı, anatomi, astronomi, matematik ilmini gerekli öncelik olarak görür. Bundan dolayı “*Mârifetnâme*” adlı eserinde fizik ve fizik ötesi konuları bir arada ele alır. Aritmetik, geometri, trigonometri, astronomi, fizyoloji, din psikolojisi, ahlâk, tasavvuf, kelam,

²⁰ Durmuş, I, 25.

²¹ Bingöl, Abdülkuddüs, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, 1993 /9, s. 15.

eğitim gibi konuların bir arada verilmiş olması onun çok yönlü bir düşünür olduğunu göstermektedir.²²

İbrâhim Hakkı, Hocasının vefatına kadar(1735) hocasına beş yıl süreyle hizmet etmiş ve hocasından istifâde etmiştir. Hocasının vefatından sonra tekrar Erzurum’a geri dönüp rahmetli babasının imamlık yapmış olduğu yukarı Habib Efendi Camii’ne imam olmuştur. Kendisi otuz üç yaşındayken 1736’da Firdevs Hatunla evlenmiştir. Firdevs Hanım, İsmâil Fehim ile Ahmet Naim’in annesidir. Bu arada imamlığı sürdürürken 1738 yılında ilk defa hacca gitmiştir. Hac dönüşünde Lübbü’l-Kütüb isimli eseri hazırlamıştır.²³ İbrâhim Hakkı’nın 1742 yılında Fatma hanımla yaptığı ikinci evliliğinden doğan çocukları yaşamamıştır. Daha sonra Hasankale’nin Ferhat Kethüda mahallesinde bir ev yaptırdıktan sonra Belkıs hanımla üçüncü evliliğini yapmıştır. Bu evlilikten Gülsüm ile Mehmed Şakir dünyaya gelmiştir. Bir kaç yıl sonra da Züleyha hanımla dördüncü evliliğini yapmış, ondanda Osman ve Nedim isimli oğulları dünyaya gelmiştir. İbrâhim Hakkı, İstanbul’a ilk defa 1747 yılında gitmiş ve Fâkirullah Hazretleri’nin nâkibi olması ve ilmi sahadaki yetkinliği sebebiyle Sultan I. Mahmut ile görüşüp Sultan’ın teveccühlerine mazhâr olmuştur. Saray kütüphanesinde çalışmalarına müsaade edilen İbrâhim Hakkı’nın, Astronomiye ilgisi bu çalışmalar sırasında meydana geldiği düşünülmektedir. Bu arada talebe yetiştirmek koşuluyla(1747) Abdurrahman Gâzi Zâviyesine tayin edilmiştir.²⁴

Erzurum’a döndükten sonra kendisine tevdi edilen bu kutsal görevi büyük bir aşkla 1755 yılına kadar sürdürdükten sonra resmi bir hizmet için İstanbul’a davet edilmiştir. İstanbul’a ikinci gidişinin daha uzun sürmesinin ve döner dönmez de Marifetnâme gibi kapsamlı bir eserin kaleme alınmasının İstanbul’daki kütüphane çalışmalarının tamâmen Marifetnâme’ye hazırlık mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Erzurum’a döndükten sonra meşhur eseri Marifetnâme’yi telif ederken bir yandan da talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Abdurrahman Gâzi Dede Tekkesi’nin zâviyedârlığı 1760 yılında III. Mustafa tarafından yenilenmiştir. Kendisine tevdi edilen Tekke’nin gelirleri oldukça sınırlıdır. Bu sınırlı olan gelirleri, oğulları ile amcaoğlu Yûsuf Nedim

²² Yüksel, Emrullah, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 11, Erzurum, 1993, s. 2.

²³ Mustafa Çağrıç, “İbrahim Hakkı Erzurumi” *mad.*, *DİA* I-XL, TDV. Yay., İstanbul 2000, XXI, 305, 306.

²⁴ Durmuş, I, 27, 29.

arasında paylaştıracak İrfâniyye adlı önemli eseri tamamlamış olduğu halde 1763 yılında üçüncü defa Tillo'ya gitmiştir. Rahmetli İsmail Fâkirullah Hazretleri'nin oğulları (Hamza Ganiyyullah, Mustafa Fâni) tarafından, babalarının halifesi olarak büyük bir sevgi ve muhabbetle karşılanmıştır. Onlar bu büyük zatla ayrılmamaya vesile olsun diye, İbrâhim Hakkı'nın vefat eden, ikinci evliliğini yapmış olduğu zevcesi Fatma hanımın yerine, kız kardeşleri, Fatma Azize ile evlendirdiler. Bu arada önemli eserlerinden biri olan İnsâniyye adlı eserini tamamladı. 1764 te Şeyh İsmail Fakirullah Hazretleri'nin oğlu Mustafa Fâni ile birlikte ikinci kez hacca gitti. Hac dönüşünde Tillo'da bir süre daha kalan İbrâhim Hakkı, bu arada Mecmûatü'l-Meâni isimli eserini tamamladıktan sonra tekrar Erzurum'a döndü. 1768 yılında Erzurum Müftüsü Şeyh Mustafa Efendi ile üçüncü ve son kez hacca gitti. Hacca giderken Şam'da eserlerinin büyük ilgi gördüğünü, eserlerinin halk tarafından arandığını amcaoğlu Yûsuf Nedime yazmış olduğu mektupla bildirmiş ve bir takım kitaplarını temin edip, Şam'a göndermesini rica etmiştir.²⁵

Bu hac yolculuğundan dönüp üç yıl daha Erzurum'da ikâmet ettikten sonra oğlu İmâil Fehim ile birlikte dördüncü ve son kez Tillo'ya gidip oraya yerleşmiştir. 1775 te altı ay kadar süren ağır bir hastalığa yakalandı. Hastalığının ardından sıhhat bulup eski sağlığına kavuştu. 1778 yılında, son evliliğini yapmış olduğu, aynı zamanda Şeyhinin de kızı olan zevcesini genç yaşta kaybetmesi kendisini çok üzmüş, üzüntü devam ederken kendisiyle teselli bulduğu, Şeyhinin oğullarından Hamza Ganiyyullahın ölümü de eklenince üzüntüsü daha da artmış, ve bütün bunlardan sonra yalnızlığa gark olup kısa bir zaman sonra 22 Haziran 1780 tarihinde Hakk'ın Rahmetine kavuşmuştur. Vefâtından iki yıl önce kaleme aldığı vasiyetnâmesinde; kendisinin defnedilirken, hocasının yanına evlatlarının defnedilmesinin daha evla olacağını düşündüğünden, kendisinin hocasının yanına defnedilmemesini istemiştir. Bunu büyük bir fedâkarlık olarak telakkî eden Şeyh İsmail Fâkirullah'ın oğlu Mustafa Fâni'nin isteği üzerine bizzat İbrâhim Hakkı, tarafından yaptırılan türbeye defnedilmiştir.²⁶

İbrâhim Hakkı'nın yapmış olduğu bu şâheser günümüz imkânlarıyla bile yapılamayacak türdendir. Nitekim 1964 yılında yapılan restorede astronomik hesaplamalar göz önünde bulundurulamadığı için bu şaheserin orijinalliği bozulmuştur.

²⁵ Durmuş, I, 36.

²⁶ Çağrı, "İbrahim. Hakkı Erzurumi" *mad.*, *DİA* I-XL, XXI, 306.

Oysa İbrâhim Hakkı, nevrüz hatıralarını yaşatmak için Tillo'ya dört kilometre uzaklıkta bulunan dağın tepesine bir kale yaptırmış ve duvarın ortasına büyük bir pencere yerleştirmiştir. Mart ayının 22'sine rastlayan nevrüz günü sabahında güneş doğduğu zaman ilk ışıklarını, dağın tepesindeki kalenin penceresinden geçerek, biri büyük ikisi küçük üç kubbeli, sekizgen, 40 metrekare olan türbenin giriş kısmındaki kuleye yerleştirilmiş prizmaya ve oradan da türbenin tepesindeki kubbenin penceresine aksedip bir mercek aracılığıyla İsmail Fâkirullah Hazretleri'nin mezar taşının baş ucuna düşmekteydi.²⁷ Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı maâlesef günümüzde böyle bir olayı gözlemleme imkânına sahip değiliz yalnız son yıllarda yapılan yeni çalışmalar sayesinde artık bu imkâna kavuşmuş bulunuyoruz.

²⁷ Durmuş, I, 40.

III. HOCALARI, TALEBELERİ VE ESERLERİ

III.I. Hocaları İbrâhim Hakkı, eğitimini en mükemmel şekilde tamamladığını hem kendi çağında (18.yüz yılda) hem de günümüzde etkisini devam ettiren ölümsüz eserleriyle ispatlamıştır. Kendisinin bu kadar donanımlı yetişmesine ve tasavvûfî yaşantıya meyletmesine vesile olan ilk kişinin babası Şeyh Derviş Osman olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim babası, ilmi ve tasavvûfî hakikatlere susamış, bu uğurda dertlenmiş, evini-barkını, ailesini, yurdunu terk etmiş, oğluna hem örnek hem de sebep olmuştur. Sekiz yaşına kadar kendisi, oğlunu; tefsir, fıkıh, hadis gibi zahiri ilimlerde eğitmiş, dokuz yaşında Tillo'ya getirtip Şeyhi İsmail Fâkirullah Hazretleri'ne intisap etmesine sebep olmuştur. Özellikle İbrâhim Hakkı,'nin Şeyhine intisabının da, kendisinin tasavvufta derinleşmesine büyük katkısı olmuştur. Yine Derviş Osman'ın arkadaşı olan Molla Muhammed Sıhrâni Hazretleri'nden de astronomi, matematik gibi fen ilimlerini tahsil etmiştir. İbrâhim Hakkı, 17 yaşında babasını kaybettikten sonra Erzurum'a dönerek büyük amcası Molla Muhammed'in yanında ikâmet edip Erzurum Müftüsü olan Hâzık Mehmet Efendi'den Arapça ve Farsça dersler almıştır.²⁸

III.III. Talebeleri İbrâhim Hakkı, gibi manevi bir değer, ilmin; okumak, anlamak, yaşamak ve yaşatmak merhaleleriyle kemâle ereceğini en iyi bilenlerden birisi olduğunu; ilminden, yaşantısından, yazdığı asırlara meydan okuyan eserlerinden ve yetiştirdiği sayısız öğrencilerinden, söze ne hacet dedirtecek somut eylemlerinden anlıyoruz. 1747'de I. Sultan Mahmud tarafından Abdurrahman Gâzi zâviyedarlığına atanmadan önce de öğrenci yetiştirmiş, atandıktan sonra da resmi görev dışında öğrenci yetiştirmiştir. Öğrenci yetiştirdiği yerler ise, Erzurum, Hasankale ve Tillo'dur. Talebelerinin sayısı hakkında bilgi mevcut olmayıp, Üç Mahmud'lar diye bilinen, isimleri Mahmud olan öğrencilerini Tillo'da okuturken, Mahmud'lar çalışın, üçünüzden biri Allah'ı Teâlâ'nın veli kulları arasına girecektir, demiştir. Mahmud'lar da bu müjdeye nâil olabilmek için daha fazla çalışmaya başlamışlar. Daha sonra İbrâhim Hakkı, ismi Mahmud Memduh olan öğrencisine” Sen erişmeye lâıksın, eriştiğin zaman heyecanını yen ve sâkin ol” diyerek keramet göstermiştir. Mahmud Memduh eriştiği zaman kendini zaptedememiş, “Âriflerin, âşıkların, evliyâların evliyâsı benim” demiş

²⁸ İbrahim Hakkı, *Fakirullah Gavsı Azam Ulvi Şeyh İsmâil Tilvinin Halı hayatı-Ahlak ve ibadeti*, s. 29

bir süre sahralarda dolaştıktan sonra sakinleşip kendine gelmiş ve tekkesine dönmüştür. Bu zat kırk bin beyitlik bir divana sahiptir.²⁹

III.III. Eserleri İbrâhim Hakkı, eserlerinin büyük bir bölümünü Arapça, Farsça ve bu dillerin yanında kendi ana dili olan Türkçe'yi de ihmal etmeyerek, Türkçe'nin az ve ağıdâlı kullanıldığı bu dönemde, Türkçe olarak, hem nesir hem de nâzım türünde eserler kaleme almakla kalmamış İmam-i Gazzâlî'nin "Tehafütü'l-Felâsife" adlı eserinin bazı bölümlerini Türkçe'ye çevirmiştir.³⁰ Bu çağda pek de rastlanamayacak türden bir hareket olarak hemen hemen bütün alanlarda eserler vermiştir. Eserlerinin sayısı hakkında farklı görüşler vardır.³¹ İbrâhim Hakkı, küçük risâlelerini müstakil eser saymamış, risalelerinin beşini büyük (ana) eser, onunu küçük (evlat) eser olmak üzere toplam on beş eser olarak zikretmiştir.

Bunlar:

1- *Divân*, İbrâhim Hakkı,'nin ilk eseri olup şiirlerinin toplandığı 1755 tarihinde oğlu İsmâil Fehim için kaleme aldığı, Marifetnâme'den sonra en tanınmış eseridir

2- *İrfâniyye*, 1761 yılında cem olunmuştur. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç bölümden meydana gelen bu eser "Men arefe nefsehu fe kad arefe Rabbehü" hadisini konu edinir.

3- *İnsâniyye*, güldeste (antoloji) türünden olan bu eser manzum olup 722 sayfadır. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde ve yüz altmış kitaptan şiirler seçilerek tertip edilmiştir. (1763)

4- *Mecmû'âtü'l-Meâni*, muhtelif konularla ilgili manzum ve mensur yazılar ihtiva eden bu eser, 1765 yılında Arapça, Farsça ve Türçe olmak üzere üç dilde kaleme alınmıştır.

5- *Marifetnâme*, İbrâhim Hakkı,'nin 1757 yılında tamamladığı meşhur eser, dini ve gayri dini tüm bilgileri ele alan ansiklopedik bir eserdir. Bu ansiklopedik eser, Erzurumlu İbrâhim Hakkı tarafından H 1170 /M 1757 tarihinde Türkçe olarak

²⁹ Durmuş, I, 59.

³⁰ Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurumi" mad., DİA I-XL, XXI, 309.

³⁰ Yıldız, M. Salih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Felsefe*, Yüksek Lisans Tezi(Yayınlanmamış), İstanbul, 1977, s. 31.

³¹ Biçici, Alaaddin, *E. İbrahim Hakkı'nın Tefsiri Yönü*, (Yüksek Lisans Tezi)AÜ Sosyal Bilimler Ens., Erzurum 1996, s. 5-6

tamamlanmıştır. Birçok el yazma ve matbusu olan³² bu eser toplam on dört bölümden oluşmakla beraber hemen hemen tüm bölümlerinde müellifin konularla ilgili şiirleri vardır. Tabiat bilimleri geniş bir şekilde yer alır. Astronomik konular yeni bir astronomi anlayışıyla ele alınmıştır. Bu konuda referans da Kâtip Çelebi'dir. Eserde insanın fizyolojik ve anatomik yapısıyla ilgili geniş malumat vardır. Psikolojide İbn Sina geleneği devam ettirilmiş insan organlarının karakterolojik yapısıyla ilgili yorumlar yapılmıştır.

Tasavvuf tarihinde yazıldığı günden bu güne kadar en çok okunan eserler arasında yer alan Marifetnâme, gerek içerdiği derin tasavvuf felsefesi gerekse ansiklopedik tarz açısından hayli öneme hâizdir. Eser birçok konuyu ele almasına rağmen, temel konusu marifet nazariyesidir. Çünkü müellife göre tasavvufun hedefi olan kendini bilmenin ancak sosyal ve fen bilimlerini bilmekten geçtiğine inanmaktadır. Yani Yüce Allah'ı bilmek kendini bilmekten, kendini bilmenin yolu da, bilimlerin bilinmesiyle mümkün olur.³³

Marifetnâme'nin çeşitli baskıları yapılmıştır, 1835' te Mısır'da Bulak baskısı, 1845'te Rusya'da Kazan Üniversitesi'nin baskısı, 1863'te Mısır-Bulak'ın ikinci baskısı, 1867'de İstanbul'da Hacı Muharrem Efendi'nin baskısı, Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye tarafından Matbaa-i Amirede yapılan ikinci baskısı, 1912'de Ahmet Kâmil Matbaasında basım. Bütün bu baskıların nüshalarını Süleymaniye Kütüphanesi'nde görmek mümkündür.³⁴

Yazıldığı dönemde en çok okunan eserler arasında yer alan Marifetnâme günümüzde de en çok okunan eserler arasındadır. Özellikle doğu bölgelerinde, hemen hemen her evde Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok bulunan eser Marifetnâme'dir.

6- *Tuhfetü'l-Kirâm*, 1765 Tillo'da şeyhinin evinde yazılmıştır. Mecmû'atü'l-Meânî bu esere kaynaklık etmiştir.

7- *Nuhbetü'l-Kelâm*, İbrâhim Hakkı'nın ifadesiyle seçmelerden meydana gelmiş ikinci evlat eser olup 1768 yılında telif etmiştir.

³² Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz yay., İstanbul 2006, s. 243.

³³ Hayrani Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981, s. 47.

8- *Meşâriku'l-Yûh*, kendisinin ve başkalarının şiirlerinden seçilerek 1771 yılında telif edilmiştir. Eser, Râh-ı ervâh, Âzatnâme, Rızânâme; Fakirnâme, Fenânâme, Gönülnâme, Sabırnâme gibi bölümler ihtiva etmektedir.

9- *Sefine-i Rûh*, diğer eserlerinden Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk bölüm şeklinde 1773 yılında telif edilmiştir.

10- *Kenzü'l-Fütûh*, bu eser İrfâniyye mecmûasından seçtiği müfredlerden oluşan, bin yirmi beyitlik olup 1774 yılında yazdığı daha çok tasavvûfî ve didaktik mahiyetlidir.

11- *Definetü'r-Rûh*, Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış şiir ve nesirleri ihtiva eden bu eser 1775 yılında telif edilmiştir. Bu eserde Cilâu'l-kulûb ve İnsân-ı kâmil isaleleri ile üç mektup diye bilinen, Kitâbü'l-Âlem, Mektubu's-Sırr, Raznâme ve dört yüz beyitlik çeşitli şiirler bulunmaktadır.

12- *Rûhu's-Şurûh*, seçmeler şeklinde hazırlanan eser, İlâhinâme'den seçilmiş Mahzeni'l-esrâr'dan meydana getirilmiş 1776 yılında telif edilmiştir.

13- *Ülfetü'l-En'am*, Marifetnâme'den alarak 1776 yılında tasnif etmiştir.

14- *Urvetü'l-İslâm*, bir mukaddime, on beş bâb ve Hâtîme'den meydana gelen bu eser daha çok dini mahiyettedir. 1777 yılında telif edilmiştir.

15- *Hey'etü'l-İslâm*, Marifetnâme'nin Birinci Fenninde bulunan astronomi bahislerini eski anlayışa göre derlemiş 1777 yılında telif edilmiştir.³⁵ Bu on tanesi de evlat eseridir.

Bunların dışında İbrâhim Hakkı'ya nispet edilen birçok eser vardır. Bunlar ise: *Tecvid kitabı*, *Tertibü'l-Ulum*, *Lübbü'l-Ulûm*, *Vuslatnâme*, , *Şükürnâme*, *Sefine-i-Nuh*, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Mi'yârü'l-Evkât Türkçe-Arapça-Farsça sözlük*, *Saâdetnâme*, *Vasinâme* gibi ismini zikrettiğimiz eserleri yanı sıra zikredemediğimiz diğer eserlerinin olması da kuvvetle muhtemeldir. Şöyle ki hayatının sonuna kadar bizzat kendisi yazmaya özen göstermiş, son yıllarında yazamayacak kadar hasta olduğu zaman da, kendisi söylemiş ve oğullarına (İsmâil Fehim, Muhammed Şâkir) yazdırmıştır. Bu

³⁵ Durmuş, I, 61, 65, 93, 94, 97- 101.

değerli mutasavvıfın son nefesine kadar eser telif edip ve ettirmesinin bereketi neticesinde eserleri dünya çapında ün yapmıştır.³⁶

³⁶ Durmuş, I, 102.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR AÇISINDAN MARİFETNÂME

Marifetnâme klasik tefsir kitapları gibi Kur'ân-ı Kerim'i baştan sona kadar tefsir eden bir eser olmamakla birlikte, tefekkür, tevekkül vb. tasavvûfî içeriğe hâiz bütün ayetlerin toplanıp teferruatıyla işlendiği bir eserdir.

Müellif ayetleri genelde tefekkür, tevekkül, tefviz, sabır, rıza, marifet, muhabbet ve nefis mertebeleri bölümlerini işlerken konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerim'de geçen bütün ayetleri konunun başında toplu olarak zikretmiştir. Zikretmiş olduğu bu âyetler ekseninde uzun uzun konuyu irdelemiştir. Öyleki bazı bölümlerde otuz küsur ayet, bazılarında da otuza yakın âyeti almıştır. Konuyu işlerken âyetlerin geçtiği her konuda, âyet metinlerinin hemen hemen hepsini almaya çalışıp müellifin âyet bağlamındaki açıklamalarına yer vererek zaman zaman diğer tefsirlerle bir karşılaştırma yapacağız.

1.1. MARİFETNÂME'DE ELE ALINAN ÂYETLER

İbrâhim Hakkı, eserinde âyetleri zikrettikten sonra âyetlerin açıklamasına dair bilgiler verdiğini görüyoruz. Konuları işlerken müellifin zikrettiği âyetler ve bu âyetlerin tefsiri mahiyetindeki açıklamaları olacaktır.

1.1.1. Âyetleri Sahâbe Kavli ve Tarihi Bilgilerle Tefsir Etmesi

Allah Rasûlünden sonra tefsir alanında en önemli yer sahâbenin olmuştur. Hz Peygamber (s.a.s.)'le şerefyâb olmuş, sarsılmaz imanlarıyla ve âyetlerin nüzûluna şahit olmaları, nüzûl sebeplerini bizâtihi yaşayarak bilmeleri, âyetler ve hükümler arasındaki münâsebeti iyi kavrayabilmeleri hasebiyle Hz Peygamberden sonraki yeri almışlardır.³⁷ Kendilerine yaraşır bir şekilde çok titiz davranmış, Hz peygamberden Kur'ân'ın manasını ve tatbikatını öğrenmiş, öğrendikleri sûreyi ezberleyip anlayıncaya kadar üzerinde durmuşlar, iyice bellemeden başka sûreye geçmemişlerdir.³⁸ İbrâhim Hakkı, de sahâbe sözlerine bu eserinde çokça yer vermiş ve sahabeyi çok önemseydiğini fazlasıyla hissettirmiştir. Konuyla ilgili ayetleri sıralayalım:

³⁷ Cerrahoğlu, s. 234.

³⁸ Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996, s. 30.

وَكُلُّوا وَأَشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

“Yiyin için fakat israf

etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez”³⁹

أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

“İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir”⁴⁰

Zikredilen bu âyetleri İbrâhim Hakkı, insanın gıda alması, bitkisel mertebesi, şehveti, hayvânî mertebesidir der. İlim ve irfânı ise, insânî mertebesidir. Şu halde sırf beden gelişimi için besinlere yönelen ve onlarla meşgul olan kimsede gâlip olan hal, hayvânî mertebedir. Akıllı kişi, bu düşük mertebede kalmayıp kalp temizliği ve ruh cilâsı ile mânevî fetihlere yönelir, insân-ı kâmil olur, mebde’ ve meâdına gider. Yani akıllı insan, ancak ölmeyecek kadar ve namazlarını kılacak kadar birkaç lokma yer şeklinde açıklamış ve sahabenin yukarıdaki âyetleri tefsiri mahiyetindeki şu bilgiler yer vermiştir: ⁴¹

“Halid b. Velid (r. a.) Hz Ömer’i (r. a.) dâvet edip onun için güzel bir yemek hazırladığında mü’minlerin emîri Hz Ömer (r.a.) bu güzel yemek bizim için olduğuna göre, arpa ekmeğine bile doyamadan ölen fakirlere ne vardır?” dediğinde, Halid b. Velid (r. a.) cevâben: “Ey mü’minlerin emîri! Onlar için cennet vardır” dedi. Hz Ömer (r. a.): “Onlar cennetle kurtuluşa ermişlerdir. Bu yemek bizim nasibimizdir, onlar ise bizden önce ahirete göçüp giderek büyük kurtuluşa ermişlerdir”⁴² demiştir.

İbrâhim Hakkı başka bir örnekte ise şöyle der: Şeyhimiz Hazret-i Gavs-ı ulvî İsmail Fakirullâh Tillovi, (Allah kendisine rahmet eylesin) bu Hakkı evlâdını yetiştirmek için şöyle demiştir: “Molla İbrâhim! Ben gecede ve gündüzde tek bir kere, birkaç lokma yerim. Hazırda ne varsa onu yerim. Herhangi bir yemek ile haftada iki yufka ekmeği yerim. Et suyu riyâzete engel değildir. Bu ekmeğin aslı, yenilen nîmettir. Altı günde bir, sadece iki fincan su içerim. Yatsı namazından sonra yatıp uyurum. Gece kalkınca sabaha kadar ibadet ederim. Pazartesi ve Perşembe günleri de oruç tutarım.”⁴³

Tefsir mahiyetindeki bu kavli de tarihi olarak değerlendirebiliriz. Kezâ İsmâil Fakirullah Hazretleri 1735’de vefat etmiştir. Oysa İbrâhim Hakkı, Marifetnâme’yi 1757

³⁹ 7. Â’râf: 31

⁴⁰ 7. Â’râf: 179.

⁴¹ İ. Hakkı, s. 307.

⁴² İ. Hakkı, s. 308.

⁴³ İ. Hakkı, s. 308.

yılında tamamlamıştır. Dolayısıyla sözün söylendiği tarih ile eserin telif edildiği tarih arasındaki bu zaman aralığı bizim bu şekilde değerlendirme yapmamıza sebep olmuştur.

Bir diğer örnekte ise az uykunun mubarek kimselerin özelliği olduğuna dâir âyettir.

وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا

“Geceleyin O'na secde et; O'nu geceleri uzun uzun tesbih et”⁴⁴

İbrâhim Hakkı, bu âyetle ilgili şu bilgilere yer vermiştir: Ey azîz! Bilinmelidir ki evliyânın en faziletlisi olan Hz. Ebû Bekir (r. a.) her gece yatsı namazından sonra bir-iki saat kadar ailesiyle oturup sohbet ederdi. Çoluk çocuğu uyuduktan sonra kalkıp abdest tâzelerdi. İki rekât nafîle namaz kılar, seccâde üzerinde oturur, son derece büyük bir saygı ve edeple Hakkın feyizlerini bekler murâkabe ederdi. Sabaha bir saat kadar kaldığında mubârek başını kaldırıp bir kere “ah!” deyişiyle ağzından öyle bir nûr çıkardı ki, o nûrun ışığı evi aydınlatırdı. Öyle bir aydınlatma ki duvarın çamurunda bulunan samanlar bile görünürdü. Ondandır kalkıp on rekât teheccüd, ardından üç rekât vitir namazı kılar, ailesini ve çocuklarını namaza uyandırır. Sonra sabah olduğunda sabah namazının sünnetini kılar, mescide giderdi.⁴⁵

Bir diğer örnek ise, az konuşmanın evliyanın âdeti olduğuna dâir şu âyettir:

وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِ الْجَاهِلِينَ

“Onlar, boş söz işittikleri vakit ondan yüz çevirirler. Bizim işlediğimiz bize, sizin işlediğiniz sizedir. Size selâm olsun, cahillerle ilgilenmeyiz.”⁴⁶

İbrâhim Hakkı, bu âyetle ilgili şu izaha yer verir: Ey azîz! Bilinmelidir ki Allah dostları şöyle demişlerdir: Dilini altın gibi sakla ki, ince bir söz ile kalbin hüznlenmesin. Dilini dudaklarının ve dişlerinin esiri et ki, seni bağlanmış ve hapse atılmış eylemesin. Eğer sözünü az ve suskunluğunu çok edersen, sırrını gizleyerek emniyet ve selâmet yoluna gidersin. Kişi kendi dili altında gizlenmiştir. Dile gelen her

⁴⁴ 76. İnsan: 26.

⁴⁵ İ. Hakkı, s. 314.

⁴⁶ 28. Kasas: 55.

sözü söyleyen ziyâna uğrar. İnsanın belâsı dildendir.⁴⁷ Müellif akabinde sahabe kavli ve davranışıyla ilgili şu rivayetlere yer vermiştir:

Hız Ebû Bekir (r.a.) dilinin altında bir taş saklayarak kendisini faydasız şeylerden sakındırırdı. Mutlaka konuşması gerektiğinde taşı dilinin altından çıkarıp şöyle konuşurdu, “İşte beni belâlara ve sıkıntılara sokan bu dildir”.⁴⁸

Hız Ali (r.a.) buyurmuştur ki: “Eğer Hız Peygamberin mubârek ağzından dinlediğim sırları size söylesem, siz benim yanımdan çıkar gidersiniz ve “Muhakkak Ali yalan söylüyor. Onun söylediklerini başka kim işitmiş”⁴⁹ dersiniz.

Hız Dâvud (a. s.)’ın kıssasında ise, Lokman Hekîm Dâvud’un (a.s.) huzuruna geldiğinde, sert demirin onun elinde yumuşak bal mumu gibi olduğunu, ondan birbirine girmiş küçük halkalar ile acayip bir sanat yaptığını görmüştür. Lokman (a.s.) onun bu işine çok şaşırılmış ve birbirine girmiş halkaların niçin olduğunu sormak isteyince kalbindeki hikmeti, onu sormaktan men etmiştir.

Hız Dâvud (a. s.) elindeki mucizesini bitirip üzerine giydiğinde Lokman Hekim’e şöyle demiştir: “Bu zırhtır. Savaşta insanın sağlam bir koruyucusudur.” Lokman Hekim: “Benim bu suskunluğuma ne dersin? Soru sormadım” deyince, Dâvud (a. s.) şöyle cevap vermiştir: “Susmak bir hikmettir ki işleyeni azdır. Gönül ve ruh için muhâvere esnasında lüzumlu olmadıkça konuşmayıp, susmak sağlam bir kaledir.”⁵⁰

Bir diğer örnek ise, uzletin mübarek kimselerin huyu olup, dâimi lezzet ile tam bir huzur verdiği dâir âyetlerdir.

وَاضْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا

“Sabah akşam Rablerinin rızâsını dileyerek O'na yalvaranlarla beraber sen de sabret. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerini o kimselerden ayırma. Bizi anmasını kendisine unutturduğumuz ve işinde aşırı giderek hevesine uyan kimseye uyma.”⁵¹

⁴⁷ İ. Hakkı, s. 321.

⁴⁸ İ. Hakkı, s. 319.

⁴⁹ İ. Hakkı, s. 319.

⁵⁰ İ. Hakkı, s. 321.

⁵¹ 18. Kehf: 28.

فَاعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

“Bizi anmaktan yüz çevirenlere ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlere aldırma”⁵² âyetleri çerçevesinde Müellif, şu yorumlarda bulunur:

“İnsanlardan yalnız kalmak ibadettir, izzet ve şereftir. Halka bakmak âfettir, halka bakmayan rahattır. Halk ile oturmayan Hak ile dost olur. Dünyalık dost, ateş gibidir. Azı faydalı çoğu zararlıdır. İnsanlar ile yakınlık kurmak iflas alâmetidir. İnsanlara karışmak vesveseyi harekete geçirir. İnsanlara karışan hileleri ile aldanmıştır.”⁵³

Müellif durum böyleyken, “Dünya ehliyle görüşme, işlerine de hiç karışma. İnsanlara ateşe yaklaştığın gibi mesâfeli ol. Ne çok uzak dur, ne çok yakın ol, sev seni seveni, sorma seni sormayanı. Kendi değerini bilen halk arasına karışmaz. Hakkın dostluğunu bulanın insanlarla işi almaz. Gönül ehli diliyle ve vücûduyla halka yakın olur, kalbiyle ve ahlâkıyla hepsinden uzak ve aykırı olur” der.⁵⁴

Hız Peygamber (s.a.s.) 40 yaşına geldiği zaman halinde bir başkalık farketmeye başladı. Eskiden beri vâkarlı ve dâima tefekkürlü idi fakat şimdi daha başka bir rûhi halet içinde olduğu halinden belli idi. Dünya meşgalelerinden el çekip inzivayı sever, sessiz ve iddiasız bir hayat geçirirdi. Bu dünyanın dağdağasından uzak, gürültüden âzâde تنها bir yere çekilip sükût içinde tefekküre daldı.⁵⁵

İbrâhim Hakkı bu âyetlerle ilgili kendi değerlendirmesinden sonra tefsir sadedinde şu rivayete yer verir: Hz Ömer (r.a.) buyurmuştur ki: “Yalnızlıkta, kötü arkadaştan kurtulmanın rahatlığı vardır. O halde mümkün olduğu kadar insanlarla tanışıklığı azaltmak lâzımdır. Çünkü insanlardan kurtulmak çok zordur.”⁵⁶

İbrahim b. Edhem Hazretleri’ne: “Niçin insanlar ile yakınlık kurmazsın?” dediklerinde, “Kendimden büyüklerin büyüklük taslamalarından, küçüklerin

⁵² 53. Necm: 29.

⁵³ İ. Hakkı: 326.

⁵⁴ İ. Hakkı: 326.

⁵⁵ Ali Hikmet Berki, Osmam Kesioğlu, *Hazreti Muhammed ve Hayatı*, (24. Baskı), DİB. yayınları, Ankara 2006, s. 59.

⁵⁶ İ. Hakkı, s. 327.

ahmaklığından ve akranlarımla kiskançlığından kaçalıdan beri başım dinç, rahatsızlıklarım kurtuldu” diye cevap vermiştir.⁵⁷

Yine İbrahim ibn-i Edhem Hazretleri demiştir ki: Cebel-i Lübnan’da Allah dostları ile sohbet ettim. Onların hepsinin bana vasiyeti şu idi; Dünya ehline döndüğünde, onlara dört hikmet ile va’zu nasihat et. Çok yiyen ibadet lezzetini bulamaz. Çok uyuyan ömrünün bereketini bulamaz. Çok konuşanın kalbi ölü olup hayat bulamaz. Halkın rızâsını isteyen Mevlâ’nın rızâsını bulamaz.⁵⁸

Bir diğer örnek ise zikirle ilgili şu âyetlerdir:

فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ

“Allah’ı ayakta iken, otururken, yan yatarken de anın”⁵⁹

وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

“Allah’ı çok anan erkekler ve kadınlar, işte Allah bunların hepsine mağfiret ve büyük ecir hazırlamıştır”⁶⁰

İbrâhim Hakkı zikredilen bu âyetler etrafında dâimi zikrin âdâb, tesir ve hallerine dair görüşleri şöyle sıralamıştır: Zâkirin himmeti düşük olmamalı yani keşif ve kerâmetlere takılıp kalmamalı. Kerâmetin erkeklerin hayz-ı ricâli olduğunu bilmelidir. Allah’u Teâlâ’nın zikrinden başka dua ve evrâd ile meşgul olmayıp ancak farz ve sünnet namazları kılmalıdır. O kadar çok zikretmelidir ki lafzın sureti dilinden düşüp eseri kalbine, oradan rûhuna, rûhundan da sırrına gitmelidir. Böylece onun kalbi Allah’tan başka her şeyden temiz, rûhu özgür ve sırrı mukaddes olup zikrettiği Hakka ulaşmalıdır.⁶¹

İbrâhim Hakkı bu âyetlerle ilgili kendi değerlendirmesinden sonra tefsir sadedinde şu rivayete yer verir “Cüneyd-i Bağdâdî Hazretleri’nin huzuruna âlimlerden on altı kişi irşâd olmak için geldiklerinde, onlara kelime-i tevhîdi telkin edip her birini başka bir yerde tek başına halvete koydu. O tarz üzere bir hafta geçtikten sonra onlara: “Kalbinizde ne buluyorsunuz?” dediğinde “Dünya sevgisi buluyoruz” dediler. Onlara:

⁵⁷ İ. Hakkı, s. 329.

⁵⁸ İ. Hakkı, s. 329.

⁵⁹ 4. Nisâ: 103.

⁶⁰ 33. Ahzâb: 41, 42.

⁶¹ İ. Hakkı, s. 344.

“Dünya ve içindekilerin sevgisini kalbinizden atın. Dünyanın şeref ve lezzetlerini tamamen unutup terk ediniz” diye tenbih etti. Bir hafta daha geçtikten sonra onlara: “Kalbinize ne geldi?” diye sorduğunda “Ancak ahiret sevgisi geldi” dediler. Yine onlara “Onu da terk ediniz” diye tenbih etti. Bir hafta daha geçtikten sonra: “Kalbinize ne doldu?” dediğinde onlar: “Benlik sevgisi doldu” dediler. Bu sefer onlara: “Varlığınızı da terk ediniz” diye tenbih etti. Bunun üzerine bir hafta geçtikten sonra onlara “Kalbinizi ne aldı?” dedi. Onlar: “Ancak Allah’u Teâlâ’nın muhabbeti aldı” diye cevap verdiler. Bunun üzerine onlara ism-i celâli telkin ederek on gün devam etmelerini söyledi. Böylece kırk gün olunca Hazret-i Cüneyd onlara gelip “Kalbinizde ne kaldı?” dediğinde onların hepsi: “Kalbimizde mâsiva mahvoldu. Ancak yüce Allah kaldı” dediler. Hazret-i Cüneyd onlara dua edip demiştir ki: “Ona devâm ediniz. Artık murâdınızı aldınız. Nereye isterseniz gidiniz. Kurtuluşa erdiniz.”⁶²

Sonuç olarak diyebilirizki İbrâhim Hakkı, yukarda görüldüğü gibi âyetleri izah ederken istifade etmiş olduğu sahâbe sözlerine ve tarihi bilgilere çokça yer vermiş ve sahabeyi çok önemsediyini fazlasıyla hissettirmiştir. Şimdi Müellifin kibirlenme ile ilgili âyetlere getirdiği izahlara geçelim.

1.1.1.1. Kibirlenme ile İlgili Âyetler

İbrâhim Hakkı, eserinde zikrettiği ayetlerle ilgili Allah’ı zikretmeyip kibirlenmeye dâir kendi değerlendirmesinin yanı sıra başka rivayetlere de yer verdiği görülür.

كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ مُّتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ

“Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini bundan dolayı mühürler.”⁶³

وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ

“Allah, kendini beğenip öğünen hiç kimseyi sevmez.”⁶⁴

İbrâhim Hakkı, zikrettiği bu âyetlerle ilgili şu bilgilere yer vermiştir: İbrâhim bin Edhem şöyle demiştir: “Hayâtım boyunca bazı mutlu olduğum anlar olmuştur. Onlardan birisi şudur: Bir tarihte bir gemiye binmiştim. O gemide şakacı bir Müslüman vardı. O

⁶² İ. Hakkı, s. 345.

⁶³ 40. Mü’min: 35.

⁶⁴ 57. Hadîd: 23.

adam gemidekilere şöyle dedi. Ben bir zamanlar Türkistan’da vahşi eşeklerin yularını şöyle çekerdim. Bu esnada benim saçımı tutup başımı sallayarak beni alaya almıştı. İşte bundan dolayı çok sevinmişim. Çünkü o maskara, o gemide herkesten hâkîr beni bulmuştu.⁶⁵

İbrâhim Hakkı, “Eğer bütün insanlar beni kendi gördüğümünden daha rezil etmek isteseler yapamazlar. Çünkü ben kendi nazarımda en aşağılardayım” dedikten sonra devamla şu görüşleri serdedir: Bir kimse, kendi nefsinin en büyük düşmanı olduğunu tecrübe ile yakînen bilse, ona aşağılama ve hakaret olduğunda sevinçli olacağını uzak görmez. Bir kimse de, nefsinin anlamayıp onu büyük dostu kabul ederse, bir kötülük ulaştığında onun saadet ve sevinç duyması imkânsızdır.⁶⁶

İbrâhim Hakkı, irfân yolunun yolcusu için başta lâzım olan şey, Hakkın nazargâhı olan kalbini kötü şeylerden temizleyip güzel hasletlerle süslemeye son derece özen göstermesidir. Kötü şeyleri oradan atıp güzel şeylerle kalbi süslemenin en güzel yolu, öncelikle kötü huyların dört esâsından kalbi temizlemektir. Bu dört şey; hiç bitmeyen istekler, acelecilik, kıskançlık ve kibirdir deyip şu alıntıya yer vermiştir: Bir kâmil zât, “İnsan bütün varlıklar içerisinde kendinden daha kötü birileri olduğunu zannettiği sürece o kibirli ve zorbadır. Kendisi için makam ve hâl görmezse o zaman mütevâzı kullar zümresine dâhil olur.⁶⁷

Son olarak diyebilirizki müellifin zikrettiği âyetlerle ilgili serdettiği rivâyetlerinden ve kendi görüşlerinden çıkan ana tema nefsin düşman olduğunu kavramak ve yapılan muamelayı de bu çerçevede algılamaktır. Şimdi Müellifin tevekkülle ilgili âyetlere getirdiği izahlara geçelim.

1.1.1.2. Tevekkülün Fazileti Hakkında Âyetler

İbrâhim Hakkı’nın tevekkülün fazileti hakkında zikrettiği âyetler:

وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَيْنَا سُبُلَنَا وَلَنَصْرِرَنَّ عَلَى مَا أَدْبِثُوا وَاعْلَمُوا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

Bize yollarımızı gösteren Allah Teâlâ’ya niçin güvenmeyelim? Bize ettiğiniz eziyete elbette katlanacağız. Güvenenler ancak Allah’u Teâlâ’ya güvensinler.⁶⁸

⁶⁵ İ. Hakkı, s. 353.

⁶⁶ İ. Hakkı, s. 353.

⁶⁷ İ. Hakkı: 337.

⁶⁸ 14. İbrahim: 12.

İbrâhim Hakkı, tevekkül bölümünde zikrettiği bu âyetin açıklamasında peygamber kıssasını örnek vererek şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: Tevekkülün kemâlini en güzel şekilde İbrahim (a.s.) ortaya koymuş ve bunu bizzat kendi nefsinde yaşamıştır. Nitekim ateşe atıldığı zaman Cebrâil (a.s.) kendisine “Herhangi bir isteğin var mı?” diye sorması üzerine “İsteğim var ama senden değil” cevabını vermiştir. Cebrâil’in (a.s.) “O zaman O’ndan iste demesi üzerine: “Hâlimi biliyor olması benim için yeterli” demiştir. İbrahim (a.s.)’ın öyle bir halde iken bile O’ndan başkasını görmemesi, tevekkülün kemâli ve tevâhidin özü olmuştur. Bu sebeple Nemrud’un ateşi onun için âdeta bir gül bahçesi olmuş ve ondan kurtulmuştur.⁶⁹

İbrâhim Hakkı’nın tevekkülün mü’mine elzem olduğuna dair zikrettiği âyet örneğinde ise Yüce Allah şöyle buyuruyor:

وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

Eğer inanıyorsanız Allah’u Teâlâ’ya güvenin⁷⁰

Yine müellifin bu âyetle ilgili verdiği örnek ise şöyledir: Veysel Karanî (r.a.) Hazretleri bir dostuna demiştir ki: “Hak Teâlâ’yı tasdik etmedikçe, arz ve semâ ehli kadar ibadet etsen de, onu senden kabul etmez.” O’nu tasdik etmek nasıl olur? Diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Hak Teâlâ’nın rızıkına kefil olduğuna itimat edip bedenini ve kalbini O’na ibadet ve ve huzur için mâsivâdan arındır ki O’nu tasdik etmiş olasın.”

Herm bin Sinân, Veysel Karanî Hazretleri’ne demiştir ki: “Benim ikamet etmem için nereyi emredersin?” Veysel Karanî mübârek eliyle Şam’ı işaret edince, Herm bin Hibbân demiştir ki: “Şam’da geçimimi nasıl temin edeceğim?” Veysel Karanî bu söze şaşırıp şöyle demiştir; “İçi şek ve şüphe ile dolu olan gönüllere yazıklar olsun. Bunlara nasihat da tesir etmez, çünkü şüphenin karanlığı içinde kalmışlardır. Yakîn nuru ile dolmuş olan gönül ise, bütün işlerinde ve her durumda sebepleri yaratan Allah’u Teâlâ’ya tevekkül etmiş ve işlerini O’na havâle ederek rahata ermiştir.”⁷¹

Görüldüğü gibi İbrâhim Hakkı tevekkülü, önce güvenmek, sonra işleri ona havale etmek sonra O’na teslim olmak ve rızâdır şeklinde târif ederek bu konuda

⁶⁹ İ. Hakkı, s. 356.

⁷⁰ 5. Maide: 23.

⁷¹ İ. Hakkı, s. 358.

hocasının kendisine tavsiyesini şöyle anlatır, “Molla İbrahim, Allah’u Teâlâ’ya tevekkül et ve işini Allah’u Teâlâ’ya ısmarla. Allah ne yaparsa en iyisi odur. O, kulunu imtihan eden ve yardım edendir, merhâmetlilerin en merhâmetlisidir.”⁷²

1.1.1.3. Sabrın Fazileti Hakkında Âyetler

İbrâhim Hakkı eserinde, Hak Teâlâ kullarına sabrı tavsiye etmiş ve karşılığında sonsuz mükâfat vereceğini şu âyetlerle bildirmiştir:

وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

“Zorda, darda ve savaş alanında sabredenlerdir. İşte onlar doğru olanlardır ve sakınanlar ancak onlardır”⁷³

وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

“Sabret, Allah iyi davrananların ecirini elbette zayi etmez”⁷⁴

إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

“Yalnız sabredenlere, ecirleri sonsuz olarak ödenecektir”⁷⁵

İbrâhim Hakkı zikrettiği bu âyetlerle ilgili olarak eserinde şu rivâyete yer verir: Hazreti Ali(r.a.) bir kişiye tâziyede bulunup şöyle demiştir: Eğer sabredersen, Hakkında takdir edilenlere karşılık ecirini alırsın. Şâyet sabretmez, ağlayıp sızlanırsan, kader yine cereyân eder fakat sen mahrum olursun. Çünkü her şeyi yapıp eyleyen, yoktan var eden yüce Allah’tır ki, O kaza ve kaderi bilendir. O’nun hükümleri vakti geldiğinde herkesi kuşatır.

İbrâhim Hakkı, “şu halde tedbir ve tedârikle uğraşıp ağlayıp sızlayan, âfiyetden sıyrılıp mahrum kalmış olur. Öyle ise tefviz, tevekkül, sabır ve tahammül âriflerin kârıdır. Çünkü bunlar mârifetin alâmetleridir”⁷⁶ der.

Âyetlerin manasını izah sadedinde zikrettiği başka bilgi ise şöyledir: Bir zamanlar katırcılık yapan bir kişinin gönlüne ilim öğrenme aşkı düştü de sahip olduğu katırları ucuz pahalı demeden satıp hamile olan eşinin bütün ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ondan izin aldı. Eşinin de buna râzı olmasıyla ilim tahsil etmek için başka bir beldeye

⁷² İ. Hakkı, s. 356.

⁷³ 2. Bakara: 177.

⁷⁴ 11. Hûd: 115.

⁷⁵ 39. Zümer: 10.

⁷⁶ İ. Hakkı, s. 374.

gitti. Yirmi sene süresince Arapçayı ve dini ilimleri tahsil edip öğrendi. Ardından memleketine gitmek üzere yola çıktı. Yolculuğu sırasında bir kâmil zâta misafir oldu ve durumunu ona anlattı. Bu kâmil zat o âlim'e "ilimlerin ve amellerin aslı nedir?" diye sordu. Âlim kişi de bu soruya cevap veremedi ve sorunun cevabını o kâmile havâle etti.

O kâmil ise; "bize bir müddet hizmet edersen ilimlerin aslını öğrenmiş olarak evine dönersin" dedi. Âlim bu teklifi kabul edip onun yanında iki yıl kadar kaldı. İki yılın ardından o kâmil o kişiye şöyle dedi: "oğlum! Gel sana ilmin aslının ne olduğunu haber vereyim de ailenin yanına git. Ömrün oldukça bana duâ edersin."

Ey âlim kişi! Şunu çok iyi bil ki bütün ilim ve amellerin, her türlü mârifet ve kemâlin başı sabırdır. Bütün bunlar ancak sabır ile elde edilir. Tahammül ve teennî de sabırla ilgilidir şâyet her konuda sabırlı davranırsan her türlü pişmanlıktan uzak olursun. Dünyada ve âhirette kâim alıp mesut olursun. Sabır gibi çok kıymetli cevheri elde edesin diye seni iki yıl yanımda bekletmemin sebebi şudur ki, sabrın değerini bilip hiçbir zaman unutmayasın.

Bu âlim zat bu tavsiyeleri harfiyen uygulamış ve kendisine bu sabrı veren ve bu sevinci yaşatan Rabbine hamdû senâlar etmiş. Geri kalan hayatında sabırla saâdeti bulmuş. Yolda kendisini sabır eğitimi için iki yıl bekleten o kâmil zâta duâlar ederek müderris ve musannif olmuş. Hanefî fikhını ihya ederek Kuduri adlı eseri telif etmiş.⁷⁷

1.1.1.4. Rızânın Fazileti Hakkında Âyetler

Âyetleri sahabe kavli ve tarihi rivayetlerle tefsiri mahiyetindeki konunun üçüncü başlığında müellif rızanın fazileti hakkında şu âyetleri zikretmiştir:

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِي مَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

"Hayır; Rabbine and olsun ki, aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem tayin edip, sonra senin verdiği hükmü içlerinde bir sıkıntı duymadan tamâmen kabul etmedikçe inanmış olmazlar"⁷⁸

İbrâhim Hakkı, "Hak Teâlâ Rasûlü'nün vereceği hükme râzı olmayanlardan ve onun vereceği hükümden dolayı nefsinde bir darlık hissedenlerden imânı kaldırmıştır" Durum böyleyken kendi hükmüne râzı olmayanlar hakkında hükmü nasıl olur?"

⁷⁷ İ. Hakkı, s. 375.

⁷⁸ 4. Nisâ: 65.

açıklamalarından sonra şu bilgilere yer verir: Bir kâmil zat şöyle demiştir: Âlemlerin Rabbine lâıyk olan hükmetmektir. Kula yakışan ise verilen hükme râzı olmaktır. Ne zaman ki Rab hükmetse de, kul bu hükümden râzı olmasa, o takdirde ne rubûbiyetten, ne de ubûdiyyetten söz edilebilir. Sen bu iki esâsı iyi düşün ki kazâyâ râzı olasın. Velhâsıl sana her halde lâzım olan odur ki tam bir itimatla Allah’u Teâlâ’ya güvenerek, her işini O’na ısmarlayıp bütün belâlarına tahammül edesin. Her zaman emrine, fermânına boyun eğip her ne işlerse O’ndan hoşnut olasın. Şunu yakinen bilesin ki, Hak Teâlâ ezelde senin için her ne takdir etmiş ise, muhakkak senin iyiliğin ve kurtuluşun ondadır. Çünkü O, kendi kullarını terbiye edici Rab’dır, onları çok sever, merhametli ve şefkatlidir. O halde sevgili Mevlâ’dan ancak şefkat ve merhamet gelir.⁷⁹

İbrâhim Hakkı Muhabbetullahın fazileti hakkında şu âyet örneklerini sunar:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

“Allah’u Teâlâ’nın, onları sevdiği ve onların da Allah’ı sevdiği”⁸⁰

وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ

“Mü’minlerin Allah’ı sevmesi ise hepsinden kuvvetlidir”⁸¹

İbrâhim Hakkı, bu âyetleri izah sadedinde şu bilgilere yer verir: Zünnûn-i Mısırî Hazretler’inini dostları kendisini görmüşler ki, eli ayağı bağılı olduğu halde etrafındaki insanlar ağlaşıyorlar. O zât ise ağlayan insanlara sevinçle bakıp şefkatle şöyle hitap ediyordu: “Benim bu halde olmam, hakikatte Allah’u Teâlâ’nın dostlarına olan hibesi ve bağışıdır. O’nun her işi benim için tatlı helvadır; güzeldir, iyidir.”⁸²

Yine bir kâmil demiştir ki: “İlâhi, eğer beni parçalara ayırsan ve üzerime belâları yağdırsan da, bu ancak benim sana olan muhabbetimi ve iştıyakımı artırır.”

Yine bir kâmil demiştir ki: “Hak Teâlâ muhabbetini bir kuluna ilka eylesse, onu görenler külfetsiz ve ülfetsiz kendisine yönelip muhabbet ederler. Fırsat bulanlar ziyaretine giderler. Fakat o, onlardan firâr eder ve Hak Teâlâ’nın ünsiyeti ile karar kılar.

Nitekim Hazret-i Yusuf’a (a.s.) bir kimse muhabbetini arz etmişti. Allah’u Teâlâ’nın o hikmetli kuluna şöyle cevap vermişti: “Rabbimden başkasının bana

⁷⁹ İ. Hakkı, s. 382,

⁸⁰ 5. Maide: 54.

⁸¹ 2. Bakara: 165.

⁸² İ. Hakkı, s. 398.

muhabbet etmesini istemem.” Böylece Mevlâsına karşı muhabbetinde ne derece sâdık olduğunu duyurmuştur.⁸³

1.1.1.5. Velilerin Hikmetleri Hakkında Âyetler

İbrâhim Hakkı, meşhur eseri Marifetnâme’de aşağıda zikrettiği ilgili âyetlerin tefsiri mahiyetinde bir takım hikmetli sözler zikretmiştir. Bu konu hakkında evliyânın hikmetinin gönül ilmi olduğunu ve o ilimden gönüllerin huzur bulduğunu bu ilmin hüküm bildiren ilimden daha efdal olduğunu, kitap ve sünnete uygun olup hatiplerin sözlerinden daha etkili ve daha tesirli olduğunu aktararak şu âyetleri zikreder:

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

“Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır.”⁸⁴

رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيٌّ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ

“Rabbim! Bana hükümler verdin, rüyaların yorumunu öğrettin. Ey göklerin ve yerin yaradanı! Dünya ve âhirette işlerimi yoluna koyan sensin; benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kat”⁸⁵

İbrâhim Hakkı, üstteki âyetlerin manasını izah sadedinde şu bilgilere yer verir: Zünnûn-i Mısırî Hazretler’inin dostlarından bir kişi ona şu soruyu sormuştur: “Hikmette gizli bulunan tat nedir ki, evliyânın ağzından çıkınca dinleyenler ondan haz alır?”

Zünnûn-i Mısırî Hazretleri şu cevabı verir: Hikmet ilham yoluyla verilen bir ilimdir ki, hâkîmin kalbine Hak Teâlâ katından gönderilir. Hak Teâlâ tarafından kalbe indirilmesi hemen oracıkta, sorulunca yakın zamanda verildiği için bu denli tatlı olur. Çünkü ilâhî hikmet sahibi, bana filanca kişi şöyle dedi diyerek söze başlamayıp; “Yüce Allah kalbime şöyle ilham etti” diye söze başlar. Böylece söylediği hikmetli sözlerin dinin esaslarından ve yakîne âit gerçeklerden olduğunu, Rabbâni ilhamla teyid edildiğini duyurmuş olur.⁸⁶

⁸³ İ. Hakkı, s. 399.

⁸⁴ 2. Bakara: 269.

⁸⁵ 12. Yusuf: 101.

⁸⁶ İ. Hakkı, s. 430.

Yine başka bir rivayette, bir gün Ahmet bin Hanbel ile Muhammed Şafii, bir yerde namazların kazası konusunda konuşurken yanlarına Allah’u Teâlâ’nın veli kullarından bir çoban gelmiştir. Ahmet bin Hanbel, İmamı Şafii’den gelen çobanı imtihan etmek için izin istemiş, İmamı Şafii ise çobanın kalbini incitmeyi ona revâ görmediğinden hoş karşılamamıştır. Buna rağmen Ahmet bin Hanbel çobana, imtihan maksatlı şu soruyu sordu: “başına şöyle bir iş gelen mü’min hakkında ne dersin? Bir düşün, bir vakit namazını edâ edememiş olsa fakat beş vakitten hangisini edâ etmediğini unutmuş olsa bu durumda beş vakitten hangisini kaza etmesi gerekir?” bunun üzerine çoban, Ahmet bin Hanbel’e bakıp şu cevabı vermiş, “o kimse gaflette kalmıştır. Dolayısıyla beş vakti de kaza etmesi lâzımdır.”

Ahmet bin Hanbel bu cevabı işitince cevâbın azametinden yere düşüp bayılmıştır. Çoban da kalkıp yoluna devam etmiştir. İmam Ahmet bin Hanbel uyanınca çobanın cevabının pek isâbetli olduğunu belirtmiş ve o cevabın heybetine hayranlığını ifâde etmiştir. Evliyanın çoban kisvesinde olanı böyle ise âlimleri nice olur deyip ibret almıştır. Bundan sonra muhabbet yoluna girmiş imam iken evliyanın önde gelenlerinden olmuştur.⁸⁷

1.2.1. Âyetleri Bir Takım Kıssalarla Tefsiri

İbrâhim Hakkı, eserinde âyetleri açıklarken birçok metod kullanmıştır. Bu metodlardan biri de bir takım olay ve kıssalarla tefsirdir. Çünkü Kur’ân-ı Kerim topluma indiğinden, toplumsal olaylardan müstağni değildir. Müellifin zikrettiği bu kıssalar de olmuş veya olması muhtemel olan olaylardır.

İbrâhim Hakkı’nın konuyla ilgili zikrettiği âyetlerde Yüce Allah şöyle buyuruyor:

أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

“İşte onlar hayvanlar gibi hatta daha sapıktırlar. İşte onlar gafillerdir”⁸⁸

Âyet-i celîlede hidayet ve dalalet gerçeğine; insan olmanın gereklerini yerine getirmeyen kimselerin, hayvanlardan daha aşağı dereceye düşeceklerine dikkat çekilmektedir.

⁸⁷ İ. Hakkı, s. 430.

⁸⁸ 7. Â’râf: 179.

İbrâhim Hakkı bu âyetleri izah sadedinde şu açıklamaları yapar: Kâinatta her şey, Allah'ın yasaları doğrultusunda gerçekleşir. Allah, insanları doğru yola veya sapıklığa zorlamaz; aksine özgür bırakır. Bunun için ayetlerde cebre delâlet eden herhangi bir işaret yoktur. Zîra insan iradesinin özgürlüğü tartışma dışıdır. Aksi halde insanın tüm sorumlulukları düşer ve varlık sebebi anlamsızlaşır. Şu halde, aklını ve iradesini doğru kullanan insan hidayete erer; yanlış kullanan da sapıklığa düşüp şaşkın ve perişan olur. Burada, insan olmanın icaplarını yerine getiremeyen kimseler kınanır. Bunların, kalpleri olduğu halde anlamadıkları, gözleri olduğu halde görmedikleri, kulakları olduğu halde işitmedikleri belirtilir. Aslında her canlının gözü görüp kulağı işittiğine göre ayetin asıl maksadı, insana yakışır biçimde anlamak, görmek ve işitmektir. Öyleyse kurtuluşu isteyen her insan, kalbini ve gözünü açıp Hakk'ın sesine kulak vermelidir. Zira kalbi ve gözü kapalı, kulağı da hakikate tıkalı olan insan, yaratılış gayesini gerçekleştiremez ve Allah'ın kendinden istediği onur burcuna yükselemez; aksine esfeli sâfilin yolcusu olur ve en derin çukurlara yuvarlanır.⁸⁹

Beydavi bu ayet hakkında İbrâhim Hakkı'nın açıklamalarını teyid edici şu açıklamayı yapar “Düşüncenin olmaması, ibret nazarı ile düşünmek için dinlememeleri, bütün yönleriyle dünya hayatına odaklanmalarıdır. Hayvan kendine fayda ve zararı idrak edip faydalıya yönelir. İnsan ise böyle değildir.”⁹⁰

Bir başka âyette ise Yüce Allah şöyle buyuruyor:

وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

“Yiyin için fakat israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez”⁹¹

İbrâhim Hakkı bu âyeti izah sadedinde şu açıklamalara yer verir: “Ey aziz! Yemeği o kadar ye ki, o seni taşıyın. Sen onu taşıyacak kadar yeme. Yemeği öyle yeki sen onu yemiş ol. Onun seni yiyeceği kadar yeme. Eğer sen yemeği yersen, hepsi rûhuna aydınlık olur. Fakat o seni yerse, yediklerinin hepsi duman olur” görüşünün ardından şu rivayetlere yer verir: Bir irfân yolcusu (tâlib) bir kâmil zattan kendisine mârifet yolunu açıklamasını istemiştir. O kâmil insan, soru sahibinin çok yediğini

⁸⁹ İ. Hakkı: 307.

⁹⁰ el-Beydavi, Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil* I-IV, Daru'r-Reşid, Beyrut 1990, II, 125.

⁹¹ 7. Â'râf: 31.

bildiği için, “Önce git, yemek yemeyi öğren. Sonra da bizimle mârifeti konuş” demiştir.⁹²

Başka bir açıklamada ise, bir âbidin her gün oruç tuttuğu, iftar vakti bir batman yiyecek ile orucunu açtığı, sonra da sabaha kadar namaz kıldığı bir mürşid-i kâmile söylendiğinde, mürşid-i kâmil, “keşke yarım ekmek yiyerek uyusaydı daha iyi olurdu” demiştir.⁹³

İbrâhim Hakkı geceyi ibadetle geçirme komusunda eserinde zikrettiği âyet örneğinde ise:

مِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا

“Geceleyin O'na secde et; O'nu geceleri uzun uzun tesbih et”⁹⁴ âyeti ana ekseninde İbrâhim Hakkı şöyle devam etmiştir: “Uykuyu azaltmak, Mevlâ'ya yönelmede çok önemlidir. Çünkü avâmın uykusu, gaflet ve kendini kaybetmedir. Gaflet ise gönülde bir karanlıktır. İrfân yolunun yolcusuna, gece uyumak haramdır. Çünkü onun arzusu, hiç uyumayan ve dâima Hayy ve Kayyûm olan Allah'ı Teâlâdır.” Der ve ardından az uykunun mübarek kimselerin özelliği olduğunu şu alıntılarla açıklar: Bir kimse bir câriye satın almıştı. Yatsıdan sonra adam onunla baş başa kaldığında ona; Yatağı ser de yatayım dedi. Cârîye kendisine; “Ey efendim! Senin bir efendin var mıdır?” diye sordu. Adam; “Evet, ben de bir kulum. Benim de Mevlâm var” dedi. Cârîye; “O Mevlâ hiç uyur mu?” sorusuna, efendisi; “Benim Mevlâm Hayy ve Kayyûm'dur, aslâ uyumaz” dedi. Cârîye, efendisini azarlarcasına şöyle dedi; “Ya sen hiç utanmaz mısın ki aslâ uyumayan Mevlâ huzurunda yatıp uyuyorsun?”

Câriyenin bu uyarısı efendisinin kalbine tesir eder. Adam bundan sonra gece uyumayarak ibadet etmeyi kendine alışkanlık edinir. Hayatı boyunca yatağa girmez. Az uyku ile evliya mertebesine ulaşır.⁹⁵

İbrâhim Hakkı, devamında da şu açıklamayı yapar: Evliyâ yoluna giden üç alışkanlıkla gider. Birincisi, ancak çok acıktığında az bir şey yer. İkincisi, ancak çok

⁹² İ. Hakkı, s. 308.

⁹³ İ. Hakkı, s. 308.

⁹⁴ 76. İnsan: 26.

⁹⁵ İ. Hakkı, s. 314.

uykusu geldiğinde, azıcık uyur. Üçüncüsü ise, ancak gerektiğinde çok az konuşur. Çok uyuyanın rûhu hasta ve işi zor olur.⁹⁶

Seher vakti ibadetle geçirme hakkındaki âyette ise Yüce Allah şöyle buyuruyor:

الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ

“Sabreden, doğru olan, gönülden kulluk eden, hayra sarfeden ve seher vakitlerinde bağışlanma dileyenlerdir”⁹⁷

İbrâhim Hakkı, eserinde bu âyetle ilgili olarak şu bilgilere yer verir, “kâmil bir zat ölmeden önce oğlunu çağırarak şöyle demiştir: “Bir nasihatim vardır ki, onu sana vasiyet ederim. Eğer onu kabul edip amel edebilirsen dünya ve âhirette insanların ve Allah’u Teâlâ’nın makbulü olursun, her halinde selâmet ve saâdeti bulursun.”

O kâmil zata oğlu demiştir ki, “Nasihatini söyle, cânü gönülden kabul edeyim. Her ne yol gösterirsen ona gideyim.” Babası oğlunun nasihatini kabul ettiğini işitince; “Oğlum mum makası ol!” deyip âhirete göçmüştür.

Sonra bu hikmetli sözü bazıları sabırla, bazıları ise rızâ ile tevil etmişlerdir. Rızâ ile tevil edenler o kâmilin muradına uygun davranmışlardır. Çünkü sabır musibetten gelen elemi gizlemektir; ağlayıp sızlayarak feryad-ı figân etmemektir. Rızâ ise belâdan asla üzüntü duymamaktır.

Mum makasının mumun içindeki fitilin ateşinden rahatsız olmaması, dumandan ve onun kokusundan da eziyet duymaması şuna işâret etmektedir ki; o kâmil zat oğluna “mum makası ol” demesi, Hakk’ın kazâsına rızâyı oğluna duyurmak içindir. Çünkü rızâ makamı sabır makamından üstündür ve sabırla rızâyı elde eden Mevlâ’ya vâsıl olmuştur.⁹⁸

Müfessir Nesefî, İbrâhim Hakkı’dan farklı bir yaklaşım tarzı sergileyerek şöyle bir yorum yapar, “Özellikle burada "seher vaktine" dikkat çekilmesinin bir sebebi vardır. Bu, dualara en çok icabet olunan bir vakittir ya da duaların en çok kabul edildiği vakit olmasındandır. Çünkü bu, halvet vaktidir. Zira herkesin uyumakta olduğu bir sırada, sıcak yatağından kalkarak Rabbine dilekçe sunmak, ağlayarak derdini ve

⁹⁶ İ. Hakkı, s. 314.

⁹⁷ 3. Âl-i İmrân: 17.

⁹⁸ İ. Hakkı, s. 376.

problemini O'na aktarmak gibi nafîle bir ibadet yoktur". Nitekim; Hz Lokman (a.s) oğluna şöyle bir öğütte bulunuyor: "Ey oğul! Seher vaktinde uyanıp öten horoz senden daha erken ve akıllıca davranıp kalkmasın, sen ondan önce davran, sakın o öterken sen mışıl mışıl uyumayasm."⁹⁹

İbrâhim Hakkı, bu âyetle ilgili bir başka açıklaması ise şöyledir: Bir sultanın kölesi, hükümdara: “Ben size âşığım” diye kendini ifâde ettiğinde merhametli hükümdar hizmetçisini tenhâ bir odaya götürdü ve “Burada beni bekle, bu gece ben buraya geleceğim ve herkesten habersiz sana gizlice misâfir olacağım” dedi. Daha sonra odanın kapısını bağlayıp gitti. Gece yarısı olunca sözüne sâdık olan hükümdar odanın kapısını açıp içeri girdi. Fakat saâdet kaynağı hükümdar o kendini bilmez hizmetçiye yatmış uyur vaziyette bulunca, onun eteğini kesti, cebine ceviz ve muz koyup gitti. Yani çocuk oyuncağını ona lâıyk görüp geldiğini bildirdi. Sabah olduğunda miskin hizmetçi uyanıp eteğinin kesilmiş, cebinin doldurulmuş olduğunu görünce, cömert sultanın geldiğini anladı ve uyuduğuna çok pişman oldu. Hayatı boyunca her gece o aziz misâfirine uykusunu rahatını fedâ ederek huzur ve meclisinden hissedâr olmuştur.¹⁰⁰

Yine müellifin zikrettiği başka bir âyette Yüce Allah şöyle buyuruyor:

فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ

“Onun misali, dilini sarkıtıp soluyan köpeğin durumu gibidir”¹⁰¹

İbrâhim Hakkı eserinde bu ayetle ilgili şu rivayete yer verir: Hz Mûsa (a. s.) zamanında Erzurum’un güney tarafında Büyük İreli Şüfuh nâmıyla dünyaca meşhur olan yüksek dağın zirvesinde (Palandöken Büyük Ejder Tepesinde), inziva hayatı yaşayan evliyânın en büyüklerinden, Bel’am bin Bâûr ismiyle şöhret bulan biri vardı. Öyle bir mertebeye nâil olmuştu ki baktığında Arş’ı görece kadar nazarı kuvvet bulmuştu. Onun hatası ancak, dünyaya ve dünya ehline rağbet edip Hz Mûsa’ya (a. s.) isyan ederek muhalefet etmektir. Bunun için Hak Teâlâ onu kahredip mârifetini ondan almıştır. Huzurundan kovarak onu köpek gibi yapmıştır.

Müfessirler, bu âyette, Resulullah'a kıssası anlatılan kişinin kim olduğu hususunda çeşitli görüşler zikretmişlerdir.

⁹⁹ En-Nesefi, I, 166.

¹⁰⁰ İ. Hakkı, s. 317.

¹⁰¹ 7. Â'râf: 176.

a- Abdullah b. Mes'uda göre bu kişi, İsrailoğullarından Bel'am b. Ebur isimli bir kimsedir.

b- Abdullah b. Abbas, Mücahid ve İkrimeye göre bu kişi, İsrailoğullarından, Bel'am b. Bâûra isimli bir kişidir.

c- Ali b. Abi Talha'nın Abdullah b. Abbas'tan rivayetine göre bu kişi, "Zorbalar" diye vasfılandırılan Ken'anîler'den Bel'am isimli biridir.

d- Abdullah b. Abbas'tan nakledilen başka bir görüşe göre bu kişi Yemen halkından, Bel'am isimli biridir.¹⁰²

Aslında sık, sık, soluma, bir gayretli çalışmanın veya bir sıkıntının sonucudur. Fakat köpekte durum böyle değildir. Sıkıntı sebebiyle de böyle solur. Normal zamanlarda da böyle solur. Yani bu tür insanlar, yöneticilere yaranmaya çalışırken, bunu bir ihtiyaç sebebiyle değil huyları böyle olduğu için yaparlar. Şüphesiz ki ilim sahibi bir kişinin, ilmini kullanarak dünya malını veya mevkiini elde etmeye çalışması, aynen dilini sarkıtarak soluyan köpeğe benzer.

Allahü Teâlâ onların durumlarını şöyle beyan ediyor:

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ هِيَ وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ هِيَ وَلَهُمْ أَذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ هِيَ أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ
أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

“Andolsun ki, birçok cin ve insanı cehennem için yarattık. Onların kalbleri vardır ama anlamazlar, gözleri vardır ama görmezler, kulakları vardır ama işitmezler, İşte onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da sapıktırlar. Onlar gaflete düşenlerin ta kendileridir.”¹⁰³

İbrâhim Hakkı bu âyetle ilgili şu açıklamada bulunur: Allahü Teâlâ cenneti ve cehennemi insanlar ve cinler için yaratmıştır. Dolayısıyla dileyen cennete, dileyen de cehenneme gider. Allah'a ve Resûl'üne iman edip, güzel amel işleyenler cennete, inkâr edip, şirk koşanlar ise cehenneme gideceklerdir. Yüce Allah sonsuza kadar onu sapkınlık denizine düşürmüştür. Halbu ki daha önceleri onun vaaz meclislerinde hazır bulunan talebeleri on iki bin divit ve kalemle onun Rabbâni ilhamlarından ve ledünnî ilimlerinden işittiklerini yazarlardı. Âhir ömründe ise helâk denizine batıp “Âlemin

¹⁰² Sâbûnî, I, 284.

¹⁰³ 7. Â'râf: 179.

yaratıcısı yoktur” şeklinde kitap yazarların ilki olmuştur. Allah’u Teâlâ’nın gazabından yine Allah’u Teâlâ’ya sığınırız.¹⁰⁴

Yine müellifin zikrettiği başka bir âyette Yüce Allah şöyle buyuruyor:

وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا

“Uykunuzu bir dinlenme vakti kıldık”¹⁰⁵

İbrâhim Hakkı, bu âyetle ilgili, uykunun hakikatinin ne olduğunu, avâmın nefislerinin berzahta kaldığını, havassın rûhunun melekûta yol bulduğunu şu bilgilerle açıklar.

Bir kâmil zât, bir teknede on gün misafir kalmış. Bu sürede, her gün on kişilik yemek yer, bütün gece uyur, gün boyu konuşmuş. Sonunda müridler, onun bu yeme içmesinden, aşırı uykusundan ve çok konuşmasından nefret edip tekke şeyhine şikâyet etmişler. Bunun üzerine tekke şeyhi o kişiye demiş ki, “Mubârek, evliyanın yolu, az yeme, az uyuma ve az konuşma iken; sen avâm gibi çok yemeye, çok uyumaya, çok konuşmaya alışmışsın. Bu tekke halkına yük olmuşsun.”¹⁰⁶

O kâmil misafir bu söze çok şaşırılmış şeyhe şu cevabı vermiş, “Eğer bizden şikâyetçi olan müridler irfân ehli olsalardı, şikâyet edeceklerine teşekkür ederlerdi. Çünkü biz yemek yemeyiz nûr yeriz. Uyumayız Hakk’ın huzuruna gideriz. Malayânî şeyler söylemeyiz, hikmet söyleriz.”

Bu cevap üzerine insaflı şeyh kusurunu itiraf edip o yüce insanı tekkesinde misafir etmeğe devam etmiş. Kendisi ona mürid ve hizmetçi olmuş. Onun işaretleriyle nice günler açlığa, uykusuzluğa ve susuzluğa devam etmiş. Böylece o da hikmet nuru ile Hakk’ın huzurunu bulmuş.¹⁰⁷

İbrâhim Hakkı devamla şu âyetleri zikreder:

الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

“Onlar sabreden ve yalnız Rablerine güvenen kimselerdir”¹⁰⁸

¹⁰⁴ İ. Hakkı, s. 280, 281.

¹⁰⁵ 78. Nebe: 9.

¹⁰⁶ İ. Hakkı, s. 317.

¹⁰⁷ İ. Hakkı, s. 317.

¹⁰⁸ 16. Nahl: 42.

“Allah’u Teâlâ’ya güvenen kimseye O yeter”¹⁰⁹

İbrâhim Hakkı, bu âyetlerle ilgili eserinde şu bilgilere yer verir: Ahrârdan¹¹⁰ tevekkül ehli bir zâtın şöyle dediği nakledilmiştir: “Sahrada tek başına gezinirken nefsim bana vesvese verdi ve şöyle dedi: “Sen şimdi burada yapayalnızsın, bu sahra bitmez tükenmez. Ve bu sahrada ne bir ev, ne de bir köy var.” Bunun üzerine ben de nefsimi terbiye etmek kastıyla insanlardan uzaklaşmak için ana yoldan gitmemeye, ağzıma bal ve yağ koymadıkça yeme içmeden uzak durmaya karar verdim. Bu niyetle sahrada epeyce yol aldım Bir müddet sonra, bir kafilenin yolunu şaşırmış olarak bana doğru geldiğini gördüm. Onları görünce kendimi yere atıp beni görmemeleri için sırt üstü yattım. Gözlerimi kapadım. Bana yaklaştıklarında birbirlerine dediler ki: “Bu bir yolcudur, galiba açlıktan akli gitmiştir. Yağ ve bal getirin, ağzına akıtalım da kendine gelsin.”

Ağzımı ve dişlerimi sıkıca kapadım. Bir bıçak getirdiler. Onlar ağzımı açmaya çalışırken ben gülümseyerek ağzımı açtım. Onlar beni bu halde görünce, “Sen deli misin?” dediler. Hemen Rabbime hamd edip şükreyledim ve nefsimle olan mücâdeleyi onlara anlattım.”¹¹¹

Sonuç olarak İbrâhim Hakkı’nın bütün bu âyetlerle ilgili açıklamalarından Yüce Allah’a teslimiyeti zirvede tuttuğunu görüyoruz. Kur’ân ve Sünnetin öngördüğü tevekkül müellifin de tevekkül başlığı altında zikrettiği bütün âyetlerle beraber bir de Âl-i İmrân sûresindeki “Fakat karar verdin mi Allah Teâlâ’ya güven, doğrusu Allah güvenenleri sever” âyettir. İradeni kullanarak işini sağlam yap, Allah’a tevekkül et.¹¹²

¹⁰⁹ 65. Talak: 3.

¹¹⁰ İ. Hakkı, s. 360.

¹¹¹ İ. Hakkı, s. 361.

¹¹² 3. Âl-i İmrân: 159.

2.1. ÂYETİLERİ TOPLU OLARAK ZİKREDİP MUHTEVASINA DÂİR BİLGİ VERMESİ

İbrâhim Hakkı, eserinde birçok âyet zikretmiştir. Âyetleri genelde konunun başında ve toplu olarak zikrederek ve ondan sonra âyetleri açıklama sadedinde bilgiler vermektedir.

2.1.1. Âyetleri Hadisle Tefsir Etmesi İbrâhim Hakkı, âyetlerin izâhında hadislerden istifâde etmiştir. Nitekim islâm'ın ilk teşekkül tarihinden bu güne kadar bütün müfessirler buna (âyetlerin hadisle tefsiri) büyük kıymet atfetmişler ve hiçbir müfessirin bundan müstağni kalamayacağını ifade etmişlerdir.¹¹³

Sünnetin, Kur'ân-ı Kerim karşısında iki fonksiyonu icra ettiğini İslâm âlimlerinin çoğu belirtmektedirler. Bunlardan biri, Kur'ân-ı Kerim'deki mutlak nasları takyid, mübhemleri beyân, mücmelleri tafsil, müşkilleri tavzih ve umum mânâlı âyetleri tahsis etmesinden ibâret olan beyân fonksiyonu; bir diğeri de Hz Peygamber'in, mutlak şâri olan Yüce Allah tarafından kendisine verilen yetkiyi kullanarak Kur'ân-ı Kerim'in hüküm koymadığı konularda mecâzi şâri olarak hüküm koymasına demek olan teşrîd.¹¹⁴ Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de "Namaz, şüphesiz, inananlara belirli vakitlerde farz kılınmıştır"¹¹⁵ buyurmuş fakat vakitlerin ne zaman girip ne zaman çıkacağını açıklamamıştır. Allah Rasûl'ü de namaz, oruç, zekât, hac vb. bütün konulardaki ihtiyaç duyulan ayrıntıları izah etmiştir.

İbrâhim Hakkı, her konu başında konuyla ilgili bütün âyetleri zikredip ondan sonra zaman zaman açıklama sâdedinde hadislere yer vermiştir. Biz de müellifin zikrettiği bütün âyetleri bu konuda olduğu gibi bundan sonraki konularda da alarak müellifin âyetleri tefsir mahiyetindeki açıklamalarına yer vermeye çalışacağız.

Şimdi müellifin, Marifetnâmede toplu olarak zikrettiği âyetleri sıralayalım:

¹¹⁶ ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ

¹¹⁷ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا

¹¹³ Abdullah Aydemir, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, D İ B. Yayınları, Ankara 1993, s. 67.

¹¹⁴ el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* I-XXII, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996, IV, 44, 45

¹¹⁵ 4. Nîsâ: 103.

¹¹⁶ 68. Kalem: 1.

¹¹⁷ 2. Bakara: 31.

¹¹⁸ وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا

¹¹⁹ وَأَذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

¹²⁰ وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ

¹²¹ وَفَضَّلْنَاكُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

¹²² قَالُوا اجْعَلْ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ

¹²³ أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَصَلَّ

¹²⁴ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ

¹²⁵ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ

¹²⁶ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

¹²⁷ أَمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي

¹²⁸ أَلَمْ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ

¹²⁹ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ

¹³⁰ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

¹³¹ وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

¹³² يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ

¹³³ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ

¹³⁴ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ

¹³⁵ وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا

¹¹⁸ 39. Zümer: 69.

¹¹⁹ 2. Bakara: 30.

¹²⁰ 45 Câsiye: 15.

¹²¹ 17. İsrâ: 70.

¹²² 2. Bakara: 30.

¹²³ 7. Âraf: 179.

¹²⁴ 83. İnfitâr: 13.

¹²⁵ 83. İnfitâr: 14.

¹²⁶ 51. Zâriyat: 56.

¹²⁷ 5. Mâide: 3.

¹²⁸ 2. Bakara: 1,2.

¹²⁹ 3. Âl'i-İmrân: 103.

¹³⁰ 5. Mâide: 15, 16.

¹³¹ 6. En'am: 156.

¹³² 10 Yunus: 57.

¹³³ 16. Nahl: 89.

¹³⁴ 17. İsrâ: 9.

¹³⁶ أَوَلَمْ يَكُنْهُمْ أَتَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُثْلَى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

¹³⁷ كِتَابَ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ

¹³⁸ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ

İbrâhim Hakkı'nın hadisle tefsir ettiği âyetlerden örnekler sunacak olursak:

أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدْيِهِمْ اقْتَدِهْ قُلْ لَا أَتَّبِعُكُمْ عَلَى حَرْجٍ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرَى لِلْعَالَمِينَ

Yüce Allah'ın **“İşte bunlar Allah'u Teâlâ'nın doğru yola erıştirdikleridir, onların yoluna uy”**¹³⁹ âyetini İbrâhim Hakkı, Hz Peygamber (s.a.v.), “Kişi sevdiği ile berâberdir”¹⁴⁰ hadisi-i şerifinde ifâde edildiği üzere onları sevenlerden sayılmak için dâima muhabbet şefkâtini gönüllerin sığınağı eylemek ve ihlâslı vâridâtını, hükümdarın hazinesi gibi rûhun ve kalbin derinliklerinde saklamak gerek diyerek yorumlamıştır.

Başka bir örnekte Yüce Allah şöyle buyuruyor:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَمِنَ ضَلَالٍ مُبِينٍ

And olsun ki Allah onlara kitap öğreten, inananlara, âyetlerini okuyan, onları arıtan, kendilerinden bir peygamber göndermekle iyilikte bulunmuştur. Halbu ki onlar, önceleri apaçık sapıklıkta idiler.¹⁴¹

İbrâhim Hakkı, bu âyeti Allah Rasûlünün (s.a.v.), şu hadisiyle tefsir etmiştir, “Allah'u Teâlâ'ya karşı her zaman ve her zeminde sorumluluk bilinci içerisinde olunuz. Allah'tan gelen her şeyi dinleyip itaat etmeyi idareciniz durumunda olan kimse Habeşli bir köle bile olsa, onu bile dinleyip itaat ediniz. İçinizde yaşayacak olanlar benden sonra pek çok ayrılık ve anlaşmazlıklara şahid olacaklardır. Dinde yeri olmayan fakat dindenmiş gibi gösterilmeye çalışılan şeylerden sakınıp uzak durunuz. Çünkü bu tür

¹³⁵ 17. İsrâ: 82.

¹³⁶ 29. Ankebut: 51.

¹³⁷ 38. Sâd: 29.

¹³⁸ 41. Fussilet: 42.

¹³⁹ 6. En'am: 90

¹⁴⁰ Hâfız Ebu Muhammed el-Münziri, *Muhtasaru Sahih-i Müslim*, “Birr” 14, Daru'l Mustafa Dib el-Buğa 2011, s. 533,

¹⁴¹ 3. Âl-i İmrân: 164.

şeyler sapıklıktır. Sizden kim bu dönemlere ulaşırsa benim sünnetime ve doğru yolda olan Hülefâ’i- Râşîdin’in sünnetine sıkıca sarılsın. Bu yolda sabredip dişini sıksın.”¹⁴²

Başka bir örnek ayette ise:

زَيْنَ النَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْبِ ذَلِكَ مَتَاعُ
الْخُلُوءِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَالِ

“Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir, oysa gidilecek yerin güzeli Allah katındadır.”¹⁴³

Âyeti açıklama mahiyetindeki Hadis’i- Şerifte şöyle buyurmaktadır: “Ey Âdemoğlu! Dünya malından seni bırakıp gidene üzülme, ondan sana verilene de sevinme! Çünkü dünya malı (sadece) bu gün senin için olup yârin başkasına âittir. Şu halde dünyayı terk et ve âhireti iste, çünkü ben sâlih kullarım için gözlerin görmediği ve kulakların işitmediği nimetler hazırladım.”¹⁴⁴ Bir diyer Hadis’i- Şerifte Peygamber Efendimiz şöyle buyurmaktadır: Hasedlik ancak iki şeyde câizdir.

Birincisi: “Allah’ın kendisine Kur’ân ihsan ettiği ve gece gündüz onunla kâim olan adamdır.”

İkincisi: “Allah kendisine mal ihsan edip de onu gece gündüz infâk eyleyen kimsedir” buyurmuşlar.¹⁴⁵

Yine başka bir örnek ayette ise Yüce Allah şöyle buyuruyor:

اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانٍ تَنْشِيرُ مِنْهُ جُلُودَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ

“Allah, âyetleri birbirine benzeyen ve yer yer tekrar eden Kitab’ı sözlerin en güzeli olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların, bu Kitap’tan tüyleri ürperir, sonra hem derileri ve hem de kalpleri Allah’u Teâlâ’nın zikriyle yumuşar ve

¹⁴² el-Kazvînî, Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbni Mâce* I-II, *Mukaddime*, 7, (Tahkik Muhammed Fuad Abdalbâki), Daru’l-Fikr, Beyrut tsz.

¹⁴³ 3. Âl-i İmrân: 14.

¹⁴⁴ el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhi Buhâri* I-VI, “*Bed’ü’l-Halk*” 8, , (3. Baskı), Tahkik Mustafa Dîb el-Buğa, Daru İbn-i Kesir, Beyrut tsz.

¹⁴⁵ Müslim b. Haccâc, *Sahîhi Müslim* I-V, “*Salâti’ül-Müsâfirin*” 266, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-Arabiyye, Beyrut tsz.

¹⁴⁵ İ. Hakkı, s. 270.

yatıştır. İşte bu Kitap, Allah’u Teâlâ’nın doğruluk rehberidir, onunla istediğini doğru yola eriştirir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren bulunmaz.”¹⁴⁶

İbrâhim Hakı bu âyeti Allah Rasûlü’nün bir hadisiyle şöyle açıklamıştır, “dikkat edin büyük bir fitne olacaktır! Ben de bu fitneden kurtuluş nasıl olacaktır Ey Allah’ın Rasûlü! Dedim.” Şöyle buyurdular: Allahu Teâlâ’nın Kitabına sarılmakla çünkü sizden öncekilerin haberi, sizden sonrakilerin haberi, aranızdaki meselelerin hükmü ondadır. O hak ile bâtılı birbirinde ayıran kesin bir hüküm olup saçmalama değildir. Her kim zorbalık yaparak ondan uzaklaşırsa Allah onun işini bitirir. Her kim de doğru yolu o Kur’ân’dan başkasında ararsa Allah onu sapıklığa düşürür. O, Allahu Teâlâ’nın sağlam ipidir ve hikmet dolu sözleridir. O Sırat-ı Müstakîm’dir. O Kur’ân, arzu ve isteklerin bozmadığı dillerin karışıklığa düşüremediği, ilim adamlarının kendisinden doymadığı fazla tekrarlamakla eskimeyen ve bıkkınlık vermeyen hayranlık veren yönleri bitip tükenmeyen öyle bir kitaptır ki, cinlerden bir gurup onu dinleyince şöyle demek mecburiyetinde kalmışlardır: “Biz ne güzel bir Kur’ân dinledik, doğruyu eğriden ayırt etme bilincine ulaştıran bir Kur’ân ve böylece ona iman ettik artık bundan sonra Rabbimizden başkalarına ilahlık yakıştırmayacağız.”¹⁴⁷

2.1.2. Marifetnâme’de Hz Peygamber (s.a.s)’e İttiba Uyma Hususunda İşlenen Âyetler.

İbrâhim Hakı, Hz Peygamber (s.a.s)’e ittiba etmeyi ve onun sünnet-i seniyyesi ile doğru yolu bulmayı ve sünnetin zıddı olan bid’atlerden yüz çevirmeyi konuyla ilgili âyetleri zikrettikten sonra âyetler bağlamında açıklamalar yapar. Bu açıklamalar nesirle olabildiği gibi nazımla da olabilir. Müellifin eserinde nesirden sonra en fazla yer alan türün de nazım olduğunu belirtelim. Bu nazımlar konu bütünlüğü içinde olup zaman zaman çok uzun olup onlarca beyti ihtiva ederken zaman zaman kısa olup birkaç beyt ihtiva eder. Şimdi müellifin zikrettiği âyetleri sıralayalım:

¹⁴⁸ قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

¹⁴⁹ قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

¹⁵⁰ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

¹⁴⁶ 39. Zümer: 23.

¹⁴⁷ 71. Cin: 1

¹⁴⁸ ed-Darimi, Abdullah b. Abdirrahman, *Fedâilü’l Kur’ân*, 27 I-II, (1. Baskı), (Tahkik Fevvaz Ahmed Zümerli) Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut tsz.

¹⁴⁹ 3. Âl-i İmrân: 31.

¹⁵⁰ 3. Âl-i İmrân: 32.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ لَنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ
ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا¹⁵¹

¹⁵² فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

¹⁵³ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا

¹⁵⁴ مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ

¹⁵⁵ وَسِعَتْ كُلُّ شَيْءٍ فَسَأَلْنَاهَا لِلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ مِنَ الْغُفَرَانِ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ لَهُمُ الْوَسِيلَاتُ وَيُحَرِّمُ
عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ
قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَلَا مَدِينَةَ لَلَّذِينَ يَمُنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيُّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يُؤْمِنُ
بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ¹⁵⁷

¹⁵⁸ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

¹⁵⁹ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

¹⁶⁰ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

¹⁶¹ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا

¹⁶² وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا

¹⁶³ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا

¹⁶⁴ وَمَا أُنْكِمُ الرَّسُولَ فُخْدُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ لَهُمُ الْوَسِيلَاتُ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا
بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

لَنْ رَيْكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلَاثِي اللَّيْلِ وَنُصْفَهُ وَثُلَاثِيهِ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ

¹⁵⁰ 3. Âl-i Ĩmrân: 132

¹⁵¹ 4. Nisa: 59.

¹⁵² 4. Nisa: 65.

¹⁵³ 4. Nisa: 69.

¹⁵⁴ 4. Nisa: 80.

¹⁵⁵ 7. Âraf: 156.

¹⁵⁶ 7. Âraf: 157.

¹⁵⁷ 7. Âraf: 158.

¹⁵⁸ 21. Enbiya: 107.

¹⁵⁹ 24. Nur: 63.

¹⁶⁰ 33. Ahzab: 21.

¹⁶¹ 33. Ahzab: 45.

¹⁶² 33. Ahzab: 46.

¹⁶³ 33. Ahzab: 71.

¹⁶⁴ 59. Haşr: 7.

Erzurumlu İbrâhim Hakkı, bu konuyu sadece nazımla izâh etmekle yetinmiştir. Nazım ve şiirleri, âyetleri şiirle tefsiri başlığı altında zikredeceğimiz için bu bölümde âyetlerin genel mefhumu özetleyeceğiz.

Yüce Allah insanları hidâyete ulaştırsın diye içlerinden (beşer olan) peygamberler göndermiştir. Tâ ki peygamberler Allah Teâlâ'nın buyruğunu yaşayarak her beşerin Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirebileceğini örnek olarak gösterebilirler.

2.1.3. Tasavvufi Meseleleri Açıklarken Âyetlerden Yararlanması

Tasavvuf, Erzurumlu İbrâhim Hakkı'da bir bilgi kaynağı ve hayat felsefesi haline gelmiştir. Ona göre tasavvuf, öyle bir ilimdir ki onu ancak hak ile sıfatlanmış kişilerin anlayabileceği veya tadına varabileceği kadar önemli bir aydınlanma kaynağıdır.¹⁶⁵ Kur'ân ve tasavvufun ana hedeflerinden biri de insanın kötü huylarını terk edip, iyi huylarını geliştirip artırmaktır.¹⁶⁶

İbrâhim Hakkı'nın Mâiretnâmesinde tasavvufi konuların hemen hemen tamamına değinmiş ve incelediği her konuyu âyetlerle açıklamıştır. Eserde tasavvufi konular büyük yekûn tutmakla beraber eserde yer verilen âyetlerin büyük kısmı da tasavvufi konularla ilgilidir. Müellif konuyu işlerken konunun başında konuyla ilgili âyetlerin tamamını zikrettikten sonra tefsir mahiyetinde âyetlerin açıklamasını yapar. Biz konuyu işlerken eserde zikredilen âyet metinlerinin tamamını alıp âyet meallerinin bir kaçına yer vermeye çalışacağız. Yukarıda da değindiğimiz gibi şayet âyet metinlerinin tamamını alırsak tezimizin metni büyük bir yekûn tutmuş olacak ve müellifin değerlendirmelerine yeterince yer verememiş olacağız.

2.1.3.1. Âyetlerde Dünyanın Mahiyeti

Dünyânın fânî, çok beğenilip istenilen, keder ve üzüntü kaynağı, zulüm ve karanlıklar ocağı, hayvânî, oyun ve eğlenceden, türlü türlü hayallerden ibâret olduğunu ilgili âyetlerle ard arda zikreder.¹⁶⁷

رُئِيَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْبِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا
وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ¹⁶⁸

¹⁶⁵ Yücelik, Hakan E. *İbrahim Hakkı'nın Ahlak Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Ens., Erzurum, 2006, s. 24

¹⁶⁶ Güllüce, Hüseyin, *Kur'ân Tefsîri Açısından Mesnevî*, Doktora Tezi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 37

¹⁶⁷ İ. Hakkı, s. 270.

¹⁶⁹ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّتِ لَهُمْ فِيمَا نَعِمُ مُقِيمٌ

¹⁷⁰ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

¹⁷¹ وَمَا الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ

¹⁷² لَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ

¹⁷³ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْآبِرَارِ

¹⁷⁴ وَمَا الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

¹⁷⁵ وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَأَخَوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبُّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ

¹⁷⁶ وَجَاهٍ فِي سَبِيلِهِ فَمَتَّعُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

¹⁷⁷ أَرْضِيئُمْ بِالْحَيَوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ

¹⁷⁸ قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ

¹⁷⁹ وَفَرِحُوا بِالْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَوةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ

¹⁸⁰ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

¹⁸¹ أَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا

¹⁸² وَتَوَبُّوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

¹⁸³ وَمَا أَوْثَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ

¹⁸⁴ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ

¹⁸⁵ يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ

¹⁸⁶ وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ

¹⁶⁸ 3. Âl'i Ĩmrân: 14.

¹⁶⁹ 9. Tevbe: 21.

¹⁷⁰ 9. Tevbe: 22.

¹⁷¹ 3. Âl'i Ĩmrân: 185.

¹⁷² 3. Âl'i Ĩmrân: 196.

¹⁷³ 3. Âl'i Ĩmrân: 198.

¹⁷⁴ 6. Enâm: 32.

¹⁷⁵ 8. Enfâl: 28.

¹⁷⁶ 9. Tevbe: 24.

¹⁷⁷ 9. Tevbe: 38.

¹⁷⁸ 10. Yunus: 58.

¹⁷⁹ 13. Râd: 26.

¹⁸⁰ 16. Nahl: 96.

¹⁸¹ 18. Kehf: 46.

¹⁸² 24. Nur: 31.

¹⁸³ 28. Kasas: 60.

¹⁸⁴ 31. Lokman: 33.

¹⁸⁵ 30. Rum: 7.

¹⁸⁷ وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ

¹⁸⁸ قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِوَ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

¹⁸⁹ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا

¹⁹⁰ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ يُؤْمِنُ نَاصِرَةٌ لِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ

فَأَمَّا مَنْ طَغَى وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَلِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى

¹⁹¹ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَهَيَّ النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَلِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى

¹⁹² بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى

¹⁹³ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَىٰ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ

¹⁹⁴ أَلَيْسَ لَكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ

اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ زِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ بَنَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ

¹⁹⁵ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ

¹⁹⁶ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik şöyle der: Dünyanın halleri rüya ve gölgelere benzer. Dünya gelip geçicidir. Dünya mihnet, meşakket ve yüküttür. Dünya yorgunluk-bıkkınlık yeri olup konaklayıp göçme mekânıdır. Dünya, terk edilmiş ve boşanmış bir kadın gibidir. Dünya, avâmı ahlâken bozar, zarar verir. Dünyayı terk etmek, en büyük nimet ve saâdetdir. Dünyaya rağbet etmek, Hak Teâlâ'nın gazabını celp eder. Dünya bir bulut gölgesidir, uykudaki hayal ve karışık rüyalar. Bu rüyaları gerçek zanneden avâm uykudadır.¹⁹⁷

Dünyanın nimetleri elden ele geçici olup halleri sürekli değişkendir. Eğer o senden yüz çevirmeden önce sen ondan yüz çevirirsen, ölüm vaktinde selâmetle çıkar gidersin. İbrâhim Hakkı, iyi davranışların yapılması noktasında özendirici ve sevk edici

¹⁸⁶ 39. Zümer: 54.

¹⁸⁷ 42. Şürâ: 25.

¹⁸⁸ 62. Cuma: 11.

¹⁸⁹ 66. Tahrim: 8.

¹⁹⁰ 75. Kıyâme: 20-23.

¹⁹¹ 79. Nâziat: 37-41.

¹⁹² 87. Â'lâ: 16,17.

¹⁹³ 93. Duha: 4,5.

¹⁹⁴ 102. Tekâsür: 1-4.

¹⁹⁵ 57. Hadid: 20.

¹⁹⁶ 6. En'âm: 32.

¹⁹⁷ İ. Hakkı, s. 273.

bir düşünce sunarken, diger taraftan da kötü davranışların yapılmasını önlemek için insanı ceza ile korkutmaya çalışır. Bu noktada yaptırımlar, vazifelerin yapılması noktasında daha çok uhrevi birer özellik tasır.¹⁹⁸

Sonuç olarak İbrâhim Hakkı, dünyaya ve dünyalık peşinde koşanlara değer verilmez ve onlara güvenilmez der. Çünkü dünyada ve ehlinde vefâ ve sefâ bulunmaz. Hak Teâlâ'ya kavuşmayı isteyen, fâni yurdundan vazgeçer. Sonsuzluk yurduna rağbet eden, bu fâni âleminden kaçır. Geçici ve fâni olanı ver ki bâki olanı alabilesin. Şimdi müellifin kalpleri evirip evirme ile ilgili âyet örneklerine geçelim.

2.1.3.2. Kalpleri Evirip Çevirme ile İlgili Âyetler

İbrâhim Hakkı, kalpleri evirip çevirmeyle ilgili âyetleri toplu olarak numaralandırma yapmaksızın ard arda sıraladıktan sonra âyetlerin genel mefhumuna yönelik açıklamalar yapar. Müellifin eserinde zikrettiği âyetleri sıralayalım:

¹⁹⁹ رَبَّنَا لَا تُغِثْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ

²⁰⁰ وَمَا جَعَلَ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ

²⁰¹ وَلِيَتَّبِعِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

²⁰² وَتَقَلِّبْ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَنْصَارَهُمْ

²⁰³ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ

²⁰⁴ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ

²⁰⁵ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ

²⁰⁶ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ

²⁰⁷ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً

²⁰⁸ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَنْصَارَكُمْ وَحَمَّ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ

¹⁹⁸ Karadeniz, Hayrettin, *E. İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, Doktora Tezi, Selçuk Ü Sosyal Bilimler Ens., Konya, 2006, s. 128

¹⁹⁹ 3. Âl-i İmrân: 8

²⁰⁰ 3. Âl-i İmrân: 126.

²⁰¹ 3. Âl-i İmrân: 154.

²⁰² 6. En'âm: 110.

²⁰³ 6. En'âm: 125.

²⁰⁴ 9. Tevbe: 14, 15.

²⁰⁵ 8. Enfâl: 11.

²⁰⁶ 33. Ahzab: 5.

²⁰⁷ 2. Bakara: 74.

²⁰⁹ وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ

²¹⁰ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبٍ يَتَذَدُّونَ

²¹¹ حَتَّمُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً

²¹² فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا

²¹³ وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ

²¹⁴ وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ

²¹⁵ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ

²¹⁶ وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ

²¹⁷ وَلَئِنَّكَ الْبَهِينَ لَمْ يَرِدِ اللَّهُ أَنْ يُظْهِرَ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

²¹⁸ صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

²¹⁹ أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَنُكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَلَنَبَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

²²⁰ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَنُكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَلَنَبَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

²²¹ أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ

²²² أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا

²²³ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ

²²⁴ فَانْهَيْهِمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَدْ فِ قُلُوبِهِمُ الرُّعْبُ

²²⁵ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاعَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ

²²⁶ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ

²⁰⁸ 6. En'âm: 46.

²⁰⁹ 6. En'âm: 43.

²¹⁰ 9. Tevbe: 45.

²¹¹ 2. Bakara: 7.

²¹² 2. Bakara: 10.

²¹³ 7. A'raf: 100.

²¹⁴ 9. Tevbe: 87.

²¹⁵ 6. En'âm: 25.

²¹⁶ 9. Tevbe: 125.

²¹⁷ 5. Mâide: 41.

²¹⁸ 9. Tevbe: 127.

²¹⁹ 22. Hac: 46.

²²⁰ 24. Nur: 50.

²²¹ 29. Ankebût: 10.

²²² 47. Muhammed: 24.

²²³ 40. Gâfir: 35.

²²⁴ 59. Haşr: 2

²²⁵ 61. Saf: 5.

²²⁶ 83. Mutaaffifin: 14, 15.

²²⁷ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

²²⁸ وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

²²⁹ قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي

²³⁰ وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ إِذَا دُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ

²³¹ ثُمَّ تَلَيْنُ جُلُودَهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ

²³² أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ هَدًى مَبِينًا وَهُمُ الْآلِبَابُ

²³³ لَنْ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِأُولَى الْآلِبَابِ

²³⁴ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ

²³⁵ لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا

²³⁶ وَلَكِنَّ اللَّهَ آتَى بَيْنَهُمْ

²³⁷ أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ

²³⁸ لَنْ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ

²³⁹ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً

²⁴⁰ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ

²⁴¹ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ

²⁴² وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهُ فَأَلْهَمَهُمَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا

²⁴³ أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ

²⁴⁴ أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

²⁴⁵ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

²²⁷ 13. Ra'd: 28.

²²⁸ 18. Kehf: 14.

²²⁹ 20. Tâhâ: 25.

²³⁰ 22. Hac: 34,35.

²³¹ 39. Zümer: 23.

²³² 39. Zümer: 18.

²³³ 39. Zümer: 21.

²³⁴ 48. Fetih: 4.

²³⁵ 48. Fetih: 18.

²³⁶ 8. Enfâl: 63.

²³⁷ 57. Hadid: 16.

²³⁸ 50. Kaf: 37.

²³⁹ 57. Hadid: 27.

²⁴⁰ 58. Mucadele: 22.

²⁴¹ 64. Teğâbun: 11.

²⁴² 91. Şems: 7-10.

²⁴³ 94. İnşirâh: 1.

²⁴⁴ 16. Nahl: 108.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ²⁴⁶

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik der ki, her meyvenin çekirdeğinde asıl özü özet olarak yer almıştır. Aynı şekilde bu hakikatlerin toplayıcısından bütün kâinât özet bir şekilde vücut bulmuştur. Çünkü ilâhi nüsha gönüldür. Bitip tükenmeyen ilâhi sırların yüklenicisi ve taşıyıcısı gönüldür. Şu halde, her kim kendi gönlüne girebilmişse, su ve toprak zahmetinden kurtulur, can ve gönül sohbetini bulur. Çünkü o kişi Hak Teâlâ tarafından cezbedilerek huzur ve üns meclisine kabul edilir. Burada her arzu ve isteğini alır. Ebedi saadet ve bahtıyarlığı bulur.²⁴⁷

İbrâhim Hakkı, devamla şöyle der, “kalpte olan siyah noktanın sırr-ı istivâsı, insanın hakikatidir ki onun hayat veren ruhudur. İnsani ruhun bir Rabbânî emr olduğunu bu âyette Yüce Allah duyurmuştur. Emr ise, canlı bir idrak kuvvetidir ki onda başkasına hayat ve idrak verme kâbiliyeti vardır. Bu emrin mekânı ve merkezi, o siyah noktadır ki, ikiyüzlü ayna gibi yuvarlak ve cilâlıdır. Yani gayb âlemine de şehâdet âlemine de yönelik olarak yaratılmıştır. Eğer bu ayna cilâlı ve parlak olursa, onda gaybın nurları görülür. Manevi sırlar onda suret bulur.”²⁴⁸

âyeti-i kerîmesi bu iyiliğe işaret etmektedir.²⁴⁹ وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ

hidâyeti bu beraberlikten ibarettir. Bu beraberliğin niceliği, gizli bir sırdır ki o ancak Allah dostları katında bilinir.²⁵⁰ وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ

Allah dostlarının nefisleri alçak gönüllülük ile toprak gibi olmuştur. Kalpleri ise Allah’ın haricindeki her şeyden temizlenip Allah’ın evi olmuştur.

işareti, bu yakınlık cümlesinden anlaşılmıştır.²⁵¹ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ²⁵²

Dünya hikmetlerini ve onun içindekileri bilen gerçek arif değildir. Arif odurki dünyayı da içindekileri bilmez.

Gönül, kendi sahibinin kahr ve lütuf parmaklarının ikisi arasında olduğunu görüp onları kendi isteği üzere döndürdüğü sırrına erip, her an bir işle O’nu bilerek ârif

²⁴⁵ 17. İsrâ: 85.

²⁴⁶ 8. Enfâl: 24.

²⁴⁷ İ. Hakkı, s. 293.

²⁴⁸ İ. Hakkı, s. 293.

²⁴⁹ 76. İnsan: 30.

²⁵⁰ 54. Hadid: 7.

²⁵¹ 50. Kaf: 16.

²⁵² İ. Hakkı, s. 294.

olur. ²⁵³ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى âyetinin ifade ettiği gibi, insani özellikleri mahvolup meleki özelliklerle dolar. Huzurla ebedi hayatı bulur.²⁵⁴

Son olarak şunu diyebiliriz, İbrâhim Hakkı'ya göre her insanın içinde bir ayna şekillenmiştir. Bu ayna cehalet ve gaflet kiri ve pasıyla, gazap ve şehvet kavgasıyla, dünya sevisi rengiyle bulanmış kirlenmiştir. Onun parlaklık ve cilâsı, güzellik ve çekiciliğinin, hakikat ilmiyle, şeraite uymakla, ibret nazarıyla bakmakla, yumuşak huylulukla, namuslu ve dürüst olmakla, dünyadan yüz çevirmekle, ibadetle, zikir ve fikirle olduğu bilinen bir husustur. Bu bir yuvarlak aynadır ki vücudun aynası Mâbûd'un feyzini kabul edici ve daha önce bahsedilen işin merkezidir. İşin sahibi ise iş ile beraberdir. Bu beraberlik işi sırf bir iyilik ve yardımdır. Şimdi az yemek, az konuşmak ve az uyumanın fazileti hakkındaki âyetlerde müellifin tefsirine bakalım.

2.1.3.3. Az Yemek, Az Konuşmak ve Az Uyumanın Fazileti Hakkındaki Âyetler

İbrâhim Hakkı, konuyla ilgili bütün ayetleri alıp toplu zikrettikten sonra, ayetlere tek tek atıfta bulunmadan genel değerlendirmede bulunmuştur. Şimdi müellifin zikrettiği âyetleri sıralayalım:

²⁵⁵ وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

²⁵⁶ وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

²⁵⁷ وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَلَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَلَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا

²⁵⁸ بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

²⁵⁹ الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِمَا أَسَاءُوا

²⁶⁰ وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا

يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا

نُصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا

²⁵³ 20. Tâhâ: 5.

²⁵⁴ İ. Hakkı, s. 294.

²⁵⁵ 17. İsrâ: 53.

²⁵⁶ 25. Furkân: 63.

²⁵⁷ 25. Furkân: 72.

²⁵⁸ 49. Huurât: 11.

²⁵⁹ 3. Âl-i İmrân: 17.

²⁶⁰ 25. Furkân: 64.

- ²⁶¹ أَوْ رُدُّ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا
- ²⁶² وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا
- ²⁶³ وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا
- ²⁶⁴ وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَجْعَلُ نَوْمَكُمْ سُبَاتًا
- ²⁶⁵ فَلَا تَزْكُوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ
- ²⁶⁶ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ
- ²⁶⁷ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ
- ²⁶⁸ تَبَصَّرَةٌ وَذِكْرَىٰ لِكُلِّ عَبْدٍ مُّنِيبٍ
- ²⁶⁹ فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَهْزُوا أَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرُوا أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ
- ²⁷⁰ بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ
- ²⁷¹ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَنْ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَذْوًا لَكُمْ فَاصْذَرُواهُم
- ²⁷² أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَفْتَعْتُمْ بِهَا
- ²⁷³ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ
- ²⁷⁴ إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَيَضَعُ وَثْلُهُ وَثْلُهُ وَطَائِفَةٌ مِّنَ الَّذِينَ مَعَكَ
- ²⁷⁵ وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِ الْجَاهِلِينَ

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik şu değerlendirmeyi yapar, “Ey Azîz! Bilinmelidir ki Allah dostları şöyle demişlerdir: Üç özellik kalbe katılık ve sıkıntı verir. Bunlar çok yeme, çok uyuma ve çok konuşmadır. Karınlar tok olduğunda ruhlar beden gibi olur. Karın aç olursa karın ruha döner. Bedenin sıhhati az

²⁶¹ 73. Müzzemmil: 1-4.

²⁶² 76. İnsan 26.

²⁶³ 17. İsrâ: 79.

²⁶⁴ 6. En'âm: 60.

²⁶⁵ 78. Nebe: 9.

²⁶⁶ 53. Necm: 32.

²⁶⁷ 49. Huurât: 12.

²⁶⁸ 50. Kaf: 18.

²⁶⁹ 93. Duhâ: 9-11.

²⁷⁰ 10. Yunus: 39.

²⁷¹ 64. Teğâbun: 14.

²⁷² 46. Ahkâf: 20.

²⁷³ 7. Â'râf: 31.

²⁷⁴ 73. Müzzemmil: 20.

²⁷⁵ 28. Kasas: 55.

yemededir. Ruhun sıhhati az uyumadadır. Tok olan kimseden bir akıl gider ki bir daha geri dönmez. Açlık ism-i a'zamdır ve kerem sahibi sultandır.”

Müellifin açıklamalarında müşahade ettiğimiz gibi az yemek az uyumayı gerektirir. Az uyumak ise az konuşmayı gerektirir diyerek zincirleme birbirinin tekmilesi gibi sunmuş ve tokluğun zararlarını sıralamıştır. Tokluk hastalıkları çağırır. Hastalıklar ise elem ve üzüntüleri çağırır. Tokluk bütün hastalıkların kaynağıdır. Açlık ise bütün bütün şifâların kaynağıdır. Vesvese ve vehim ateşleri, hatta bütün insanların nefislerinin ateşleri açlık ile söner. Bu zaman susma zamanıdır. Zaruri iş olmadıkça dışarı çıkmayıp evlerde durmayı gerektiren zamandır. İnsan iki küçük şey ile rehin alınan bir varlıktır. Onların biri kalp, diğeri dildir. Gerçi konuşma Allah'ı Teâlâ'nın insana bir ikramıdır. Fakat dilin susması her belâdan kurtuluştur. Dil insanın terâzisidir ve dilin salıverilmesi zararlı bir arslandır. Susma, vakar ve ağırbaşlılık elbisesidir.²⁷⁶

2.1.3.4. Uzlet Hakkındaki Âyetler

İbrâhim Hakkı, konuyla ilgili bütün ayetleri alıp toplu zikrettikten sonra âyetler bağlamında açıklamalar yapar. Biz önce müellifin toplu olarak zikrettiği âyetleri sıralayıp ardından müellifin değerlendirmelerine yer vereceğiz.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا تَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ²⁷⁷

قُلِ اللَّهُ ثُمَّ دَرَّهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ²⁷⁸

وَإِذِ اعْتَرَضْتُمْهُمْ وَمَا يَدْعُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا²⁷⁹

إِنَّمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا²⁸⁰

وَاغْتَرِبْكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُوا رَبِّي عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا²⁸¹

وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا²⁸²

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَصْلًا سَابِقًا²⁸³

فَاتَّبِعْهُمْ عُدْوًا بَلَىٰ إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ²⁸⁴

²⁷⁶ İ. Hakkı, s. 319.

²⁷⁷ 5. Mâide: 105.

²⁷⁸ 6. En'âm:

²⁷⁹ 18. Kehf: 16.

²⁸⁰ 18. Kehf: 110.

²⁸¹ 19. Meryem: 48.

²⁸² 25. Furkân: 20.

²⁸³ 25. Furkân: 44.

²⁸⁴ 42. Şuarâ: 77.

²⁸⁵ وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ

²⁸⁶ فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

²⁸⁷ وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ

²⁸⁸ وَلَا تَرْكَبُوا إِلَىٰ الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ

وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ

²⁸⁹ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا

²⁹⁰ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik olarak şu değerlendirmelerde bulunur: Halktan uzak olan Hakka yakın olur. İnsanlara yabancılaşan Rabb'ine ünsiyet bulur. Melekût âlemi Hakkında bilgi sahibi olmak, insanlardan ayrı kalmaya bağlıdır. İnsanlardan ayrı kalmak en hayırlı huydur. İnsanlardan ümidini kesmek, onlara yalvarmaktan daha hayırlıdır. Rahatlık tenezzühte, selâmet yalnız kalmadadır. Yalnızlığın meyvesi, Allah ile beraberliktir. Halka yabancılaşan yüce dergâhın müdâvimi olur. Dünyayı bilen ondan yüz çevirir. İnsanları anlayan yalnız kalır. İnsanlardan uzak duran Hakkın huzuru ile mesud olur. İnsanlardan alâkayı kesmeyen Rabb'ine ulaşamaz. İnsanlardan uzak durup kalbi Allah ile meşgul olana müjdeler olsun.²⁹¹

Gazali ise İbrâhim Hakkı'yı desteklerler mahiyette bu âyet hakkında şu görüşleri ileri sürmüştür: Uzlete çekilen insan, insanların şerrinden kurtulur ve rahat eder. Çünkü insanların arasında bulunduğu müddetçe gıybetten ve insanların sûizanlarından uzak olamaz, şüpheli şeylerden kurtulamaz.²⁹²

Müelliflerin açıklamalarına dikkat edilirse toplumda gayri islâmi yaşantı sürenlerin Allah doslarını dahi etkileyeceğini vurgulanmakta çözümün ise uzlette olduğuna dikkat çekilmektedir. Diğer bir yandan da uzlet aslında halktan uzaklaşıp bir köşeye çekilip halktan tamamen kopmak değildir. Çünkü iş zamanı halkın arasında

²⁸⁵ 53. Necm: 42.

²⁸⁶ 53. Necm: 29.

²⁸⁷ 57. Hadid: 4.

²⁸⁸ 11. Hûd: 113.

²⁸⁹ 18. Kehf: 28.

²⁹⁰ 4. Nisâ: 81.

²⁹¹ İ. Hakkı, s. 326.

²⁹² el-Gazâlî, Muhammed, *Kimyâ-yı Saâdet* I-II, (terc. A. Fâruk Meyan), Bedir Yayınları, İstanbul 1977, I, 296.

bulunmak, insanlara faydalı olmak, iş bitince hevâ ve heves peşinde koşanların arasında bulunmamak için evine, ailesinin yanına dönmektir. Yoksa herkes kendini halktan teberri edip bir köşeye çekilecek olursa emr-i bi'l-mâruf ve mehy-i ani'l-münker görevini kim yapacak?²⁹³

2.1.3.5. Dâimi Zikir Hakkındaki Âyetler

İbrâhim Hakkı, konuyla ilgili bütün âyetleri eserinde toplu zikrettikten sonra âyetler bağlamında değerlendirmeler yapar. Biz önce müellifin toplu olarak zikrettiği âyetleri sıralayıp ardından müellifin açıklamalarına yer vereceğiz.

²⁹⁴ فَادْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ

²⁹⁵ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ

²⁹⁶ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ

²⁹⁷ وَادْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعُشِيِّ وَالْأَبْكَارِ

²⁹⁸ وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ

²⁹⁹ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَبَيْتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَن يَهْدِيَنِي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا

³⁰⁰ رَجَالٌ لَا ثَلَمِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ

³⁰¹ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

³⁰² يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

³⁰³ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

³⁰⁴ قَاعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرُ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ

³⁰⁵ وَمَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نَقِيضٌ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ

³⁰⁶ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

²⁹³ Mâhir İz, *Tasavvuf*, Rahle yayınları, İstanbul 1969, s. 106.

²⁹⁴ 2. Bakara: 152.

²⁹⁵ 3. Âl-i İmrân: 191.

²⁹⁶ 4. Nisâ: 103.

²⁹⁷ 3. Âl-i İmrân: 41.

²⁹⁸ 7. Â'raf: 205.

²⁹⁹ 18. Kehf: 24.

³⁰⁰ 24. Nur: 37.

³⁰¹ 34. Ahzab: 35.

³⁰² 34. Ahzab: 41, 42.

³⁰³ 3. Âl-i İmrân: 18.

³⁰⁴ 47. Muhammed: 19.

³⁰⁵ 43. Zuhuruf: 36.

³⁰⁶ 59. Haşr: 19.

³⁰⁷ وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا

³⁰⁸ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ

³⁰⁹ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى

³¹⁰ اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ

³¹² ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ³¹¹ وَادْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

³¹³ أَتْلُ مَا أَوْحَى إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِنِ الصَّلَاةِ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ

³¹⁴ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

³¹⁵ وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى

³¹⁶ هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ

İbrâhim Hakkı bütün bu âyetlerle ilgili uzun uzun değerlendirmelerde bulunuyor. Biz ayet bağlamındakileri özetle sunmaya çalışacağız. Müellif göre, Allah'ı zikir en güçlü ameldir ve en etkili sözdür. Allah'ı zikir, kalplerin nuru ve ruhların huzurudur. Allah'ı zikir, vücutların lezzeti ve ruhların gıdasıdır. Allah'ı zikir, gözlerin cilâsı ve sırların nûrudur der.³¹⁷

Benzer bir yaklaşımı Abdu'l-Bârî en-Nedvi'de görüyoruz. Abdu'l-Bârî en-Nedvi, “Eğer mücerred ilim insanın kadru kıymetinin yüceliğine ve kişinin Allah'u Teâlâ'ya yakınlığına kâfi gelseydi eğer sadece ilim dinin ikmâline, halkın ıslahına yeterli olmuş olsaydı, islamda en büyük gâye ve en yüksek mevki sahabenin olmamış olurdu” diyor.³¹⁸

İbrâhim Hakkı devamla, “Allah'u Teâlâ'nın zikri ile meşgul olmak, kalp ve gönül temizliğinin aslıdır. Allah'u Teâlâ'nın zikri ile geceleri uyanık geçirmek, amellerin en üstünü ve hallerin en güzelidir. Hak Teâlâ'nın seni zikir ve fikir ile meşgul ettiğini

³⁰⁷ 72. Cin: 17.

³⁰⁸ 69. Hakka: 52.

³⁰⁹ 87. Â'lâ: 14, 15.

³¹⁰ 2. Bakara: 257.

³¹¹ 8. Enfâl: 45.

³¹² 62. Cuma: 4.

³¹³ 29. Ankebût: 45.

³¹⁴ 13. Ra'd: 28.

³¹⁵ 20. Tâhâ: 124.

³¹⁶ 18. Kehf: 44.

³¹⁷ İ. Hakkı, s. 337.

³¹⁸ Abdu'l-Bârî en-Nedvi, *Kur'an ve Sünnet'in Ruhuna göre Tasavvuf ve Hayat*, (Çev. Mustafa Ateş), TDV. Yayınları, Ankara 1998, s. 45.

görürsen, müjdelers olsun ki O, sana muhabbet etmiştir ve seni kendine yakınlaştırmıştır. Allah'ı zikir gönülde sevinç ve neşedir. Onun meyvesi Hakkın yakınlığı ve huzurudur. Dâima Allah'ı zikretmek, gönül ve kalbin aydınlığıdır. Gönülde emniyet ve imanın sebâtıdır. Allah'u Teâlâ'nın zikri, candan bir dost ve en değerli arkadaştır. Allah'u Teâlâ'nın zikri, bedenlerin güzel kokusu ve ruhların gıdasıdır. Allah'ı zikir, gözlerin nuru gönüllerin sürûrudur. Allah'u Teâlâ'nın zikri ile gönül her çirkinlik ve pislikten temiz olup Hakkın vechi ona görünür. Sürekli zikir ile kalbi tertemiz ve mükemmel olanın işleri ve ahlâkı güzel, rûhu mesrur olur. Allah'ı zikir, kalbe nur ve inâyettir, ruha doğru yolda sebat ve hidâyettir.”³¹⁹

Bu bağlamda dikkat edersek âyetlerin genel mefhumu şudur: Şartlar ne olursa olsun Yüce Yaratan'ı bir an dahi kalpten çıkarmamak ve her an zikirle hemhal olmaktır. Allah'u Teâlâ'nın zikri ile meşgul olmak, halleri güzelleştirmektir. Hak Teâlâ'yı unutanın kalbi karanlıkta kalır. Hak Teâlâ'yı çokça zikreden kalbinden faydasız şeyler yok olup gider.

2.1.3.6. Kelime-i Tevhîdin Faziletleri ve Tesiri Hakkındaki Âyetler

İbrâhim Hakkı, konuyla ilgili âyetleri eserinde toplu zikrettikten sonra âyetler bağlamında değerlendirmeler yapar. Biz önce müellifin toplu olarak zikrettiği âyetleri sıralayıp ardından müellifin açıklamalarına yer vereceğiz.

وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا³²⁰

وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ³²¹

قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَءَ أَهْلِهَا آذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَتَعَلَّوْنَ³²²

وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ³²³

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik olarak değerlendirmelerde bulunur şöyle başlar: Ey azîz! Bilinmelidir ki Allah dostları şöyle demişlerdir: “Kelime-i Tevhid” cümlesi en büyük ve en yüce kaledir. O sağlam kaleye giren, muhakkak ki dâimi nimetler ve sonsuz saadetler elde eder. O sağlam kaleye girip

³¹⁹ İ. Hakkı, s. 337.

³²⁰ 39. Zümer: 69.

³²¹ 21. Enbiya: 82.

³²² 27. Neml: 34.

³²³ 21. Enbiyâ: 90.

korunmaktan uzak kalan, bitmeyen bir azap ve dâimî belâlara düşer olup sıkıntılara düşer. Mâdem ki “Lâ ilâhe illallah” derken Allah’tan başka şeylerle yakınlık ve dostluk kurarsın; ne sen onlarınsın ne de onlar senindir. Çünkü kim Allah için olursa, Allah da onun için olur. Sırf ağızla zikretmekten bir fayda elde edilmemiştir. Öyleyse, bir düşün ki bu mübarek cümleden senin nasibin ne kadardır? Eğer nasibin onun rûhu ve mânâsı olduysa, şüphesiz iki cihan saâdeti senin olmuştur. Adın en iyiler zümresi içerisinde evliyâ defterine yazılmıştır. Eğer nasibin sırf dil lakırdısı ise, o münâfıkların hazzı kılınmıştır. Çünkü sadece “kale” demek insanı korumaz. Nitekim “kılıç” kelimesi bir şeyi kesmez. İşte bu mübarek cümle de mânâsıyla birlikte ruh ile ceset gibidir. Mânâsı olmazsa, cansız ceset gibidir. Nitekim cansız bir cesetten fayda gelmediği gibi, bu cümle de mânâsı olmazsa insanı korumaz.³²⁴

Müellif, “Lâ ilâhe illallah” dediğinde, eğer onun sendeki yeri sadece dil olup da kalbinde onun meyvesi olmadıysa münâfıklar zümresinden olmandan korkulur der. Eğer onun sendeki yeri kalp ise, sen gerçekten mü’minsin. Eğer onun sendeki yeri ruh ise, muhakkak sen sâdik âşıksın. Eğer onun sendeki yeri sır ise, şüphesiz sen keşfi açık ârifsın. “Lâ ilâhe illallah” cümlesindeki “lâ” harfi, kendisiyle sırların üzerinden yabancılık tozlarının süpürüldüğü bir süpürgedir. Böylece zikredenler “illallah” tecellisinin arşına ve Hakkın temiz zâtına nazargâh olduklarından, uyanık olup O’nun manevi yakınlık ve muhabbetine lâayık ve munâsîp olurlar. Eğer “Lâ ilâhe illallah” sultânı insanlık ülkesine hâkim olursa, onun hükümlerinde olduğu diyarda bencilliğe âit bir ev olmaz. Ve o diyarda ağyardan biri ikâmet etmez. Onunla senin bile sabrın ve kararın kalmaz.³²⁵

İbrâhim Hakkı, devamla şöyle der: Her sultanın hükmü belli bir yerde nihâyete ulaşır. Ancak “Lâ ilâhe illallah” sultanı, hükmü evvelkilerin ve sonrakilerin hepsine geçerli olan bir vâlidir. O, ezeliyelerin en ezelisinden ve ebedilerin en ebedisine sâbit ve hükmü geçerli kalandır. Kimi kendi isteğiyle ve severek, kimi zorla ve istemeden onun hükmüne mahkûm olur. Çünkü Hak Teâlâ halkı karanlık tabiatlarında adâletiyle yaratıp lütfuyla onlara kendi nûrunu serpmiştir. Bu nurdan nasibi olanlar, iki cihan saâdetini ve göz nûrunu elde etmiştir.³²⁶

³²⁴ İ. Hakkı, s. 345.

³²⁵ İ. Hakkı, s. 345.

³²⁶ İ. Hakkı, s. 346.

Bu arada tevhidin tanımlarına değinecek olursak, Tevhid, lugat olarak; bir şeyin bir olduğuna hükmetmek onu bir olarak bilmektir.³²⁷ Bir olarak bilirken de O'nun birliğini sayı yönünden anlatmak, O'nu gerçek mânâda ifâde etmez O, bütün birlerin kendisine muhtaç olduğu sayı üstü birdir.³²⁸ İslam'da iman esaslarının başında Allah'ı Teâlâ'ya iman gelir. İman, yalnızca ontolojik ya da varlık açısından bir birlik veya tekliği değil, varlığın yanı sıra bütün isim ve sıfatlar açısından da birlik ve tekliği vurgular.³²⁹

Eşrefoğlu Rûmi de ise buna benzer bir değerlendirme de bulunur, “Kelime-i Tevhidi zikretmenin nuru vardır. Tâlibin kalbinde zikrullah nuru karar tuttuktan sonra, zâkirin nuru asla kaybolmaz, hatta kalbine bile girer, onu kabir azabından dahi kurtarır.”³³⁰

2.1.3.7. Tefekkür Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı'nın eserinde geniş yer verdiği konulardan biride tefekkür bölümünde zikrettiği âyet değerlendirmeleridir. Biz müellifin zikrettiği âyet ve âyet bağlamındaki açıklamalarına yer vereceğiz.

وَيَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ ۚ كَفَرُوا بَعْدَ مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ³³¹

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ³³²

وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ³³³

İbrâhim Hakkı, bu âyetler hakkında tefsir mahiyetindeki açıklaması şöyledir: Tefekkür, mânen gelen düşünce ve duyguların rûhu, yapılan kötülüklerin ayıplayıcısıdır. Tefekkür, arzu edilen mârifeti istemek ve Mevlâ'nın yüce delilleri ile neşelenmektir. Tefekkür, gönülde hazır duruma getirilmiş gaybı, ruh ile görmektir. Tefekkürün heyecanı, hüznü sesler iledir. Tefekkürün neticesi, Allah'ı Teâlâ'nın mârifetinin âyetleridir. Tefekkürün neticesi, muhabbetullah sıfatıdır. Tefekkürle ruhların hareketi, saadet alemetidir. Cisimlerin günahla hareketi, bedbahlık alâmetidir. Tefekkürle arzuları def etmek selâmet, taşkınlıkla onları elde etmeye çalışmak ise

³²⁷ El-Cürcânî, *Ta'rifat*, İstanbul 1300, s. 48.

³²⁸ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005, s. 48.

³²⁹ Heyet, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (2. Baskı), D İ B. Yayınları, İstanbul 2007, s. 55.

³³⁰ Eşrefoğlu Rûmi, *Tam Müzekkin-Nüfus Nefisleri Temizleyen*, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul 1997, s. 389.

³³¹ 59. Haşr: 22.

³³² 13. Râ'd: 3.

³³³ 3. Âl-i İmran: 191.

pişmanlıktır. Meclislerin en şereflişi tefekkürle oturulan ve muhabbet deryâsından bir kâse içilendir.³³⁴

Nesefî yukarda zikredilen son âyetle ilgili İbrâhim Hakkî'nın değerlendirmelerine yakın değerlendirme yaparak tefsirinde şöyle bir yorumda bulunmaktadır “bütün bu muazzam ve yüce kâinatın ve içinde var olan her şeyin yaratılışı konusunda, Allah'ın varlığına işaret eden her varlık hakkında tefekküre dalarlar. Hatta kimi varlıkları anlamada zorluk çekmesiyle de bunlar üzerinde derin olarak düşünür durur. Yüce Allah'ın zatının yüceliğini düşünüp tefekküre dalar.³³⁵

Kalbe Gelen Düşüncelerin Kaynağı Hakkında İbrâhim Hakkî'nin zikrettiği âyetler:

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا³³⁶

وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادْهُمْ هُدًى وَالَّذِينَ تَقَوُّوهُمْ³³⁷

İbrâhim Hakkî'ya göre, kalbe gelen düşünceler, manevi izler ve eserlerdir ki Allah'ı Teâlâ onları kulunun kalbinde yaratıp ortaya koyar. O eser ve izler kulu, yapmaya ve yapmamaya sevk eder ve bütün düşünceler kalbe Hak Teâlâ katından inip gelir. Bu geliş ya vasıtalı ya vasıtasız olur; vasıtalı olan ya şeytan vasıtası ile veya tabiat vasıtası ile olur. Eğer havâtır kalpleri evirip çeviren Allah'tan aracısız gelirse, ona sadece hâtır denir. Bunun alâmeti, son derece sağlam ve hükmü kesin olup manevi hallerden bulunur. Bu hâtır bir ibadet ve mücâhedenin arkasından gelirse, Allah'ı Teâlâ'nın ikramıdır, hayır olur. Buna Tevfîk, hidâyet, latif ve inâyet denir.

Eğer hâtır, günah ve isyan arkasından gelirse o, ihanet içindir ki bu gelen şer olur. Buna hazelân, idlâl ve ukubet denir. Eğer hâtır, kalbe melek vasıtası ile gelirse ki o, kalbin sağ kulakçığı üzerinde yerleşmiştir. Buna mülhem, davetine ise ilham denir. Bu ilham ancak hayır olur. Bunun alâmeti, mütereddid olmaktır; zâhiri amellerden gelip çoğu kere ibadet ve günah yapmaksızın bulunmaktır.

Eğer hâtır, Âdemoğluna musallat olup kalbinin sol kulakçığına oturmuş olan şeytan vasıtasıyla gelirse, ona şeytanın vesvesesi, davetine ise vesvese denir. Bunun alâmeti odur ki kul, ıstıraplı ve kararsız olur; çoğu kere bir günahattan sonra meydana

³³⁴ İ. Hakkî, s. 347.

³³⁵ en-Nesefî, Ebu'l-Berakat Abdullah, *Medariku't-Tenzil ve Hakâkiku't-Tevîl* I-II, Daru'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 225.

³³⁶ 29. Ankebût: 69.

³³⁷ 47. Muhammed: 17.

gelir. Allah'ı zikretmekle zayıflar ve azalır. Bu vesvese çoğunlukla şer olur. Zâkire gâlip gelirse iyilikten men eder veya büyük günahlara sevk eder. Bunun alâmeti, kalbin onda korku içinde değil de neşe ve sevinç içerisinde olmasıdır. İhtiyatla olmayıp acele ile olur. Basîretle olmaz, kör akıbetiyle olur.

Eğer hâtır, kalbe, şehvetlere meyilli olan tabiat vasıtasıyla gelirse, ona nefis, davetine ise hevâ denir. Hevâ ancak şer olur. Bunun alâmeti, sağlam ve kat'î olup, zikir ile zayıflayıp azalmaz. Bir hâl üzere sabit kalır, yok olmaz.³³⁸

Yine müellifin zikrettiği konuyla ilgili başka âyetlerde Hak Teâlâ'nın kulunun kalbinden haberdar olduğunu buyurmakla insanları kötülöklere meyletmekten sakındırmak istediğini duyurmuştur. Çünkü gaybı bilen Allah'u Teâlâ ile muamele, çok tehlikeli bir iştir.

وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ³³⁹

اِنَّهٗ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ³⁴⁰

Müellif devamla bu âyetlerle ilgili, “insan kalbinin muhafazasının çok önemli olduğunu kalbi muhafaza etmede hüsn-i nazar, tam bir gayret ve itina gerektiğini, kalbin hatası bütün âzâlardan büyük olup tesirinin çok olduğunu beyan eder. İş ise son derece ince olup ıslahı çok meşakkatlidir” der. İrfân yolunun yolcusu için başta lazım olan şey, Hakk'ın nazargâhı olan kalbini kötü şeylerden temizleyip güzel şeyler ile süslemeye son derece özen göstermesidir. Kötü şeyleri oradan atıp güzel şeylerle kalbi süslemenin en güzel yolu, öncelikle kötü huyların dört esasında kalbi temizlemektir. Bu dört şey; hiç bitmeyen istekler, acelecilik, kıskançlık ve kibir.³⁴¹

Yine müellifin zikrettiği başka âyetlerde Yüce Allah şöyle buyuruyor:

وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ³⁴²

وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ³⁴³

³³⁸ İ. Hakkı, s. 348.

³³⁹ 33. Ahzab: 51.

³⁴⁰ 76. Mülk: 13.

³⁴¹ İ. Hakkı, s. 349.

³⁴² 4. Nisâ: 32.

³⁴³ 113. Felak: 5.

İbrâhim Hakkı'ya göre haset, kötü ahlakların en çirkini ve en kötüsüdür. Kalp hastalıklarının en acısı ve en zararlısıdır. Hasetçiler mutlu olamaz. Hasetçinin kalbi, kin ve düşmanlıkla sıkıca bağlandığı için hayatın ve muhabbetin kaynağı olan Allah'u Teâlâ'nın manevi huzuru ve muhabbetinden kovulmuştur Yüce Allah'ın zikrettiği bu âyetteki vasıflara bürünmüş olur.³⁴⁴

كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُنْكَرٍ جَبَّارٍ³⁴⁵

وَقَلْبَ أَفْئِدَتِهِمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ³⁴⁶

وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ³⁴⁷

İbrâhim Hakkı, son zikrettiği kibir âyetleriyle ilgili şöyle der: Kibir bütün ayıpların anası ve günahların en büyüğüdür. Kötü ahlâkın kaynağı ve mâdenidir. Kalp âfetlerinin en ağır ve en büyüğüdür. Kibirden kurtulan gönül, her hastalıktan uzak ve her kederden ayrı olur. Bunun içindir ki evliyâlar, kibri giderme hususunda tam mânâsıyla himmet ederlerdi. Tevâzu ve fakr yolunu seçerlerdi.³⁴⁸

İmam Birgivi'de konuya farklı bir pencereden bakarak şöyle der: Kibir bazen sahibinden gizli kalır, hatta o kendisinin kibirden beri kaldığına itikad eder ahiret yolcuları kendilerini bu bataktan çekip kurtarabilmesi için mütekebbirlerin ahlakını beyan etmek gerek, ta ki onlar kötüyü iyiden ayırt edip gurura kapılmasınlar.³⁴⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerle ilgili olarak kalbin kötü vasıflardan korunmasının elzem olduğunu, en küçük bir masiyetin kalpte leke bırakacağını, Hakkın nazargâhı olan kalbin tertemiz olması gerektiğini ve temizlemenin yöntemini anlatır.³⁵⁰

2.1.3.8. Tevekkül Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı'nın eserinde tevekkülle ilgili âyetleri diğer konularda olduğu gibi numarasız bir şekilde ard arda toplu olarak sıraladıktan sonra âyetlerin genel mefhumuna yönelik bilgiler verir. Biz önce müellifin zikrettiği âyetleri sırsayıp ardından âyet bağlamındaki açıklamalarına yer vereceğiz.

³⁴⁴ İ. Hakkı, s. 353.

³⁴⁵ 40. Mü'min: 35.

³⁴⁶ 6. En'âm: 110.

³⁴⁷ 57. Hadîd: 23.

³⁴⁸ İ. Hakkı, s. 353.

³⁴⁹ İmam Birgivi, *Tarikatu'l-Muhammediyye*, Demir Kitabevi, İstanbul 1976, s. 170.

³⁵⁰ İ. Hakkı, s. 349.

³⁵¹ حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

³⁵² وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا

³⁵³ وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

³⁵⁴ قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

³⁵⁵ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

³⁵⁶ إِنْ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبي وَرَبُّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

³⁵⁷ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ

³⁵⁸ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

³⁵⁹ قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابِ

³⁶⁰ وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

³⁶¹ وَمَا لَنَا أَلَّا تَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَيْنَا سَبِيلًا وَلِنُصَبِّرَنَّ عَلَى مَا آذَيْتُمُونَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

³⁶² وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ

³⁶³ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

³⁶⁴ وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ

³⁶⁵ وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ

³⁶⁶ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ

³⁶⁷ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

³⁶⁸ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

³⁶⁹ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ

³⁵¹ 3. Âl-i İmrân: 173.

³⁵² 4. Nisâ: 45.

³⁵³ 5. Mâide: 23.

³⁵⁴ 9. Tevbe: 51.

³⁵⁵ 29. Ankebût: 62.

³⁵⁶ 11. Hûd: 56.

³⁵⁷ 11. Hûd: 88.

³⁵⁸ 12. Yûsuf: 67.

³⁵⁹ 13. Râ'd: 30.

³⁶⁰ 11. Hûd: 123.

³⁶¹ 14. İbrâhim: 12.

³⁶² 22. Hac: 78.

³⁶³ 16. Nahl: 42.

³⁶⁴ 25. Furkân: 58.

³⁶⁵ 26. Şuarâ: 217.

³⁶⁶ 27. Neml: 79.

³⁶⁷ 8. Enfâl: 61.

³⁶⁸ 11. Hûd: 6.

³⁷⁰ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ

³⁷¹ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

³⁷² رَبَّنَا عَلَيْنِكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنْتَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

³⁷³ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ

³⁷⁴ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ

³⁷⁵ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

³⁷⁶ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا

³⁷⁷ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik olarak değerlendirmelerde bulunur: Tevekkülü çok geniş bir şekilde ele almıştır. Tevekkülle ilgili bütün ayetleri aldıktan sonra ayetlerin genel mefhumu etrafında beyanlarda bulunmuştur. Biz, âyetleri açıklama bağlamında olanlarını almaya çalışacağız. Müellif, “tevekkül halktan uzaklaşıp tam olarak Hakka güvenmektir. Tevekkül halkın elinde olandan ümidi kesip Allah katında olana itibar ve itimat etmektir.

Tevekkül tedbiri bırakıp takdir edileni kavramaktır.

Tevekkül Hakka itimat edip O’nunla yetinmektir ve üzerine düşen her sorumluluğu yerine getirmektir.

Tevekkül ihtiraslardan uzak durmaktır ki, bu bütün izzet ve saâdetleri kendinde toplar. Tevekkül bedeni kulluğa, kalbi de Rabb’in terbiye edicilik sıfatına bağlamaktır. Tevekkül Allah’tan gayrı her şeyi terk etmektir. Korku ve ümit bağlamında hiç kimseden bir beklenti içinde olmamaktır” der.³⁷⁸

Farklı tanımlara yer verip mukayese edecek olursak, “Tevekkül, işi Allah’u Teâlâ’ya bırakıp kadere razı olmaktır. Tevekkül, Allah’u Teâlâ’nın vaad etmiş olduğu

³⁶⁹ 39. Zümer: 36.

³⁷⁰ 39. Zümer:38.

³⁷¹ 40. Gâfir: 56.

³⁷² 60. Mümtehine: 4.

³⁷³ 65. Talak: 3.

³⁷⁴ 39. Zümer: 62.

³⁷⁵ 3. Âl-i İmrân: 159.

³⁷⁶ 4. Nisâ: 81.

³⁷⁷ 9. Tevbe: 129.

³⁷⁸ İ. Hakkı, s. 356.

şeye tam bir itimat ile itimat etmektir.”³⁷⁹

Tevekkülün esâsı insanlardan bir şey beklememek, sebeplere güvenmemek her şeyi yalnız Allah’u Teâlâ’dan beklemektir.

Tevekkül gönül hallerinden bir haldir ve Allah’u Teâlâ’nın tevhidine ve kemâli lütfuna olan imanın semeresidir. Onun da asıl mânâsı kalbin vekile itimadı, onu sabit ve sadık bilip onunla rahat bulmasıdır.³⁸⁰

İbrâhim Hakkı, devamla, tevekkül hâzinedar olarak Hak Teâlâ’yı tercih etmektir. Tevekkül her halükârda Hakk’a bütünüyle yönelmektir.

Tevekkül az ile çoğun gönülde hep aynı olmasıdır.

Tevekkül gerekli şeyleri kontrollü bir şekilde alma ve tercihe bağlı olanları terk etmektir.

Tevekkül sermayenin aslı ve gönlün rahatıdır. Tevekkül amellerin en faziletlisi, hâllerin en şerefliisidir.

Tevekkül yaratanı tercih etmek ve ahlâkı güzelleştirmektir.

Tevekkül imanın aslı, kalbin gıdası ve canın rahatıdır. Bu sebeple herkese lâzım olan tevekküldür. Çünkü Hak Teâlâ herkese kifâyet miktarı rızık vermeyi üzerine almıştır.³⁸¹

Müellifin üste zikrettiği son âyetle ilgili celaleyn tefsirinde arşın zikredilmesine dair değerlendirme vardır. Müellifler, “Eğer sana imandan yüz çevirirlerse de ki: “Bana Allah yeter kâfidir. O’ndan başka hiçbir ilah yoktur. Ben ancak O’na tevekkül ettim ona güvendim, başkasına değil. O, yüce Arşın kürsînin sahibidir.” Burada özellikle arşın zikredilmiş olması onun mahlûkatın en büyüğü olmasındandır”derler.³⁸²

Müellif rızık konusunda Allah’u Teâlâ’ya tevekkülün iki sebepten ötürü vacip olduğunu söyler. Birincisi: Allah’u Teâlâ’ya kulluk ve huzur için, tevekkül sahibi birine “geçimini nerden sağlarsın?” diye sorulduğunda, “Belli bir yerden değil. Çünkü rızıkımı belli bir yerden temin etmiş olsaydım biterdi”³⁸³ diyerek şu ayetleri okumuştur:

وَلِلّٰهِ خَزَائِنُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ³⁸⁴

اَللّٰهُ الَّذِیْ خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِیْتُكُمْ ثُمَّ يُحْیِیْكُمْ ³⁸⁵

³⁷⁹ İmam Gazali, *İrfan Ordusunun El Kitabı*, (Terc. Ahmet İnce), Fatih Matbaası, İstanbul 1968, s. 45.

³⁸⁰ İmam Gazali, *Kimyâ-yı Saâdet*, (Terc. Mehmet A. Müftüoğlu), Çile Yayınları, İstanbul 1981, s.663.

³⁸¹ İ. Hakkı, s. 356.

³⁸² Celaleddin el-Mahalli-Celaleddin es-Suyuti, *Celâleyn Tefsiri*, Yasin Kitapevi, İstanbul 2009, s. 206.

³⁸³ İ. Hakkı, s. 314

³⁸⁴ 63. Münafikûn: 7.

³⁸⁶ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا

وَأَنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تُحْصَوْنَهَا ³⁸⁷

³⁸⁸ فَزَرَبَ السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنْكُمْ تُنطِفُونَ

Yine tevekkül sahibi bir zâta, “Bu kadar sahraları bineğin ve yiyeceğin olmadan nasıl geçip gidiyorsun?” denildiğinde o şöyle cevap vermiştir: “Benim azığım dört şeydir:

a- İki cihânı Allah’u Teâlânın ülkesi görürüm.

b- Bütün halkı Allah’u Teâlâ’nın iyâli ve kulu görürüm.

c- Bütün rızıkları ve sebepleri Allah’u Teâlâ’nın kudret elinde görürüm.

d- Allah’u Teâlâ’nın kazasının bütün insanlar için arz ve semasında geçerli olduğunu görürüm.”³⁸⁹

İkincisi: Tevekkül eden kişi, tevekkülü terk etmenin kendisi için büyük günah olduğunu bilmelidir. Çünkü Allah’u Teâlâ canlıları rızıkıyla birlikte yaratmıştır.

İbrâhim Hakkı’da şunu görüyoruz ki, tevekküle ilgili ayetlerden aldığı temel vurgu Yüce Allah’ın sonsuz Azâmeti ve sonsuz Rezzâk oluşudur. Kula düşen elindeki cüz’i iradeyi kullandıktan sonra Yüce Allah’ın takdirini hüsnü kabulle beklemektir.

2.1.3.9. Tefviz Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı’nın tefvizle ilgili âyetleri ard arda toplu olarak sıraladıktan sonra âyetlerin genel mefhumuna yönelik bilgiler verir. Biz önce müellifin zikrettiği âyetleri sıralayıp ardından âyetler bağlamındaki açıklamalarına yer vereceğiz.

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ قَدْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ يَبْدَأُ الْخَيْرَ بِرِزْقِهِ يَرْزُقُ الْيَلَّ

³⁹⁰ فِي النَّهَارِ وَتَوْلِيهِ فَنَسِيكَفِيكُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

³⁹¹ النَّهَارِ فِي الْيَلِّ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

³⁹² لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ

³⁸⁵ 30. Rûm: 40.

³⁸⁶ 11. Hûd: 6.

³⁸⁷ 14. İbrahim: 34.

³⁸⁸ 51. Zâriyat: 23.

³⁸⁹ İ. Hakkı, s. 357.

³⁹⁰ 2. Bakara: 137.

³⁹¹ 3. Âl-i İmrân: 26,27.

³⁹³ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ

³⁹⁴ وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا

³⁹⁵ وَإِنْ يَسْأَلْكَ اللَّهُ بَصِيرًا فَلَا تُصِرْ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يُرِيدْ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

³⁹⁶ وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا

³⁹⁷ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ

³⁹⁸ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَجَعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا

³⁹⁹ وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى

⁴⁰⁰ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ

⁴⁰¹ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ

⁴⁰² قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ

⁴⁰³ يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

⁴⁰⁴ لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ

⁴⁰⁵ أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَتَّبِعُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ

⁴⁰⁶ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ

⁴⁰⁷ وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ

⁴⁰⁸ وَمَا تَشَاوُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا

⁴⁰⁹ وَمَا تَشَاوُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

⁴¹⁰ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ

³⁹² 3. Âl-i İmrân: 128.

³⁹³ 3. Âl-i İmrân: 154.

³⁹⁴ 17. İsrâ: 11.

³⁹⁵ 10. Yunus: 107.

³⁹⁶ 18. Kehf: 23.

³⁹⁷ 22. Hac: 14.

³⁹⁸ 4. Nisâ: 14.

³⁹⁹ 20. Tâhâ: 15.

⁴⁰⁰ 28. Kasas: 68.

⁴⁰¹ 14. İbrahim: 27.

⁴⁰² 10. Yunus: 49.

⁴⁰³ 13. Râ'd: 39.

⁴⁰⁴ 21. Enbiya: 23.

⁴⁰⁵ 3. Âl-i İmrân: 83.

⁴⁰⁶ 39. Zümer: 62.

⁴⁰⁷ 42. Şûrâ: 27.

⁴⁰⁸ 76. İnsan: 30.

⁴⁰⁹ 81. Tekvir: 29.

⁴¹⁰ 35. Fâtır: 34.

⁴¹¹ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

⁴¹² الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ

İbrâhim Hakkı,'nin bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik şu izahları yapar:

Tefviz itirazdan uzak durmak ve halkın kusurlarını görmezden gelmektir. Tefviz, murâdı terk edip Allah'ı Teâlâ'nın kazasını istemektir. Her an Hak'tan gelecek olana teslimiyet ve rızâ göstermektir.

Tefviz Allah'ın takdir ettiği hükmünün gerçekleşmesi olan kazanın gelişinden önce, teslimiyet ise kazanın gerçekleşmesinden sonra meydana gelir.⁴¹³

Tefviz ehli odur ki kendi nefsinden ümidini kesmiş ve her durumda Allah'ı Teâlâ'ya sığınmıştır. Herkesi kendisi gibi aciz kabul eder. Her hususta tedbiri Allah'ı Teâlâ'ya bırakır.

Tefviz bedende teslimiyet gönülde huzur kalpte rızâdır. Kişi darlıkta ve bollukta halktan yüz çevirmiş Hakk'a yönelmiştir. Çünkü tefviz, bir şeyi veya bir işi birine tevdi eylemek, devretmektir.⁴¹⁴

Tefviz Allah'ı Teâlâ'nın kulunu başarıya ulaştırmasının ve ikramının meyvesidir, rahat ve selametlik sebebidir. Kim işini Allah'ı Teâlâ'ya ısmarlarsa o kişi iki cihanda saâdet bulur.

Yapılan işin karşılığında elde edilecek şey hayır ve iyiliktir. Halbu ki hiçbir işin sonucu önceden belli olmayıp sahibine kapalıdır. Çünkü nice şer vardır ki görünüşte hayır gibidir, nice hayır vardır ki şer görüntüsüne bürünmüştür. Nice zehir vardır ki bal şerbeti kabındadır. Çünkü insan aklı, işlerin nasıl neticeleneceğini bilemez ve hadiselerin sırlarına vâkıf olamaz. Şayet insan işlerin kesinlikle kendi istediği gibi olmasını isteyip kendi irâdesiyle davransa ve hüküm verip dilediğini işleseydi, helâki çok çabuk olurdu. Halbu ki insan, bunun böyle olacağını bilmez, aldanıp kalır. Şayet insan işlerini Hak Teâlâ'ya tefviz edip O'nun takdirine râzı olsa, başka bir şey değil

⁴¹¹ 2. Bakara: 216.

⁴¹² 35. Fâtır: 34.

⁴¹³ İ. Hakkı, s. 364

⁴¹⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*(3. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 558.

ancak selâmet ve iyilikle karşılaşır; hayır bulur, kurtuluşa erer.⁴¹⁵

Nitekim Yüce Allah Salih kulların sözlerini naklederken:

وَأَفْوُضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ⁴¹⁶

فَوْقَهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا⁴¹⁷

“Allah o adamı, kurmak istedikleri tuzaktan korudu” kelamıyla, takip edip koruması ve ilahi yardımıyla kulun yardımında olduğunu duyurmuştur.

Son olarak İbrâhim Hakkı şöyle devam etmiştir: Allah’u Teâlâ’ya hamdolsun ki hüznün olan tedbir ve ihtiyardan bizi kurtardı. Çünkü cennete giren mü’minlerin özellikleri dünyada tedbiri öne almaları değildi. İllâ ki nefsin kötülüklerine ve aklın tedbirine karşı önlem almaktı. Çünkü Allah’u Teâlâ’ya manevi yakınlık ve müşahade bunun gibi külfetlerden onları kurtarmıştı. Onlar da bu yükten kurtuldukları için Cenab-ı Hakk’a hamd ü senâ ederler.⁴¹⁸ Kim ki işlerini Allah’u Teâlâ’ya ısmarlarsa o daha dünyada iken irfân cennetine girer. Müellifin sabırla ilgili yorumuna bakalım.

2.1.3.10. Sabır Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı, sabırla ilgili toplu zikrettiği âyetleri sıralayalım:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ⁴¹⁹

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى النَّارِ⁴²⁰

وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ⁴²¹

وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ⁴²²

وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ⁴²³

وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ⁴²⁴

وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ⁴²⁵

وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ⁴²⁶

⁴¹⁵ İ. Hakkı, s. 370.

⁴¹⁶ 40 Mü’min: 44.

⁴¹⁷ 40. Mü’min: 45.

⁴¹⁸ İ. Hakkı, s. 364.

⁴¹⁹ 2. Bakara: 153.

⁴²⁰ 13. Râ’d: 24.

⁴²¹ 2. Bakara: 177.

⁴²² 3. Âl-i İmrân: 146.

⁴²³ 2. Bakara: 247.

⁴²⁴ 8. Enfâl: 46.

⁴²⁵ 11. Hud: 115.

⁴²⁶ 16. Nahl: 96.

- ⁴²⁷ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ
- ⁴²⁸ إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ
- ⁴²⁹ وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ
- ⁴³⁰ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ
- ⁴³¹ فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ
- ⁴³² وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ
- ⁴³³ فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ
- ⁴³⁴ وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا
- ⁴³⁵ فَلَنْ مَعَ الْغُسْرِ يُسْرًا لَنْ مَعَ الْغُسْرِ يُسْرًا
- ⁴³⁶ ثُمَّ كَانَ مِنَ اللَّيْلِ أَمْنًا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ
- ⁴³⁷ إِلَّا اللَّيْلِ أَمْنًا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ
- ⁴³⁸ هُوَ اللَّيْلَى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا
- ⁴³⁹ وَاللَّيْلِ صَبْرًا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَرَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرُؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ
- ⁴⁴⁰ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetler etrafında Ey Aziz! Bilinmelidir ki Allah dostları şöyle demişlerdir şeklinde başlayarak uzun uzun açıklamalarda bulunur. Biz mümkün mertebe âyet bağlamındaki kısıtları kısa ve öz bir şekilde almaya çalışacağız. Müellif, “sabır nefsi isteklerinden yasaklayıp engellemektir, nefsin hazlarından mücadele ile çıkıp gitmektir nefsin çocuksu isteklerinden kurtulmaktır. Sabır, ne güzel alâmettir. Belâlar Hakk’ın vergisidir, bu sebeple başa gelenden şikâyetçi olmak en büyük hatâdır. Bela güzeldir, çünkü o ezeli olan Allah’u Teâlâ’nın bahşışidir. Sabır ise mübarek bir şerbettir

⁴²⁷ 16. Nahl: 126.

⁴²⁸ 39. Zümer: 10.

⁴²⁹ 16. Nahl: 127.

⁴³⁰ 31. Lokman: 17.

⁴³¹ 30. Rum: 60.

⁴³² 42. Şûrâ: 43.

⁴³³ 46. Ahkâf: 35.

⁴³⁴ 52. Tûr: 48.

⁴³⁵ 94. İnşirah: 5, 6.

⁴³⁶ 90. Beled: 17, 18.

⁴³⁷ 103. Asr: 3.

⁴³⁸ 2. Bakara: 29.

⁴³⁹ 13. Ra’d: 22.

⁴⁴⁰ 2. Bakara: 155.

ki neticede afiyet verir”⁴⁴¹ der.

İbrâhim Hakkı’nın dışında âyetlerden süzülen sabırla ilgili değerlendirmelere yer verirsek; Sabrı sözlükte: tahammül, sebat, kendine hâkim olma, kendini tutma şeklinde tarif ederlerken ahlâki bir kavram olarak, başa gelen musibetlerden dolayı Allah’tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, yakınmamak, sızlanmamak⁴⁴² diye tarif edenler de vardır. Bunun yanı sıra sabra, farklı bakış tarzları da vardır. Sabra ihtiyaç, bütün hallere şumulludur, hevâyı nefesine uygun olan veya olmayan tüm hallere,⁴⁴³ nefse uygun olan yasaktır, yasak olan şeylerden sakınmak için sabır ise farz, mekruhlara karşı direnç göstermek için sabır, nafil, tehlikeli eziyetlere mal, can ve ırza yapılan saldırıya sabır, haram, şeriatın çirkin saydığı davranışlara sabır, mekruhtur.⁴⁴⁴ Kuşeyrî ise “Sabra sabredenlerden sabır yardım ister, âşık sabırla sabra feryâd eder”⁴⁴⁵ der.

Müellifin zikrettiği son âyetle ilgili Müfessir, “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım isteyiniz. Çünkü Biz, peygambere tabi olup, olmayanı seçmek ve o nimeti tamamlamak üzere sizi korkudan, açlıktan, mallar, canlar ve ürünlerin eksikliğinden az bir şeye düşürüp ve sizi bazı sıkıntılarla imtihan edeceğiz” der.⁴⁴⁶

İbrâhim Hakkı devamla şöyle der: Sabır ve itaat vasıtasıyla kişi yüce makam ve mertebelere ulaşır, derecesi yükselir. Allah’u Teâlâ’nın ünsiyetini kazanmak gibi pek çok faydalar elde eder. Sabır sâyesinde kişi istenmeyen kazânın kahrından, kavgadan ağlayıp sızlamanın sıkıntılarından dünyanın meşakkatlerinden ve âhirette cezaya uğratılmaktan arzu ve heveslerin peşine takılıp gitmekten, düşmanların hile ve tuzaklarından ve nice bin belâlarla musibetlerden kurtularak murâdına kavuşur. İki cihan saâdetini elde ederek rızâ makamına ulaşır.⁴⁴⁷

Müellifin bütün bu âyetler bağlamındaki açıklamalarını özetleyecek olursak, mümin her hâlükârda kazançlıdır. Yüce Allah nimet verir kul nimete şükreder kul kazanır. Yüce Allah, musibet verir kul musibete sabreder yüce Allah ahiretteki derecesini yükseltmek suretiyle mükâfatlandırılır yine kul kazanır. Mu’min samimi niyet ve akliselikle kazan prensibini kendine düstur edinebilir.

⁴⁴¹ İ. Hakkı, s. 373.

⁴⁴² Heyet, *Dini Kavramlar sözlüğü*, (3. Baskı), D. İ. B. Yayınları, Ankara 2007, s.567.

⁴⁴³ Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, İFAV yayınları, İstanbul 1994, s. 266.

⁴⁴⁴ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 171.

⁴⁴⁵ Kuşeyri, *Tasavvuf ilkeleri* (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1978, s. 307.

⁴⁴⁶ Bedreddin Çetiner, *Esbâb-ı Nuzûl I-III*, Çağrı Yay, İstanbul 2002, I, 135.

⁴⁴⁷ İ. Hakkı, s. 374.

2.1.3.11. Rızâ Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı, rıza ile ilgili toplu zikrettiği âyetleri belirtmek uygun olacaktır:

⁴⁴⁸ وَمِنْ أَنَايِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى

⁴⁴⁹ وَمَغْفِرَةً مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا

⁴⁵⁰ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّتِ لَهُمْ فِيمَا نَعِمُ مُقِيمٌ

⁴⁵¹ وَرِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

⁴⁵² رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ

⁴⁵³ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

⁴⁵⁴ يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً

⁴⁵⁵ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ

⁴⁵⁶ يُجِبُّهُمْ وَيُجِبُّونَهُ

⁴⁵⁷ قَالُوا الْإِصْبَاحَ ⁴⁵⁸ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

⁴⁵⁹ سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا

⁴⁶⁰ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

⁴⁶¹ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ

İbrâhim Hakkı, rızâ başlığı altında zikrettiği âyetleri şu şekilde tefsir etmiştir: Rızâ, Hakkın hükümlerinin cereyanı sırasında kalbin sükûnudur, kalbin kaza ile saâdet duymasıdır. Gönülden çirkinlikleri çıkarmak ve onda dâima saâdet bulmaktır. Kişinin kendi alacağı tedbirlerden vazgeçip Allah'ı Teâlâ'nın takdirine uymasındır. Hakkın irâde ve ihtiyârını seçerek, kalbin sükûnet bulmasıdır. Kalbinin de buna itiraz etmeyip, yatışmasıdır. Rızâ, kul için Hakk'ın önceden murad ettiğini kalbin gözetmesidir ki,

⁴⁴⁸ 20. Tâhâ: 130.

⁴⁴⁹ 57. Hadid: 20.

⁴⁵⁰ 9. Tevbe: 21.

⁴⁵¹ 9. Tevbe: 72.

⁴⁵² 9. Tevbe: 100.

⁴⁵³ 58. Mücâdele: 22.

⁴⁵⁴ 89. Fecr: 27, 28.

⁴⁵⁵ 98. Beyyine: 8.

⁴⁵⁶ 5. Mâide: 54.

⁴⁵⁷ 4. Nisâ: 65.

⁴⁵⁸ 6. Enâm: 96.

⁴⁵⁹ 65. Talak: 7.

⁴⁶⁰ 5. Mâide: 119.

⁴⁶¹ 98. Beyyine: 8.

kazâya hoşnutsuzluğu terk etmek, onun eseridir. Aynı zamanda kaza hükümlerini memnuniyetle karşılamaktır.⁴⁶² Benzer bir yaklaşımı Süleyman Uludağda görüyoruz. O iradeyi, “nefsin istegini değil, Hakkın emrini yerine getirmektir”⁴⁶³ şeklinde yorumlamıştır.

Müellifin son zikrettiği âyetle ilgili Ebu'l-Leys Semarkandi, müellifin genel değerlendirmelerine paralel açıklamalarda bulunur. Ebu'l-Leys Semarkandi, “Allah'ın onlardan razı oluşu zâtına yaraşır bir tevhide çizgi ile ona kulluk yaptılar. Yasakladıklarından da korundular demek iken “Onların da Allah'tan hoşnut olmaları” bu güzel yaşayışlarının karşılığını gördüler demektir. Korktukları cehennem azabından kurtulmuşlardır. Cennete ve cemâlullah'a kavuşmuşlardır. Bu, Allah'tan korkup mâsiyetlerden uzak kalmalarının karşılığıdır” der.⁴⁶⁴

Sülemi ise bu âyetle ilgili eserinde şöyle der: Rıza kişinin ilmi derecesince olur ve kişi bildiğine boyun eğer. Yüce Allah'ın razı olması karşısında “sizden razı olmama karşın sizi razı ettim sizi bu yere (cennete) yerleştirdim” buyurur.⁴⁶⁵

Hülya Alper ise, dört hal, dünya ve âhiret saâdetinin temelini oluşturur; bunlar; tevekkül, tefviz, sabır ve rızâdır. Her ne kadar rızâ, tevekkülle temelde iç içe olsada, derinlik yönünden birbirinden ayrılmaktadır. Çünkü rızâ, kanaatin ve ibadetin başıdır. Kulun kazâya rızâsı, Mevlâ'nın kendisinden râzı olduğunun alametidir.⁴⁶⁶

Son olarak müellifte âyetler bağlamındaki açıklamalarından müşahade ettiğimiz gibi, İslâm'ın gayesi Hakka teslimiyeti temin etmektir. Dinin maksadı ise rızâdır. Bütün isteklerin nihâi hedefi ise, Allah'u Teâlâ'nın rızâsını elde etmektir. Her türlü zenginlik, kanaat rızâdadır ve râzı olan her kişi zevk ve sefâ içindedir. Sen râzı ol ki, senden râzı olunsun. Kazâya râzı olan sonsuz devlet ve ebedi nîmete kavuşur.⁴⁶⁷

2.1.3.12. Mârifet Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı, marifetle ilgili toplu zikrettiği âyetleri sıralayalım:

فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ⁴⁶⁸

⁴⁶² İ. Hakkı, s. 379.

⁴⁶³ Uludag, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay, İst., 2001, “*Irade*” md., s. 187.

⁴⁶⁴ Ebu'l-Leys Semarkandi, *Bahru'l-Ulum* I-VI, İstanbul 1993. VI, 457.

⁴⁶⁵ es-Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed, *Hakâiku't-Tefsir*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye I-II, 2007 II, 411.

⁴⁶⁶ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 112.

⁴⁶⁷ İ. Hakkı, s. 379.

⁴⁶⁸ 12. Yusuf: 58

⁴⁶⁹ تَعْرِفُهُمْ بِسْمِئِهِمْ

⁴⁷⁰ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ

⁴⁷¹ وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ

⁴⁷² إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

⁴⁷³ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

⁴⁷⁴ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ

أَوْ مَنْ كَانَ مِثْلًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا

⁴⁷⁵ يَعْمَلُونَ

⁴⁷⁶ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ

İbrâhim Hakkı, bu konudaki âyetleri zikrettikten sonra şöyle başlar: Ey aziz bilinmelidir ki Allah dostları şöyle demişlerdir. Kim ki kendi nefsini bilirse, muhakkak o Rabbini de bilir. Kendini bilen, her türlü ilim ve mârifete vâkıf olur. Nefsinin bilen Allah’u Teâlâ’ya yakın olur, saâdet bulur. Ârif olmayan ise, Hakk’tan uzak olur. Kim kendi nefsinin bilirse, onun himmeti şu fânî âlemde geçerlidir. Nefsinin bilen için büyük kurtuluş vardır. Çünkü kendi nefsinin bilen fazilet sahibidir. Kendini bilmeyen ise Hakk’tan gâfil olur. Kim kendini bilirse, gafletten ve Allah’u Teâlâ’nın rahmetinden uzak düşmekten kendini korumuş olur. Mârifetullah, gönülde ı ışık ve nurdur, kişinin nefsiyle mâsivayı terk etmesi, kalbiyle dâima Hakk’ın huzurunda hazır olmasıdır.⁴⁷⁷

Ebu’l-Âlâ Afîfî’de Müellif gibi kalbe dikkat çekmiştir. Ebu’l-Âlâ Afîfî, “Kalpten murad göğüsteki et parçası değildir. Bilakis kalp, insanın kendisiyle varlığın hakikatini kavradığı, Hakk’ın kuluna tecelli ettiği ve onunla kulunu sevdiği latif ilâhî bir şeydir. Bir başka ifadeyle kalp, insanda zevki idrâkin merkezidir” der.⁴⁷⁸

Müellifin zikrettiği son âyetle ilgili İbni Kesîr tefsirinde, “sen, o nimetin güzelliğini yüzlerinden tanırsın. Sen onların yüzlerine baktığın zaman nimetin

⁴⁶⁹ 2. Bakara: 273.

⁴⁷⁰ 5. Mâide: 83.

⁴⁷¹ 24. Nur: 40.

⁴⁷² 33. Ahzab: 72.

⁴⁷³ 40. Gâfir: 20.

⁴⁷⁴ 37. Saffât: 96.

⁴⁷⁵ 6. En’am: 122.

⁴⁷⁶ 83. Mutaaffin: 24.

⁴⁷⁷ İ. Hakkı, s. 386.

⁴⁷⁸ Ebu’l-Âlâ Afîfî, *Tasavvuf İslamda Manevi Hayat* (3. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 223.

güzelliğini haşmeti, sevinci, üstünlüğü, ferâgatı ve içinde yüzdükleri yüce nimetin şatafatını yüzlerinden tanırırsın”⁴⁷⁹ derken Sabûni ise, “kendi nefsinin bilen, Hakk’ın mârifetine sahip olur. Fakat kendini bilmeyen sapkınlık içinde yok olur. Kişinin nefsinin bilmesi, mârifetin en kıymetli ve en faydalısıdır. Çünkü kendini bilen, âlemin sırlarına vâkıf olur”⁴⁸⁰ der. Kuşeyri ise, “kim onlara bakarsa nimetin parıltısını yüzlerinde görür. Bu güzel durum ebedi olarak onlara eşlik eder” der.⁴⁸¹

Müellif devamla şöyle der: Mârifeitullah, eşyânın Allah tarafından yaratıldığını, Allah’u Teâlâ’nın emri sayesinde var olduğunu, her şeyi Onun sevk ve idare ettiğini ve sonunda yine ona döndürüleceğini bilmektir. Sübûti sıfatların biri de irâdedir. Hak Teâlâ hakiki irâde sahibidir. O’nun olmasını istemediği hiç bir şey meydana gelmez. Yüce Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Hiç kimse O’na zorla bir iş yaptırmaya muktedir değildir. Kâinattaki hayır ve şerrin hepsi onun istemesiyledir. Yüce Allah, mü’minlerin kendisine iman etmesini, itaat edenlerin itaatini murad etmiştir. Şayet murad etmeseydi bir tek kişi dâhi mü’min ve itaatkâr olamazdı. O istemedikçe bir sivrisinek dâhi kanadını kıpırdatamaz. Ârif herkesi, herşeyi ve kendi benliğini terk edip enaniyet tepesinden inerse o zaman mutlaka kalp âlemine dâhil olur. Daha sonra hayal bineğine binip tevekkül dağlarından inerek tefviz sahrasını geçip sabır meydanını seyredip gider. Nihâyet rızâ bahçelerine gelerek irfân gülistanına ulaşır sonra sevgi meclisine girip ünsiyet ve huzur mahfeline dâhil olur. Sonra gönül rahatlığı ile çıkıp münacat ve Allah’u Teâlâ’ya manevi yakınlık derecesine vâsıl olur. Ardından beğenilen ahlak sıfatına bürünüp esmâ kaftanını giyip bu kerâmetlerin yüceliklerine ve makamların lezzetlerine erişerek ömrü oldukça bu haller içinde nimetlenir. Onun için ebedi saadet hâsıl olur.⁴⁸²

Sübûti sıfatların sekizincisi tekvindir. Tekvin olmayan şeyi yaratmaktır. Hak Teâlâ, Hâlıktır ki âlemi bütün cüzleriyle yaratmıştır. O’ndan başka yaratıcı yoktur. Bütün canlıların hareket ve sükûnetlerini, bütün insanların davranışlarını, hallerini, isyan ve itaatlerini, iman ve küfürlerini, hayır ve şerlerini yaratan yüce Mevlâ’dır. Bir insanın elinin kımıldamasını, dilinin söylemesini, gözünün açılıp kapanmasını yaratan

⁴⁷⁹ İbni Kesîr, *Tefsîru İbni Kesîr* I-IV, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1986, IV, 93.

⁴⁸⁰ Muhammet Ali es-Sâbûni, *Safvetü’l-Tefsîr* I-III, (10. Baskı), Dârü’s-Sâbûni, Kahire tsz, I, 406.

⁴⁸¹ el-Kuşeyri, Ebû’l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin, *Letâifü’l-İşârât bi Tefsîri’l-Kur’ân* I-VIII, Daru’lûKitâbil-Arabi, Kahire tzs. c, VIII, s. 53.

⁴⁸² İ. Hakkı, s. 389.

O'dur. Varlıkların özlerini ve fiillerini yaratan, insana cüz'i irâde ve seçme hürriyeti veren ve bununla da insanı yaptığı işlerin fâili kılan O'dur. İnsanın seçme hürriyeti ise yaptıklarına basit birer sebep olmuştur. Böylece insan yaptığı davranışın mükâfât veya cezâsını iki âlemde görür.⁴⁸³

Diğer mutasavvıflar gibi, İbrâhim Hakkı da ilham yoluyla elde edilmiş bilgiyi kitaplardan elde edilen bilginin önüne geçirerek birinci plana koyduğunu görüyoruz. Çünkü müellife göre ilham yoluyla elde edilmiş bilgi içe dönük tecrübe neticesinde elde edilmiştir ve kitaplar yoluyla elde edilmiş bilgiden üstündür. Böyle olunca mârifetullah gerçek bilgilerin tümü, bütün ilimlerin ilmi ve peygamberi bilgilerin meyvesidir. Konu bağlamında ilgili olan şiir ve nazımlarla ayetlerin işlenişiyile son verelim.

2.1.3.13. Muhabbetullah Bahsinde Zikredilen Âyetler

İbrâhim Hakkı, muhabbetullahla ilgili toplu zikrettiği âyetleri sıralayalım:

484 إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَّحِيمٌ

485 وَاللَّهُ رُؤُوفٌ بِالْعِبَادِ

486 إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَصَلِّينَ

487 فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ

488 وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

489 قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ

490 إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

491 وَالْقَيْثُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي

492 وَاصْطَلَعْتَكَ لِنَفْسِي

493 مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ

494 إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ

⁴⁸³ İ. Hakkı, s. 394.

⁴⁸⁴ 22. Hac: 65.

⁴⁸⁵ 2. Bakara: 207.

⁴⁸⁶ 2. Bakara: 222.

⁴⁸⁷ 3. Âl-i İmrân: 76.

⁴⁸⁸ 3. Âl-i İmrân: 134.

⁴⁸⁹ 3. Âl-i İmrân: 31.

⁴⁹⁰ 5. Mâide: 42.

⁴⁹¹ 20. Tâhâ: 39.

⁴⁹² 20. Tâhâ: 41.

⁴⁹³ 4. Nisâ: 79.

⁴⁹⁵ سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ

⁴⁹⁶ وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً

⁴⁹⁷ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً

⁴⁹⁸ وَأَنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا

⁴⁹⁹ وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ

⁵⁰⁰ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ

⁵⁰¹ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ

⁵⁰² فَقَالَ أَنَا رُبُّكُمْ أَعْلَى

⁵⁰³ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ

⁵⁰⁴ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيمٍ مَخْنُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ

⁵⁰⁵ فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُغِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا

⁵⁰⁶ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ

⁵⁰⁷ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

⁵⁰⁸ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ

⁵⁰⁹ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ

⁵¹⁰ وَلِلْأَرْضِ اثْنَيْنِا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ حُبُّهُمْ وَحُبُّهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ

⁵¹¹ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ أَوَمَةً لَانِمْ

⁴⁹⁴ 11. Hūd: 90.

⁴⁹⁵ 36. Yasin: 58.

⁴⁹⁶ 30. Rum: 21.

⁴⁹⁷ 31. Lokman: 20.

⁴⁹⁸ 14. İbrâhim: 34.

⁴⁹⁹ 8. Enfâl: 63.

⁵⁰⁰ 20. Tâhâ: 123.

⁵⁰¹ 7. Âraf: 12.

⁵⁰² 79. Nâziât: 24.

⁵⁰³ 6. En'âm: 91.

⁵⁰⁴ 83. Mudaffifin: 24- 26.

⁵⁰⁵ 30. Rum: 50.

⁵⁰⁶ 28. Kasas: 88.

⁵⁰⁷ 8. Enfâl: 65.

⁵⁰⁸ 7. Â'raf: 172.

⁵⁰⁹ 81. Tekvir: 26.

⁵¹⁰ 41. Fussilet: 11.

⁵¹¹ 5. Maide: 54.

İbrâhim Hakkı, bütün bu âyetler bağlamındaki açıklamaları şöyledir, “Muhabbetin kaynağı Allah’u Teâlâ’nın vahdaniyyetidir, birliktir. Nitekim düşmanlığın kaynağı da çokluk ve zıtlıktır. Çünkü birlik nûrunun kâinâta sirâyeti nisbetinde âlemde bulunan varlıklarda muhabbet meydana gelir. Bununla birlikte muhabbetin sirâyeti bütün varlıklarda eşit olmayıp onun ilk çıkış noktasına ve yüksek kutba yakın bulunanlarda muhabbetin daha çok ve daha kuvvetli olduğu görülür. O zirveden uzakta ve aşağı derecelerde bulunanlarda ise muhabbet tecellisi gâyet az ve zayıf olur. Nitekim âyetlerde de buna işaret edilerek zâtı ulûhiyetine mânen yakın bulunan kullarında muhabbetin ne derece kuvvetli olduğunu duyurmuştur.”⁵¹²

Yine Müellifin zikrettiği şu âyetle ilgili:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ⁵¹³

Müellif devamla şöyle der: Muhabbet bir şirin haldir ki onunla acılar tatlı olur. Ve muhabbet öyle muazzam bir iksirdir ki küflü demir ve paslı bakır onun dokunmasıyla altın ve gümüş olur.

Muhabbet öyle bir ilaçtır ki onunla her derde şifâ gelir.

Ve muhabbet öyle bir cilâdır ki onunla her türlü hüzn ve keder sefâya dönüşür.

Muhabbet öyle bir şerbettir ki onunla her hastalık şifâdır.

Muhabbet öyle bir safâdır ki onunla gelen cefâ, vefâdır

Muhabbetin özelliklerinde biriside şudur ki: Seven sevdiğinin verdiği cefâdan yine ona ilticâ eder. Çünkü kendisine ondan daha şefkatli ve daha merhametli kimseyi bulamaz. Onun nazarında kendisine ondan daha sevimli, daha cömert kimse olmaz. Bu nedenledir ki ondan yine ona gider. Kendi aynına yokluk gözüyle bakarcasına seven, sevdiğinden muhabbet ve dostluk bulmuştur. İkinci surette seven ise, kendi nefesine varlık gözüyle bakmış ve sevdiğinin kapısından düşmanlık ve buğz ile kovulmuştur. Bu makamdaki perde, enâniyet, perdesidir.⁵¹⁴

Nitekim iblis’in: قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ “ben ondan üstünüm”⁵¹⁵

⁵¹² İ. Hakkı, s. 402.

⁵¹³ 3. Âl-i İmrân: 31.

⁵¹⁴ İ. Hakkı, s. 405.

⁵¹⁵ 7. Â'râf: 12.

Firavun'un da: **“Sizin en yüce rabbiniz benim”**⁵¹⁶ demeleri enânîyet cümleleridir. **“Allah'ı gereği gibi değerlendiremediler.”**⁵¹⁷ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ

Müellif bu âyetler bağlamında şöyle der: Yaratıcı olmakla, yaratılmış olmak birbirine zıt olup, âşık olmak ile mâşûkiyyet birbirinin zıddı olmuştur. Her ihtiyaç sahibi şiddetle muhtaç olduğu şeye âşık olup bu isteğinde gerekli güç ve kuvvete erişmiştir. Nitekim bir kimse ancak cemâlinden tanıyıp bildiği mâşûka âşık olur. Ancak bilinen bir şeyi kemâlinden görebilir, meydana gelmesi mümkün olanı görebilir. Herkesin kendi kabiliyeti, Hakkın aynası olur. Hakkın mutlak cemâli onda görünmez, kişi o ayna da ancak, kendi ortaya çıkışının algıladığı cemâli görebilir. Âyet bu anlamı destekler mahiyettedir. Çünkü her ârif, kendi manevi yolculuğunda kendi başınadır ve sadece kendi aynasında kendisine tecellî eden yüzü tanır. Bütün isimler içinde o, kendisini terbiye eden isme âşık olur. O isimden ayrılacağı anda kendisine tecellî eden o yüzün güzelliğini görme arzusuyla tutuşur. Ne zaman kendisini terbiye eden belirli yüzü görürse, o zaman onun kavuşması tamamlanıp vuslat arzusu kemâle ulaşmış olur.⁵¹⁸

⁵¹⁹ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ

Müellif âyet bağlamında şöyle der: Fiilere muhabbet etmek, yaratılmışlarda tecellî eden yüksek sanatın perdesiyle mutlak yaratıcıya muhabbet duymaktan mahrum kalanlar için söz konusu olur. Bu muhabbeti varlıktan kaynaklanan perde engeliyle vuslattan mahrum olanlar bulurlar. Onların engeli kendilerinde bir varlık görmeleridir. Bu yüzden nefisleriyle meşgul olup kalmışlardır. Tabiat karanlığında gecelemişlerdir. Noksanlıkların aşağı mertebelerine kendilerini salmışlardır. Şu halde onlar, menfaatin kölesi olmuşlardır. Bu sebeple, Allah'ı gereğince bilmenin hakikatinden ve O'na muhabbetin lezzetinden nasipsiz kalmışlardır. Ancak onlar fiilere âit bir muhabbetle birbirlerini severler. Onlara göre ayrılmak ve kavuşmak derece derecedir. Böylelerinin sevgisi, bağış ve ihsanın artmasıyla fazlalaşır, vermeyip engellemesiyle de azalır.⁵²⁰

⁵²¹ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ

Müellif âyet bağlamında şunları söyler: Ey aziz bilinmelidir ki: eserlere muhabbet

⁵¹⁶ 79. Nâziât: 24.

⁵¹⁷ 6. En'âm: 91.

⁵¹⁸ İ. Hakkı, s. 407.

⁵¹⁹ 4. Nisâ: 79.

⁵²⁰ İ. Hakkı, s. 407.

⁵²¹ 2. Bakara: 165.

iki türlü olur. Birincisi, bunları sevgilinin eserleri olduğu için sevmektir. İkincisi, bu eserleri sırf kendi varlıkları sebebiyle sevmektir. Bunlardan birincisi ya zâta âit bir muhabbet denizinden bir damladır ya da sıfatlara âit sevgiden bir gölgedir. İkincisi, muhabbetin zulmeti sayılmıştır ki o sevginin asıl menbaından mahrumiyet ve uzaklık sebebi sayılmıştır, her türlü fitne ve fesâdın kaynağı olarak görülmüştür. Nitekim müellif, üstteki ayette de yüce Allah buyurmuştur ki Allah için olmayan her sevginin, sevgiliden uzak olup mahrum kalmaya sebep olacağını duyurmuştur.

Müellif, muhabbetin bu türlüse sevgiliden uzak kaldığı gibi masivaya yönelik yoğun ilgi oluşturur. Basit eşyaya olan ilgileri sebebiyle aşağılanarak kapıdan kovulanlarda görülür. Bu muhabbet ehli olanlar, taş kalpli fâsık tabiatlı kişilerdir⁵²² diyerek şu âyeti zikreder.

زَيْنَ النَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ
الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَالِ⁵²³

Hak Teâlâ onları gurur gafleti ile istidrac edip başka şeylerin sevgisiyle oyalanmaya sevk etmiş ve kendilerini bir takım belâlara uğratmıştır. Öyleyse aşağılık şehvete uymak ve boyun eğmek ne büyük bir kabahattir. Nitekim bu gibilerin fitri tabiatları bozulmuş ve çeşitli ıstıraplara mahkum olmuşlardır dünyada rahat ve huzurları kalmamıştır.⁵²⁴

İbrâhim Hakkı, muhabbeti dört kısma ayırmış ve o kısımların birbirleriyle olan yakınlıklarını ve hatta birbirleriyle karışmalarını sebepleriyle bildirmiştir. Bunlar; Zâta muhabbet, fiillere muhabbet, sıfatlara muhabbet ve eserlere muhabbettir. Zâtî muhabbet, yüce Allah ile kul arasında cereyan eder. ⁵²⁵مُؤَلِّفٌ مُصَوِّفٌ Müellif devamla şöyle der: Nitekim ayeti kerimede ifadesini bulmuştur. Çünkü o muhabbetteki bağıllık başka başka sıfatlara değil sadece Allah'ı Teâlâ'ya yöneliktir. Ancak kul yönünden olan Allah'ı Teâlâ'ya muhabbet derece bakımından kendi altında bulunan muhabbet bölümlerinin tamamını tazammun eder.⁵²⁶

Zâtî muhabbetin hak katında kula yönelik olanına gelince, bu diğer muhabbet

⁵²² İ. Hakkı, s. 408.

⁵²³ 3. Âl-i İmrân: 14.

⁵²⁴ İ. Hakkı, s. 408.

⁵²⁵ 5. Maide: 54.

⁵²⁶ İ. Hakkı, s. 409.

türlerinin hiç birini gerekli kılmaz. Çünkü kul haddi zatında yaratılış itibarıyla nur ve zulmetten terkip olunmuştur. Bütün yaratılmışların cümle hallerini ihâta eder. Bu durumda insanın açıklamakta zorlandığımız nice işleri vardır ki hayvânî nefsinin yedi kuvvetinden beşeri varlığı sebebiyle bunlar meydana gelir.⁵²⁷

Hak Teâlâ kulun fiiline yönelik olarak kulu çok sevdiği halde kulun fiilini sevmeyebilir. Nitekim Yüce Allah ayeti kerimede,

عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى **“Yanına kör bir kimse geldi diye (Peygamber) yüzünü ekşitti çevirdi”**⁵²⁸ buyurmuş ve habîbinin âmâdan yüz çevirmesine muhabbet etmediğini kendisine duyurmuştur.

وَتَخَشَّى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ

“İnsanlardan çekiniyordun; oysa Allah'tan çekinmen daha uygundu.”⁵²⁹

Yine bu ayette de insanlardan çekinmenin Rasûlullah'a(s.a.v) lâayık olmadığını duyurmuştur. Eğer böyle olmasaydı kullar için bir takım şeylerin günah sayılıp suç teşkil etmesi söz konusu olmazdı. Lâkin bu zâtî muhabbet kulun bağışlanmasına ve ilahi ikrâma nâil olmasına neden olur.

Kulun Allah Teâlâ'nın sıfatlarına yönelik vasıflarına gelince o tabii olarak fiillere muhabbeti ve eserlere muhabbeti de gerektirir. Çünkü muhabbetin bu iki türü sıfatlara duyulan muhabbetin olmazsa olmaz şartı ve zorunlu sonucudur. Bu tür muhabbet zâtî muhabbetin varlığını gerekli kılmaz ve onu kapsamaz. Çünkü sıfatların perdelerini geçemeyerek belli bir makamda kalan kişi zâtî muhabbet derecesine erişmekten mahrum kalmıştır. Nitekim Allah'ı Teâlâ'nın nîmet veren sıfatına muhabbet eden, intikam alan sıfatından korkup kaçır. Halbuki nîmetleri veren zat, intikam alanın ta kendisidir. İşte o kişi, zâtî muhabbetten ayrı düşüp sadece sıfatlara muhabbet derecesinde kalmıştır.⁵³⁰

Allah Teâlâ'nın kulun sıfatlarına muhabbet etmesine gelince, onun varlığı muhabbetlerin hiç birini gerekli kılmaz. Çünkü yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyuruyor:

وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ

⁵²⁷ İ. Hakkı, s. 409.

⁵²⁸ 80. Abese: 1, 2.

⁵²⁹ 33. Ahzâb: 37.

⁵³⁰ İ. Hakkı, s. 409.

“Allah sabredenleri sever.”⁵³¹ buyurmuş ve muhabbetin sabreden kişiye bağlı olmayıp sabır sıfatına bağlı bulunduğunu duyurmuştur. Gerçi sabreden kişi iyi insanlar topluluğundandır. Ancak muhabbet ikrâmını nerede bulabilir? Hak katından kula yönelen muhabbetin fiillere ve eserlere muhabbeti gerekli kılmadığı âşikardır. Çünkü sabır sıfatı fiillerin ve bunların eserlerinin tamâmen güzel olmasını gerektirmez. Yüce Allah katından olan fiillere muhabbete gelince; o güzel eserlere muhabbeti gerektirir ki onlar o sevilen fiillere bağlıdır ve neticesinde Salih amellere yol açar.⁵³² Müellif devamla, nitekim Yüce Allah Kur’ân-ı Kerim’ de:

لَئِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُعَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَتْهُمْ بُنْيَانًا مَرْصُوصًا

“Doğrusu Allah, kendi uğrunda, kenetlenmiş bir duvar gibi, saf halinde çarpışanları sever.”⁵³³ buyurmuş ve muhabbetin kulun fiiline bağlı olduğunu duyurmuştur.

Buraya kadar çeşitlerini saydığımız muhabbetin kullar arasındaki cereyanında müellife göre, bunlardan bazen dört muhabbetin dördü, bazen üçü, bazende ikisi ve bazende tek bir muhabbet bulunur. Bazende iki tarafın birinde muhabbet tecelli ederken diğerinde olmayabilir. Mevlâ’ya muhabbetin son noktası ise, Hak aşkıdır. Aşk, hiçbir değişime uğramaksızın bâkidir. Her türlü hayırlı neticeler ihsanlar onun bereketi ile meydana gelir ve bu aşk insanlara geçip yayıldığı ölçüde yardımcı ve destekçi olur.

Hak Teâlâ’nın kulun sıfatlarına olan muhabbetine gelince, bunun eseri ve meyveleri kulun, Allah’u Teâlâ’ya mânen yakın bulunan kullar arasında illiyyûn makâmı olan cennetin en yüce tabakasına yükselmesi, burada çeşitli ikramlara nâil olması, saygı görmesi, nimetlere ermesi ve ona kavuşmasıdır.⁵³⁴

Hak Teâlâ’nın kulun fiillerine ve eserlerine olan muhabbetine gelince; bunların eserleri ve meyveleri, onların her biri için ecir ve sevap vermesidir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyurmuştur:

الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ⁵³⁵

Son olarak müellifin muhabbetullahla ilgili değerlendirmelerini özetlersek müellif şöyle der: kişinin bütün varlığıyla tamamen O’na yönelip mâsivâyı unutmaktır. Aşk

⁵³¹ 3. Âl-i İmrân:146.

⁵³² İ. Hakkı, s. 410.

⁵³³ 61. Saff: 4.

⁵³⁴ İ. Hakkı, s. 409.

⁵³⁵ 13. Ra’d: 29.

dolu gönülle dâima ona meyletmektir. Muhabbet Hakkı bulmak, gönülden Allah sevgisi dışındaki bütün sevgileri çıkarmaktır. Muhabbet kavuşmak, sevileni her şeye tercih etmektir. Sevgilinin yanında ve gıyabında rızâsına uygun davranmaktır. Muhabbetullahı ermek, O'na ve O'nun olana meyletmektir. Muhabbet odur ki, kendini her şeyinle sevdiğine hibe edesin. Sende kendin için bir şey kalmasın. Tâ ki onun olup gidesin.

2.1.4. Evliyanın Hikmetleri Hakkındaki Âyetler

İbrâhim Hakkı, evliyanın hikmetine dair âyetleri sıralar:

⁵³⁶ رَبَّنَا لَا تُغِ غُ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً

⁵³⁷ رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيَّ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ تُؤَفِّقِي مُسْلِمًا وَالْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ

⁵³⁸ فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا

⁵³⁹ وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ

⁵⁴⁰ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ

⁵⁴¹ ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

⁵⁴² ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحُكْمِ

⁵⁴³ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ

⁵⁴⁴ أَقْمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ

⁵⁴⁵ أَقْمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ

⁵⁴⁶ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

⁵⁴⁷ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكَلَّا أَتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا

⁵⁴⁸ وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا فَأَلْهَمْنَاهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا

⁵³⁶ 3. Âl-i İmrân: 8.

⁵³⁷ 12. Yusuf: 101.

⁵³⁸ 18. Kehf: 65.

⁵³⁹ 21. Enbiya: 51.

⁵⁴⁰ 24. Nur: 35.

⁵⁴¹ 16. Nahl: 125.

⁵⁴² 17. İsrâ: 39.

⁵⁴³ 39. Zümer: 9.

⁵⁴⁴ 39. Zümer: 22.

⁵⁴⁵ 55. Rahmân: 1-4.

⁵⁴⁶ 96. Alak: 3-5.

⁵⁴⁷ 21. Enbiyâ: 79.

⁵⁴⁸ 91. Şems: 7, 8.

⁵⁴⁹ أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ

⁵⁵⁰ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ

⁵⁵¹ فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

⁵⁵² يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

Müellif bütün bu âyetlerin genel mefhumuna yönelik şöyle der: İlim ders çalışmakla öğrenilir. Hikmet aç kalmakla elde edilir. İlim, lisandan lisana aktarılır. Hikmet gayb âleminde kalbe gelir. Zâhir ilmi dilden ortaya çıkar, ancak işiten kulaklara vâsıl olur. Bâtın ilmi ise gönlün derinliklerinden çıkarak nefsi etkisi altına alarak, kalbin derinliklerine kadar ulaşır. Zâhir ilmi, sonuçta lisanın işlerindendir. Lisan ise mülk âlemine âit değerdir. Oysa bâtın ilmi gönül âlemine âit hallerdendir. Gönül ise, melekût âleminin hazinelerindendir. Hikmet Hak Teâlâ katındandır bir sınırı ve nihâyeti yoktur.⁵⁵³

İbrâhim Hakkı, evliyanın fazilet ve bereketine dair âyetleri sıralar:

⁵⁵⁴ اللَّهُ وَكِيُّ الْبَيْنِ أَمْنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ

⁵⁵⁵ وَاللَّهُ وَكِيُّ الْمُتَّقِينَ

⁵⁵⁶ قَالَ اللَّهُ هُوَ الْوَكِيُّ

⁵⁵⁷ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ

⁵⁵⁸ وَإِذَا رَأَيْتَ شَيْئًا رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا

⁵⁵⁹ وَالْكَاطِبِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ

⁵⁶⁰ وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا

⁵⁶¹ رَجَالٌ لَا تُلْمِهِمْ بِجَارَةٍ وَلَا يُتِّعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ

⁵⁴⁹ 94. İnşirah: 1.

⁵⁵⁰ 108. Kevser: 1.

⁵⁵¹ 47. Muhammed: 19.

⁵⁵² 2. Bakara: 269.

⁵⁵³ İ. Hakkı, s. 429.

⁵⁵⁴ 8. Enfâl: 34.

⁵⁵⁵ 45. Câsiye: 19.

⁵⁵⁶ 42. Şûrâ: 9.

⁵⁵⁷ 7. Âraf: 196.

⁵⁵⁸ 76. İnsân: 20.

⁵⁵⁹ 3. Âl-i İmrân: 134.

⁵⁶⁰ 25. Furkân: 63, 64.

⁵⁶¹ 24. Nûr: 37.

Müellif bütün bu âyetlere dâir şöyle der “Allah dostu odur ki halka karşı yumuşak huyludur. Dâima hak ile sabittir ve sırâtı müstakîm üzeredir. Yine Allah dostu odur ki, denizler gibi cömert, dağlar gibi sabit, rüzgâr gibi itaâtkar, gece gibi ayıp ve kusurları setredici, semalar gibi himmeti yüksektir. Aslandan kaçır gibi fitnelerden uzak durur ve öylece selâmet bulur. Allah’u Teâlâ’nın veli kulları, vecd halinde iken kendilerine gelen her şeyin güzelliğinden perdelidir. Allah’u Teâlâ’nın cemâli dışında hiçbir güzelliğe karşı kalplerinde alaka bulunmaz. Çünkü onların rûhu ancak kadim olan Allah’u Teâlâ’nın vechi ile güler, o eşsiz güzelliği seyretmekle son derece mesrur ve meşgul olurlar.”⁵⁶²

Müellifin zikrettiği şu âyette de Yüce Allah şöyle buyurur:

563 لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Bursevi, bu âyetle ilgili eserinde şöyle der: Allah’ın dostları, Allah’ı sevenler ve nefislerine düşman olanlardır. Çünkü dostluk, Allah’ı ve nefsi tanımadır. Allah’ı tanımak ise sevgi nazarıyla bakmak, nefsi tanımak ise düşman nazarıyla bakmadır.⁵⁶⁴

İbrahim Hakkı ise, bu âyetle ilgili korku geleceğe yöneliktir ki onunda aslı, istediğini elde edememekten endişe duymak veya korktuğunun başına gelmesinden ürkemektir. Hüzün ise geçmişe dair olur ki istediğini elde edememek veya istemediği bir durumun başına gelmiş olması hasebiyle üzüntü ve elemdir. Oysa Allah’u Teâlâ’nın veli kulları vaktin ve hâlin çocuğudur. Rızâ makamında bulunan ve hâli gerçek mânâda kulluk olan, kalbi bu surette huzur ve dostluk devletine ermiş bulunan bir Allah dostu neden korksun neden üzülsün ki? Onun şanı, Allah’u Teâlâ’ya tam bir teslimiyetle itimat edip emniyet ve huzur içinde olmaktır, zevk ve neşe duymaktır.⁵⁶⁵

..... Sonuç olarak birinci bölümü kısa bir şekilde özetleyecek olursak birinci bölümde, tefsir açısından Marifetnâme ana başlığı altında Marifetnâme’de toplu olarak ele alınan âyetler ve bu âyetlerin hadislerle, sahabe kavli ve tarihi bilgilerle ve bir takım kıssa ve izahlarla tefsirini işlemeye çalıştık. Tasavvufi konularda ise Müellifin eserinde zikrettiği âyetleri işlerken tefekkür, tevekkül, tefviz, sabır, marifet, muhabbetullah vb. bölümlere ayırdığını ve her bir bölümde konuyla ilgili

⁵⁶² İ. Hakkı, s. 426.

⁵⁶³ 10. Yûnus: 62.

⁵⁶⁴ İsmail Hakkı Bursevi, *Rûhu’l-Beyân* I-X, Halil Eser Neşriyat, İstanbul tsz, c. 4, s. 30.

⁵⁶⁵ İ. Hakkı, s. 429.

Kur'ân-ı Kerim'deki hemen hemen bütün âyetleri eserinde zikrettiğini gördük. Biz, Müellifin âyetler çerçevesinde yapmış olduğu beyanlardan âyetlerle ilintili olanları ayıklamaya ve zaman zaman konu bütünlüğü içerisinde farklı müelliflerin değerlendirmelerine yer vermeye çalıştık.

.... Müellifin âyetlere getirdiği izahların zikrettiği âyetlerin genel mefhumuna yönelik olduğunu gördük. Gerek âyet bağlamındaki açıklamaları gerekse âyet dışı açıklamalarında İlâhi mesaja paralel bilgiler verdiğini müşahade ettik.

İKİNCİ BÖLÜM

MARİFETNÂME'DE TEFSİR

2.1. ÂYETLERİ ZİKRETMEDEN MUHTEVASINA DÂİR BİLGİ VERMESİ

İbrâhim Hakkı, eserinde âyetleri zikredip, âyetleri zikrettikten sonra âyetler bağlamında açıklamalar yaptığı gibi, âyetleri zikretmeden âyetlerin muhtevasına dâir bilgiler de vermektedir. Bu bilgiler bazen bire bir âyetin mânâsıyla örtüşürken bazen âyetin zâhiri mefhumunda bulunmayan bilgileri de içermiş olabilmektedir. Biz de müellifin eserini baştan sona taradık cennet, cehennem, ilk insanın yaratılışı ve kıyamet alâmetleri konularında müellifin, ayetleri almadan ayetlerin genel anlamına yakın bilgiler verdiğini gördük. Şimdi bunları sırasıyla işleyelim.

2.1.1.Cennet İbrâhim Hakkı bu tabakaları, Cenabı Hak kudretiyle arş ve kürsinin altında ve yedi kat göklerin üstünde arşın nurundan ve sudan birbirinden üstün dârü'l-celâl, dârü's-selâm, cennettü'l-me'vâ, cennettü'l-huld, cennettü'n-naim, cennettü'l-firdevs, cennettü'l-karar, cennettü'l-adn olmak üzere sekiz cennet yaratmıştır diyerek sekize çıkarmıştır. Bunlardan en üstünü yüce mevlanın görüldüğü makam olan adn cennetidir.⁵⁶⁶

Cennetin tabakaları orada bulunan nehirler, nimetlerin çeşitlerini ve oradaki huri ve hizmetkârlar hakkında, İbn Abbâs (r.a.)'dan gelen bir rivayette de, Cennetin yedi tabakası olduğu haber verilmektedir. Bunlar, Firdevs, Adn Cennet'i, Nâim Cennet'i, Daru'l-Huld, Me'va Cennet'i, Daru's-Selâm ve İlliyyûn'dur. Bu tabakalardan her birinde, müminlerin yaptıkları iyi işler karşılığında girecekleri veya yükselecekleri derece veya mertebeler vardır.⁵⁶⁷

Birinci cennetin adı Dâru'l- Celaldır, Müellife göre, beyaz inciden yaratılmıştır.

Bununla ilgili âyet yoktur.

İkinci cennetin adı Dâru's-Selamdır, kırmızı yakuttan yaratılmıştır.

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği Dâru's-Selam şu âyetlerde geçmektedir:

⁵⁶⁶ İ. Hakkı: s. 9.

⁵⁶⁷ el-Beydâvî, Envâru't-Tenzîl, Beyrut (t.y.), I, 119.

Rablerinin katında selamet yurdu (Dâru's-Selamdır) onlarındır. O, işlediklerinden ötürü onların dostudur.⁵⁶⁸

Allah, cennete çağırır ve dilediğini doğru yola eriştirir.⁵⁶⁹

Sabrettiğinize karşılık selam size. (Dünya) Yurdun(un) sonu ne güzel.⁵⁷⁰

Üçüncüsü Cennetü'l-Me'va dır, yeşil zebercetten yaratılmışdır.

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği Cennetü'l-Me'va şu âyetlerde geçmektedir:

İnanıp yararlı iş işleyenlere gelince, onların yaptıklarına karşılık, varacakları cennet konakları vardır.⁵⁷¹

Orada Me'va cenneti vardır.⁵⁷²

Dördüncü Cennetü'l-Huld, sarı mercandandır.

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği Cennetü'l-Huld şu âyette geçmektedir:

Bizi lütfuyla, temelli kalınacak cennete O yerleştirdi. Orada bize ne bir yorgunluk gelecek ve ne de usanç gelecektir.⁵⁷³

Beşincisi Cennetü'n-Naimdir, beyaz gümüşten yaratılmıştır.

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği Cennetü'n-Naim şu âyetlerde geçmektedir:

Nimetlerle donatılmış (naim) cennetlerde.⁵⁷⁴

Beni nimet cennetine varis olanlardan kıl.⁵⁷⁵

Şayet kitap ehli inanıp karşı gelmekten sakınsalardı, kötülüklerini örterdik ve onları nimet cennetlerine koyardık.⁵⁷⁶

İnananlar ve yararlı iş yapanları, imanlarına karşılık Rableri doğru yola eriştirir; nimet cennetlerinde onların altlarından ırmaklar akar.⁵⁷⁷

⁵⁶⁸ 6. En'am: 127.

⁵⁶⁹ 10. Yunus: 25.

⁵⁷⁰ 13. Ra'd: 24.

⁵⁷¹ 32. Secde: 19.

⁵⁷² 53. Necm: 15.

⁵⁷³ 35. Fâtır: 35.

⁵⁷⁴ 37. Saffat: 43.

⁵⁷⁵ 26. Şuarâ: 85.

⁵⁷⁶ 5. Mâide: 65.

⁵⁷⁷ 10. Yunus: 9.

İbrâhim Hakkı'nın, Cennetü'n-Neim beyaz gümüşten yaratılmıştır şeklindeki değerlendirmesine âyetlerde değinilmeyip âyetlerde altlarından ırmaklar akar vb. farklı tasvirlerin olduğunu görüyoruz.

Altıncısı Cennetü'l-Firdevsdir, kırmızı altındandır.

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği Cennetü'l-Firdevs şu âyetlerde geçmektedir:

Ama inanıp yararlı iş işleyenlerin konakları Firdevs cennetleridir.⁵⁷⁸

İşte onlar, temelli kalacakları Firdevs Cennetine varis olanlardır.⁵⁷⁹

Yedincisi Cennetü'l-Karardır, emsalsiz kokulu miskten yaratılmıştır.

İbrâhim Hakkı'nın, Cennetü'l-Kararı şu âyetden iktibas ettiği anlaşılıyor:

“Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır. Ahiret ise ebedî olarak kalınacak Dâru'l Karardır.”⁵⁸⁰

Sekizincisi Cennetü'l-Adndır, taze inciden yaratılmıştır.

İbrâhim Hakkı'nın Cennetü'l-Adnı şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşılıyor:

Allah mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara içinde ebedi kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vaadetmiştir. Allah'tan olan hoşnutluk ise en büyüktür. İşte büyük kurtuluş ve mutluluk budur.⁵⁸¹

Onlar, Rablerinin rızasını dileyerek sabrederler, namazı kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızıktan, gizlice ve açıkça sarfederler; iyilik yaparak kötülüğü ortadan kaldırırlar; işte onlara bu dünyanın iyi sonucu, girecekleri Adn cennetleri vardır; babalarının, eşlerinin, çocuklarının iyi olanları da oraya girerler. Melekler her kapıdan yanlarına girip: "Sabretmenize karşılık size selam olsun; burası dünyanın ne güzel bir sonucudur!" derler.⁵⁸²

Görüldüğü gibi müellif cenneti sekiz tabakaya ayırmış ayrıntıya girmeden neden yaratıldığını belirtip geçmiştir. Yalnız Adn Cennetinin en yüksek makam olduğunu

⁵⁷⁸ 18. Kehf: 107.

⁵⁷⁹ 23. Mümi'nûn: 10, 11.

⁵⁸⁰ 40. Mü'min:39.

⁵⁸¹ 9. Tevbe: 72.

⁵⁸² 16. Nahl: 31.

belirterek bu cennetle ilgili yine âyetlere değinmeden bilgiler vermektedir. Müelllîfe göre, Adn cenneti surla çevrili bir şehrin ortasında bir uludağın üzerinde olan iç kale gibi bütün cennetlerin ortasında bulunmakla hepsine komşu ve yüksek bir mekândır. Cennetteki çoğu nehirlerin kaynağı burasıdır. Adn cenneti sıddıkların ve Kur'an hafızlarının mekânıdır. Rahman sıfatının sahibi olan Allah Teâlâ'nın zatının tecelli ettiği yerdir. Cennet ehli için orada derli kumaşlardan işlemeli binlerce göz alıcı kaftanlar ve kıymetli elbiseler vardır. Çeşit çeşit lezzetli yiyecekler ve tertemiz içeceler vardır ki sayısını ancak Allah bilir. Cennet ehlinin arzu ettiği nimetler hemen hazırlanıp önlerine gelir. Enfes meyveler bir işaretle ellerine geçer. Ve istedikleri her vakitte çeşit çeşit meyvelerin tadını tadarlar. Yiyecek ve içecek türünden her neyi canları çekse, onu önlerinde hazır bulurlar. Bütün bunları kazanmaya ve pişirmeye ihtiyaç yoktur. Çünkü cennette bir şeyi kazanmak için zahmete katlanma çalışıp yorulma ve pişirmek için ateş yakma söz konusu değildir.⁵⁸³

İbrâhim Hakkı'nın üst paragraftaki bilgileri şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşıyor:

Onlar; altından ırmaklar akan Adn cennetleri onlarıdır orada altın bileziklerle süslenirler hafif ipekten ve ağır işlenmiş atlastan yeşil elbiseler giyerler ve tahtlar üzerinde kurulup-dayanırlar. (Bu) Ne güzel sevap ve ne güzel destek.⁵⁸⁴

Orada taptaze meyveler ve istek duydukları herşey onlarıdır.⁵⁸⁵

Müellif devamla şöyle der: Cennetteki ağaçların en büyüğü Tûbâ ağacıdır. Onun kökü Sidre'de dalları ve budakları bütün cennet sarayların ta içindedir. Nitekim dünyada güneş yukarıda olduğu halde ışığı bütün evlere girer. Tıpkı bunun gibi Tûba'nın kökü cennetin yukarısında olan Sidre'de bulunduğu halde sayısız dalları cennet köşlerine sarkmış vaziyettedir. Cennetlikler onun türlü türlü meyvelerinden faydalanıp her nice lezzetlerini tadarlar.⁵⁸⁶

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği bilgiler şu âyetlerde geçmektedir:

Onlar, karşılıklı yaslanmış vaziyette mücevheratla işlenmiş tahtlar üzerindedirler.⁵⁸⁷

⁵⁸³ İ Hakkı: s. 10.

⁵⁸⁴ 18. Kehf: 31.

⁵⁸⁵ 36. Saffât: 57.

⁵⁸⁶ İ Hakkı: s. 10.

⁵⁸⁷ 56. Vakıa: 15, 16.

Ebediyen genç kalan uşaklar, onların etrafında; içmekle başlarının dönmeyeceği ve sarhoş olmayacakları, cennet pınarından doldurulmuş sürahileri, ibrikleri ve kadehleri, beğendikleri meyveleri ve arzu ettikleri kuş etlerini dolaştırırlar.⁵⁸⁸

Onlar için saklı inciler gibi, iri gözlü huriler de vardır.⁵⁸⁹

Orada huyları güzel, yüzleri güzel kadınlar vardır.⁵⁹⁰

Otağlar içinde korunmuş huri kadınlar.⁵⁹¹

Bunlardan önce kendilerine ne bir insan ne bir cin dokunmuştur.⁵⁹²

Yeşil yastıklara ve çarpıcı güzellikteki döşeklere yaslanırlar.⁵⁹³

Yarışıp öne geçenler de öne geçmiş öncülerdir.⁵⁹⁴

İşte onlar yakınlaştırılmış (mukarreb) olanlardır.⁵⁹⁵

Müellife devamla şu bilgilere yer verir: Cennete girmeyi hak eden mü'minler, orada sonsuza kadar kalırlar, hiç çıkmazlar. Birbirlerine esenlik dileyerek tatlı sözlerle söylerler. Boş ve gereksiz sözlerle birbirinin gönlünü kırmazlar. Cennet ehline ölüm ve ihtiyarlık yoktur. Onların elbiseleri eskimez; gönülleri zengin, gözleri toktur. Yerler içerler ayakyoluna gitmezler. Yiyip içtikleri şeyler güzel bir ter şeklinde vucutlarından gül suyu gibi dışarı çıkar. Onlar küçük abdest de bozmazlar. Cennetteki huriler ve kadınlar hayız ve nifas görmezler, kötü huylardan uzak ve arınmışlardır. Rengârenk minderlerle döşeli saraylar, saraylarda koltuklar üzerinde oturmuş amber saçlı, hilal kaşlı, kara gözlü, güneş yüzlü, şirin sözlü, cilveli inci dişli, mercan dudaklı, gül yanaklı, servi boylu, güzel huylu, gülden daha taze ve tertemiz huri kızları vardır. Onlar cennetliklerin tertemiz eşleridir. Başlarına rengârenk nurlarla parıldayan taçlar konulmuş, türlü çeşit mücevherlerle süslenmiş tahtlar üzerine yslanıp mü'minleri beklemektedirler.⁵⁹⁶

⁵⁸⁸ 56. Vakıa: 17-21.

⁵⁸⁹ 56. Vakıa: 23.

⁵⁹⁰ 55. Rahmân: 70.

⁵⁹¹ 55. Rahmân: 72.

⁵⁹² 55. Rahmân: 74.

⁵⁹³ 55. Rahmân: 76.

⁵⁹⁴ 56.vâkıa: 10.

⁵⁹⁵ 56.vâkıa: 10.

⁵⁹⁶ İ Hakkı: s. 10.

İbrâhim Hakkı'nın, üst paragraftaki bilgileri şu âyetden iktibas ettiği anlaşılıyor:

Ki O bizi kendi fazlından (ebedi olarak) kalınacak bir yurda yerleştirdi; burada bize bir yorgunluk dokunmaz ve burada bize bir bıkkınlık da dokunmaz.⁵⁹⁷

Müellife devamla şu bilgilere yer verir: Cennetlikler her an ve her zaman emniyet ve güven içindedirler. Hayatlarını sürdürmek için çalışıp çabalamalarına gerek yoktur. Kaygı ve kederden, hastalık ve sakatlanma derdinden uzaktırlar. Sağlık ve esenlik içinde sonsuza kadar mutlu olacakları saâdet yurdunda kalacaklardır.⁵⁹⁸ Kendilerine Allah'ın bir rahmet eriştirmeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı? (Cennettekilere de) Girin cennete. Sizin için korku yoktur ve mahzun olmayacaksınız.⁵⁹⁹

Müellif devamla şu bilgilere yer verir: Rahman'ın melekleri mü'minler için haftada bir kere mücevherlerle süslü Burak binekler getirip Hak Teâlâ'nın hususi selam ve davetini ileterek, müjde verirler. Mü'minlerde getirilen bineklere binip Adn cennetine yükselirler. Hak Teâlâ'nın misafirhanesine varıp ikram ve izzet görerek çeşit çeşit nimetleri yiyip Hakk'ın selâmını ve kelâmını işitip O'nun benzersiz cemâlini gözleriyle müşâhade ederler. O'nun cemâlini görmüş olmanın zevkiyle kendinden geçerler de, cennetteki bunca nimetleri tamamen unuturlar. Nihayetinde Cenab-ı Hakk'ın izniyle tekrar önceki makamlarına dönerler. Bütün cennetlerin hâkimi ve bekçisi büyük, sevimli bir melektir; insan şeklinde olup adı rıdvan'dır.⁶⁰⁰

İbrâhim Hakkı'nın üst paragraftaki bilgileri şu âyetden iktibas ettiği anlaşılıyor:

Hiç şüphesiz Allah iman edenleri ve salih amellerde bulunanları altından rmaklar akan cennetlere sokar orada altından bileziklerle ve incilerle süslenirler; ordaki elbiseleri ipek(ten)tir.⁶⁰¹

2.1.2. Cehennem

İbrâhim Hakkı, “Yüce Allah kendi gazabından yedi cehennem yaratmıştır ki bunların her biri diğerindn aşağıdadır” der. Cehennem tabakalarından her iki tabakanın

⁵⁹⁷ 35. Fâtır: 35.

⁵⁹⁸ İ Hakkı: s. 11.

⁵⁹⁹ 7. Âraf: 49.

⁶⁰⁰ İ Hakkı: s. 11.

⁶⁰¹ 22. Hacc: 23.

arası beş yüz yıllık mesafedir. Cehennemin yedi kapısı vardır ki bunlardan her birinin içinde ateşten yetmiş bin dağ vardır. Her dağda ateşten yetmiş bin vâdi vardır ve her vâdide ateşten yetmiş bin kale vardır. Her kalede ateşten yetmiş bin ev vardır. Her evin içinde halatlar, sandıklar, tokmaklar, topuzlar, zincirler, bukağılar, köpekler, yılanlar, zehirli akrepler, kaynar ve irinli sular, zehir ve zakkum gibi bin bir türlü azap vardır. Orada kapkara yüzlü, gök gözlü zebânî melekleri vardır hepsi de sağırdır ve onlarda merhamet yaratılmamıştır. Bunlar sayılmayacak kadar çoktur ki Hak Teâlâ zebânilerin başına Mâlik denilen büyük ve heybetli bir meleği reis kılmıştır. Yedi cehennemin hâkimi ve kapıcısı odur.⁶⁰²

Müellif, bu bağlamda görüldüğü üzere cehennem konusunu işlerken cennet konusunda olduğu gibi ayetlerden alıntı yapmadan anlatır. Özellikle cehennem tabakalarını isimlendirmede ayeti zikretmeden ayette geçen cehennem isimlerini kullanmıştır. Cehennemi anlatırken de farklı bir değerlendirmeler de bulunur. Biz konuyu işlerken önce müellifin anlatımını ve müellifin anlatımından sonra Kur'ân-ı Kerim'de geçen âyeti bulup zikredeceğiz.

İbrâhim Hakkı'nın üst paragraftaki bilgileri şu âyetlerde geçmektedir:

Ve de ki: O hak Rabbim'in izniyledir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Çünkü biz zâlimler için öyle bir ateş hazırlamışız ki, duvarları, çepeçevre onları içine alacaktır. Eğer feryad edip yardım isteseler, erimiş maden gibi yüzleri haşlayan bir su ile cevap verilir. O ne kötü bir içecek ve ne kötü bir dayanma yeri!⁶⁰³

İçecekleri kaynar su ve irindir.⁶⁰⁴

Orada serinlik bulamadıkları gibi içecek güzel bir şey de bulamayacaklardır.⁶⁰⁵

Onların yiyeceği zakkum ağacı.⁶⁰⁶

Kur'ân-ı Kerim'de cehennem'in yedi kapısının olduğu belirtilmektedir. "Cehennemin yedi kapısı olup, her kapıdan onların girecekleri ayrılmış bir kısım vardır."⁶⁰⁷

⁶⁰² İ. Hakkı: s. 16.

⁶⁰³ 18. Kehf: 29.

⁶⁰⁴ 56. Vâkıa: 53-55.

⁶⁰⁵ 78. Nebe: 24.

⁶⁰⁶ 37. Saffat: 64-66.

Birinci tabaka Cehennem'dir. Tabakaları anlatırken de ilk önce müellifin anlatımı ardından Kur'ân-ı Kerim'deki âyeti zikredeceğiz. İlk paragraf müellifin olacaktır. Müellif, “Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası Muhammed (s.a.v.)ümmetinin günâhkar kulları için yaratılmıştır” der.⁶⁰⁸

Cehennem, genel olarak ahiretteki azap yerinin bütününün; özel olarak da en üst tabakasının adıdır. Kur'an-ı Kerim'de 77 ayette geçmektedir. Bun âyetlerden biri, **“Suçlular cehenneme vardıklarında, cehennem onlara büyük kıvılcımlar saçar”**⁶⁰⁹

İkincisi Sair'dir. Hristiyanlar orada hapsedilmiştir.⁶¹⁰

Saîr (çılgın ateş): “Tutuşturmak, alevlendirmek” anlamındaki sa'r kökünden sıfat olup, Kur'an'da 17 ayette yer alır. Kur'an'da çoğunlukla cehennemın bir adı olarak, bazen de “tutuşturulmuş, alevli ateş” manasında kullanılmıştır. Bun âyetlerden biri, **“O şeytanlara (ahirette) çılgın ateş azabı hazırladık.”**⁶¹¹

Üçüncüsü Sakar'dır ki orası Yahudiler için ayrılmıştır.⁶¹²

Sakar (kırmızı ateş): “Şiddetli bir ısı ile yakıp kavurmak” anlamındaki sakr kökünden isimdir. Dört ayette cehennem kelimesi yerine kullanılmış, bunlardan Müddessir: 74/28-29. ayetlerde “yaktığı şeyi tüketircesine tahrip etmekle birlikte sönmeyip yakmaya devam eden ve insanın derisini kavuran” şeklinde nitelendirilmiştir. **Hem ey Rasûlüm bilir misin, nedir o sakar (Cehennem).**⁶¹³

Dördüncü tabakanın adı Cahim'dir ki dinden dönenler ve şeytanlar için olup, onun pek şiddetli azâbı vardır.⁶¹⁴

Cahim (yanan kızgın ateş): “Kat kat yanan, alevi ve ısı derecesi yüksek ateş” anlamında olup 26 ayette ve bazı hadislerde geçer. Kur'ân'da daha çok cehennem yerine, birkaç âyette de “tutuşturulmuş yakıcı ateş” anlamında kullanılmıştır. Bun âyetlerden biri,

⁶⁰⁷ 15. Hicr: 44.

⁶⁰⁸ İ Hakkı: s. 17.

⁶⁰⁹ 77. Mürselât: 32, 33.

⁶¹⁰ İ Hakkı: 17.

⁶¹¹ 67. Mülk: 5.

⁶¹² İ Hakkı: s. 17.

⁶¹³ 74. Müddesir: 27.

⁶¹⁴ İ Hakkı: s. 17.

“Küfredenler ve ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte onlar Cahim'in yarânıdırlar.”⁶¹⁵

Beşinci tabakanın adı Hutame'dir, Gayyâ kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kâfirlerin yeridir.⁶¹⁶

Hutame (kalbleri saran ateşli kaygı) “Kırmak, ufalayıp tahrip etmek” anlamındaki hatm kökünden olup, “Allah'ın yüreklere kadar tırmanan tutuşturulmuş ateşi” diye açıklanmıştır. Âyette, **“Şüphesiz o, Hutame'ye (ateşe) atılacaktır.”**⁶¹⁷

Altıncı tabakanın adı, Lezâ'dır, Putperest, ateşperest, ve sihirbazlar için hazırlanmıştır.⁶¹⁸

Lâzâ (alevli ateş): Hâlis ateş anlamına gelen kelime Kur'an'da bir yerde geçmekte ve “bedenin iç organlarını söküp koparan” diye nitelendirilmektedir. Âyet ise, **“Hayır (Allah onu azabdan kurtarmaz) Çünkü o Cehennem alevli bir ateştir.”**⁶¹⁹

Yedinci tabaka en alttadır ve adı Hâviye'dir. O dinsizleri, zındıkları, hilekârları, yalancı ve münâfikları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır.⁶²⁰

Hâviye (uçurum): “Yukarıdan aşağıya düşmek” anlamındaki hüviy kökünden isim olan hâviye, “uçurum, derin çukur” mânâsına gelir. Kur'an'da sadece bir yerde zikredilmiş ve ayetin devamında harareti yüksek ateş diye izah edilmiştir: **“O, kızgın bir ateştir.”**⁶²¹

Müellif, cehennem konusunu işlerken âyetlerden alıntı yapmadan cehennemle ilgili bilgiler verir Özellikle cehennem tabakalarını isimlendirmede âyeti zikretmeden ayette geçen cehennem isimlerini kullanırken âyetlerde geçmeyen farklı değerlendirmelerde de bulunur.

⁶¹⁵ 5. Mâide: 10.

⁶¹⁶ İ Hakkı: s. 17.

⁶¹⁷ 104. Hümeze: 4.

⁶¹⁸ İ Hakkı: s. 17.

⁶¹⁹ 70. Meâric: 15.

⁶²⁰ İ. Hakkı: s. 17.

⁶²¹ 101. Kâria: 9-11.

2.1.3. İlk İnsanın Yaratılışı

İbrâhim Hakkı, ilk insanın yaratılışıyla ilgili birçok bilgi verir. Müellife göre, Hak Teâlâ insanlığın atası Âdem (a. s.)'ı yaratmayı murad edince Azrâil (a. s.)'ı gönderip yeryüzünde yedi iklimden çeşit çeşit toprak aldırması, ardından Cebrail (a. s.)'ı gönderip o kuru toprağı kırk gün yağurmasını emretmiştir. Bundan sonra Hak Teâlâ, kuru toprak iken yoğrulmakla balçık haline gelen çamuru en güzel bir biçimde Numan vadisinde şekillendirdi. Onun değerinden ötürü kendi ruhundan ona üfleyip yeryüzünde kendisine meleklerin secdegâhı kıldı ve soyunu peygamber yaptı. Bütün melekler ona secde ettikleri halde, iblis bu emre karşı gelip secde etmediği için lanetlenip huzurdan kovuldu. Ve kıyamete kadar kendisine süre tanındı ve kendi soyundan gelen kalabalık bir toplulukla Âdem (a.s.) nesline musallat olma fırsatını elde etti. Lânetli şeytan Âdem'oğlunun bedenine her tarafından girer, damarlarında kan gibi dolaşarak yoldan çıkarır, aldatır. Ancak şeytanlar hiç kimseyi zorla kâfir ya da isyankâr edemezler. İbadetleri sevimsiz ve zor gösterip günahları kolay ve hoş göstererek insana vesvese verirler. Sizi topraktan yaratması, Onun varlığının delillerindendir.⁶²²

İbrâhim Hakkı'nın, üst paragraftaki bilgileri şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşılıyor:

“Şüphesiz Allah, size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz.”⁶²³

Allah, “İşte bu bana ulaştıran dosdoğru yoldur. Azgınlardan sana uyanlar dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur” dedi.⁶²⁴

Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur.⁶²⁵

O sizi yerden[topraktan] yarattı. Ve sizi o yerde yaşattı.⁶²⁶

Sizi yerden [toprakta] yarattık; yine sizi o yere [toprağı] döndüreceğiz.⁶²⁷

Biz insanı, kuru çamurdan, şekillenmiş balçıktan yarattık.⁶²⁸

⁶²² İ. Hakkı: s. 18.

⁶²³ 14. İbrâhim: 22.

⁶²⁴ 15. Hicr: 42.

⁶²⁵ 16. Nahl: 99.

⁶²⁶ 11. Hûd: 61.

⁶²⁷ 20. Tâhâ: 55.

O sizi çamurdan yarattı.⁶²⁹

Biz insanı süzme çamurdan yarattık.⁶³⁰

O, insanı, pişmiş [tuğla gibi] bir balçıktan yarattı.⁶³¹

Rabbın meleklere “Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim” demişti; melekler, “Orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa biz Seni överek yüceltiyor ve Seni devamlı takdis ediyoruz” dediler; Allah, “Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim” dedi.⁶³²

Ona, “İnsanların tekrar dirilecekleri güne kadar beni ertele” dedi. Allah; “Sen ertelemeye bırakılanlardansın” dedi. Beni azdırdığın için, and olsun ki, Senin doğru yolun üzerinde onlara karşı duracağım; sonra önlerinden, ardlarından, sağ ve sollarından onlara sokulacağım; çoğunu Sana şükreder bulamayacaksın” dedi.⁶³³

Meleklerle, “Âdem'e secde edin” demiştik, İblis müstesna hepsi secde ettiler, o ise kaçındı, büyüklük tasladı ve inkâr edenlerden oldu.⁶³⁴

Müellif devamla şu bilgilere yer verir: Hak Teâlâ, Âdem (a.s.)’ı yeryüzünde yarattıktan kırk yıl sonra onu göklere kaldırdı ve Firdevs Cenneti’ne koydu. Ona her cennete mahsus, eşsiz güzellikte elbiseler giydirdi ve pek çok nimetler verdi. Ona bir nimeti verdikçe, “bu nimete kanaat edermisin” diye Âdem (a.s.) a hitap etmiş, o da her seferinde, “buna kanaat etmem ey Rabbim” diye cevap vermiştir. Nihayet Âdem (a.s.)’a bir uyku hali verdi. İşte o uyuklama sırasında Âdem (a.s.)’ın sol kaburga kemiğinden Hz. Havva anamızı yaratınca Âdem (a.s.) gözünü açıp yanında kendi gibi sevimli bir insanın oturmakta olduğunu gördü. Onunla sohbet edip aralarında dostluk, muhabbet ve yakınlık hâsıl olunca Hak Teâlâ Âdem’e tekrar hitap edip; “Ey Âdem, bu nimetle nicesin?” diye buyurdu. O dahi şöyle cevap verdi; “Ey Rabbim, hesapsız nimet denizine, gark oldum. Bu nimetini bütün nimetlerden daha üstün buldum. İşte bununla

⁶²⁸ 15. Hicr: 26.

⁶²⁹ 6. En’âm: 2.

⁶³⁰ 23. Mü’minûn: 12.

⁶³¹ 55. Rahmân: 14.

⁶³² 2. Bakara: 30.

⁶³³ 7. Â’raf: 14-16.

⁶³⁴ 2. Bakara: 34.

yetinirim. Havva ile huzura erip dostluğuna alışıp onunla muradıma erdim. Bu verdiğin nimete şükrediyorum, onun bahşettiği mutlulukla doldum.” dedi.⁶³⁵

İbrâhim Hakkı’nın üst paragraftaki bilgileri şu âyetden iktibas ettiği anlaşılıyor:

Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabb'inize hürmetsizlikten sakının.⁶³⁶

Müellif şöyle devam eder: Bundan sonra Hak Teâlâ ona şöyle seslendi: “Ey Âdem! Havva ile birlikte cennetimde kalınız, verdiğim her türlü nimetlerden lezzet alınız. Ancak buğday ağacının yakınına bile varmayınız. Ondan yiyerek bana karşı isyan etmiş olmayınız” diyerek tembih etmiştir. Bundan sonra Hz Âdem ile Havva bin yıl kadar cennette safâ sürmüşlerdir. Bundan sonra Âdem atamız, Havva anamızın sözüne uyarak buğday ağacından alıp ikisi de yediklerinde Hak Teâlâ onları cennet elbiselerinden soyup dünyaya indirmiştir. İşte o vakit Âdem (a.s.) Hindistan’da yüksek bir dağ üzerine inmiştir. İkiyüz yıl o dağda ağlayıp tövbe ile meşgul olduktan sonra, tövbesi kabul olmuştur. Havva anamız da Âdem atamızı bulmak için yeryüzünün her tarafına gitmiştir. Hz. Âdem’in tövbesi kabul olunca, o da Hz. Havva’yı aramaya koyulmuş, iki yüz yıllık hasretin ardından Arafat dağı üzerinde kavuşmaları mümkün olmuştur.⁶³⁷

İbrâhim Hakkı’nın, üst paragraftaki bilgileri şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşılıyor:

“Ey Âdem! Eşin ve sen cennette kal, orada olandan istediğiniz yerde bol bol yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik. Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydirttı, onları bulundukları yerden çıkardı, onlara “Birbirinize düşman olarak inin, yeryüzünde bir müddet için yerleşip geçineceksiniz” dedik. Âdem, Rabbi'nden emirler aldı; onları yerine getirdi. Rabb'i de bunun üzerine tevbesini kabul etti. Şüphesiz O, tevbeleri dâima kabul edendir, merhametli olandır. “İnin oradan hepiniz, tarafımdan size bir yol

⁶³⁵ İ. Hakkı: s. 18.

⁶³⁶ 4. Nîsâ: 1.

⁶³⁷ İ. Hakkı: s. 19.

gösteren gelecektir; Benim yoluma uyanlar için artık korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir” dedik.⁶³⁸

Müellif şöyle devam eder: Bundan sonra Hz Âdem ile Havva Şam’a gittiler ve beş yüz yıl orada kaldılar. Hâbil ile Kâbil orada dünyaya geldi. Sonra tekrar Hindistana gittiler. Ömürleri iki bin yıl olunca Hz Âdem (a. s.) Serendib adasında, ondan kırk yıl sonra Hz Havva ise Cidde’de vefat etmiştir. Bundan sonra, Hz Âdem ile Havva’nın zürriyetleri yeryüzünü mesken tutup imar etmişler. Ve Hz Âdem (a.s.)’ın neslinden binlercesi peygamberlik makamına geçmiştir.⁶³⁹

Sonuç olarak İbrâhim Hakkı, ilk insanın yaratılışı konusunu işlerken âyetleri zikretmeden âyetlerden istifâde etmiştir. Bu konuda müellif eserinde hadis zikretmemiştir. Konuyu teferruatıyla ele almış, zaman zaman mekân ismi, geçirilen zaman dilimine dâir bilgiler vermiştir. Bu bilgilere nasıl ulaştığını zikretmemiştir. Fakat müellifin bu bilgilerin bir kısmını âyetlerden aldığı anlaşılmaktadır. Konuyu işlerken âyetten istişhad getirebildiklerimizi almaya çalıştık.

2.1.4. Kıyamet Alametleri ve Kıyamet

İbrâhim Hakkı, kıyâmetle ilgili âyetleri almadan kıyamete dâir bilgi vermektedir. Müellif şöyle başlar, “Kıyametin şartlarının alâmetlerinin ortaya çıkmasından sonra, misk ve amber kokusu gibi tertemiz bir rûzgâr eser ve mü’minlerin ruhları o rûzgârın serinliğinde makamlarına uçup gider. Bundan sonra Kur’ân-ı Keri’im hükümleri yeryüzünden kalkar. İnsanların tamamı cehâlet içinde kalırlar ve yüz yıl da bu şekilde geçip gider. Artık iş bu reddeye geldikten sonra Hak Teâlâ, İsrâfil (a.s.)’a sûra üflemesini emreder.” İsrâfil (a.s), sûra üflendiği sırada yedi kat göklerde bulunan meleklerin hepsi ve yeryüzünde bulunan canlıların tamamı kıyâmet koptu zannederek yüz üstü düşüp kendilerinden geçerler. Göklere ve yeryüzüne bir titreyiş ve sarsıntı hâkim olur; yıldızlar dökülür, insanların saçları ve sakalları ağarır, hamile olanlar vaktinden önce çocuklarını doğurur. İnsanların hepsi kendinden geçip sarhoş gibi kala

⁶³⁸ 2. Bakara: 35-38.

⁶³⁹ İ. Hakkı: s. 18

kalırlar. İşte bu ilk sûrun üflenmesidir ki bütün yaratılmışlar korkuya kapılır. Kırk yıl bu şekilde sürüp gider.⁶⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de kıyametin mutlaka vuku bulacağından kuşku duyulmaması gerektiğini belirten ve kıyamet ile ilgili durumları açıklayan pek çok âyet vardır. Müellif üst paragraftaki çeşitli bilgileri şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşılıyor.

Sur'a üfürüleceği gün, Allah'ın dilediği kimseler dışında, göklerde ve yerde olan herkes artık korkuya kapılmıştır ve her biri boyun bükmüş olarak O'na gelmişlerdir.⁶⁴¹

Kıyameti gören her emzikli kadın emzirdiğini unuttur, her hamile kadın çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş gibi görürsün, oysa sarhoş değildirler, fakat bu sadece Allah'ın âzâbının çetin olmasındandır.⁶⁴²

Müellif devamla şöyle der: Bundan sonra Hak Teâlâ İsrâfil (a. s.)'a tekrar sûra üflemesini emreder ve İsrâfil (a.s.), ikincisin de sûra öyle kuvvetle üfler ki şiddetinden bütün dağlar yerlerinden kopup havada savrulur. Yedi kat gökler parça parça olup, su misâli eriyip yeryüzüne dökülür. Denizlerin suyu çekilir, yeryüzü kupkuru olur. Güneşin ve ayın ışığı çekilip kapkara olur. Kâinâtı karanlık kaplar; arş-ı âlâdan aşağıların en aşağısına, en dipteki perdeye değin ne kadar mahlûkât ve melek varsa hepsi yok olurlar. Ancak büyük meleklerden sekizi kalır. Bunların ilk dördü: Cebrâil, Mikâil, Rıdvân, Azrâil'dir. Diğer dördü, arşın taşıyıcılarıdır ki bunların biri de İsrâfil'dir. Bundan sonra Azrâil (a. s.) Hak Teâlâ'nın emriyle diğer yedi meleğin ruhlarını alır. Sonra kendi ruhunu alırken öyle bir çılgılık atar ki sesi yedi kat gökleri aşar, yerin derinliklerine varır. İşte o zaman her can ölümü tadıp yok olmuş olur. İki âlemde ölümü tadmayan hiç kimse kalmaz; ancak Şânı Yüce ve bağışlayıcı olan Allah'u Teâlâ kalır.⁶⁴³

İbrâhim Hakkı'nın, zikrettiği bu bilgileri şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşılmaktadır:

⁶⁴⁰ İ. Hakkı: s. 19.

⁶⁴¹ 27. Neml: 87.

⁶⁴² 22. Hac: 2.

⁶⁴³ İ. Hakkı: s. 20.

Ama göz kamaşıp da kaydığı zaman, ay karardığı, güneş ve ay birleştirildiği zaman;⁶⁴⁴

O gün bir sarsıntı sarsar. Peşinden bir diğeri gelir. O gün kalpler titrer. İnsanların gözleri yere döner.⁶⁴⁵

Gök yarıldığı zaman, yıldızlar dağılıp döküldüğü zaman, denizler kaynaştırıldığı zaman, kabirlerin içi dışına çıktığı zaman.⁶⁴⁶

Yer, o şiddetli sarsıntısıyla sarsıldığı, yer ağırlıklarını dışa atıp çıkardığı ve insanlar buna ne oluyor? Dediği zaman.⁶⁴⁷

Konuyla ilgili bir Hadis-i Şerif zikredersek: Abdullah İbn Ömer (r.a)'tan rivayet ettiği bir Hadis-i Şerife göre, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Yüce Allah, kıyamet günü, bütün gökleri dürer, sonra onları sağ eliyle tutar.” Sonra da: “Melik ancak Benim! Cebbarlar nerede! Mütekebbirler nerede!” buyurur. Sonra sol eliyle de yerleri dürecektir. Sonra da: “Melik ancak Benim! Cebbarlar nerede! Mütekebbirler nerede!” buyuracak.⁶⁴⁸

Müellif devamla şu bilgilere yer verir: Hak Teâlâ yeryüzünü şiddetli bir rüzgâr ile dümdüz edip mahşer yerini şam sahrâsı düzlüğünde ve bu yeryüzünü yüz bin misli genişleterek kurar. Bütün canlıların organları bir araya gelir. Her beden ölmeden önceki halini alıp, kendi olgunluğuna ulaşır. Bundan sonra Hak Teâlâ, ilk önce büyük meleklerden sekizini diriltir. İsrâfîl (a.s.)'a tekrar sûra üflemesini emreder. İsrâfîl (a.s) sûra ikinci defa öyle latif ve zarif üfler ki sûrun içinde bulunan ruhlar o anda havaya uçuşup ufuklara yayılır; kalabalık koyun sürüsü içinde her kuzu kendi anasını bildiği gibi her ruh kendi cesedini bulur. Bunun gibi her ruh kendi cismini bulur ve onda kalır. Mahlukâtın ilkeleri ve sonları, melekler, güzel gözlü huriler, insanlar cinler, şeytanlar, deniz yaratıkları, karada yaşayan canlılar ve tüm haşerât o anda canlanıp mahşer yerine doğru her taraftan toplanırlar. Peygamberlere, evliyaya, âlimlere ve Salih kullara cennetten elbiseler ve Buraklar gelir; onlar o elbiseleri giyinip binitlere binerek arşın gölgesinde kendilerine tahsis edilen yerlerine ve kürsülerine gider, rahat ve selâmetle

⁶⁴⁴ 75. Kıyamet: 7-9.

⁶⁴⁵ 77. Mürselat: 6-9.

⁶⁴⁶ 84. İnşıkak: 1-4.

⁶⁴⁷ 99. Zelzele: 1-3.

⁶⁴⁸ Müslim, “kıyamet” 1092.

makamlarına otururlar. Geri kalan yaratılmışların hepsi aç, susuz, başları açık, çıplak, yalın ayak, yaya olarak düşe kalka arasat meydanına gelip mahşer yerinde toplanırlar. Sıklaşıp ayak üzerine dururlar. Güneş, başları üzerine bir mil kadar yaklaşır. Hararetten çok ter dökerler. Kimi topuğuna, kimi göğsüne, kimi boğazına kadar ter içinde kalır. Niceleri ter denizinde batar. Yer altında bulunan cehennemi, yetmiş bin saf zebânî çekerek mahşer meydanına getirirler. Mahşer meydanında bulunan halkı, halka gibi çepeçevre kuşatırlar. Mahşer halkı elli bin yıl kadar hesaplarının görülmesini beklerlerken, bu sıkıntılı hal içinde bulunurlar.⁶⁴⁹

İbrâhim Hakkı üst paragraftaki bilgileri şu âyetlerde geçmektedir:

Gözleri zillet ve dehşetten düşmüş olarak, sanki etrafa yayılıp serpilen çekirgeler gibi kabirlerden çıkarlar.⁶⁵⁰

Yer, şiddetli bir sarsıntıyla sarsıldığı ve dağlar darmadağın olup ufalandığı, derken toz duman halinde dağılıp savrulduğu...⁶⁵¹

Müellif devamla şu izahı yapar: Dünyada kirâmen kâtibin adlı yazıcı meleklerin tuttukları amel defteri, mahşerde sahiplerine verilir. Söz konusu defterleri mü'minlere ve itaatkâr kullara sağından, kâfirlere ve günah işlemekte bilerek ısrar eden fâsiklara solundan verirler. Hak Teâlâ o sırada bütün yaratılmışlara vasıtasız olarak konuşur; aracısız hitap eder. Ve bir anda bütün yaratılmışların hesâbını görür; kimini suçundan dolayı azarlar, kimini hitâbıyla şerefleendirir. Mazlumun hakkını zâlimden alır; zâlimin iyiliği varsa mazluma verir. Yoksa mazlumun günahlarını zâlime yükler; hesap görüldükten sonra hayvanları toprak eder. Kâfir olanlar hayvanlara gıpta edip “keşke bizde toprak olsaydık” derler.⁶⁵²

Mahşer meydanında iki direk üzerine bir terazi konulur ki her bir direğin uzunluğu beş yüz yıllık yoldur. Ve terâzinin her kefesi, yeryüzü kadar geniştir. İşte bu terâzi ile mahşer gününde iyilikler ve kötülükler ölçülür. İyilikleri ağır gelenler cennete, kötülükleri ağır gelenler cehenneme giderler. Şu var ki eğer kul imanla vefat etmişse Hak Teâlâ kereminden kulunu affeder veya peygamberlerden, evliyâdan, âlimlerden, sâlihlerden birisinin şefaati erişirse kurtulur. Çünkü dünyadan imansız olarak göçenlere

⁶⁴⁹ İ. Hakkı: 20.

⁶⁵⁰ 54. Kamer: 7.

⁶⁵¹ 56. Vakıa: 4-6.

⁶⁵² İ. Hakkı: 21.

cennet, bağışlanma ve şefa'at olmaz ve onlar, asla cehennemden kurtulamazlar. Eğer kişi iman ile ahrete göçüp tartıda günahları ağır gelmişse ve kendisine bağışlanma veya şefa'at erişmemişse; işte böyleleri günâhı kadar cehennemde yanıp sonra cennete giderler. Zerre kadar iman ile ahrete giden, elbette cehennemden çıkıp huzura erişir.⁶⁵³

Şu halde müminler selametle sırâtı geçip giderler. Ve Rasulullah (s.a.v.)'ın Kevser havuzundan içerler. Orada yıkanıp kirlerini paslarını arıtırlar; huzura çıkmaya engel olacak eksiklerini giderir, cennete girerler. Herkes amellerinin derecesine göre kendi makâmını bulur. Ebediyyen orada zevk ve safâ içinde kalırlar. Çünkü cennetlikler türlü türlü nimetlerden tat alırlar, bazen de Mevla Teâlâ'yı görme şerefine ermek ve ona kavuşmakla mest ve hayran olurlar. Orada gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve hiç kimsenin hatırına gelmeyen benzersiz nimetler bulurlar.⁶⁵⁴

İbrâhim Hakkı üst paragraflardaki bilgileri şu âyetlerde geçmektedir:

Her canlı ölümü tadacaktır. Ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete sokulursa gerçekten kurtuluşa ermiştir. Dünya hayatı, aldatıcı metâdan başka bir şey değildir.⁶⁵⁵

Her insanın amelini boynuna yükledik. kıyâmet günü kendisine, açılmış olarak karşılaşıacağı bir kitap çıkaracağız.⁶⁵⁶

Kıyâmet günü için adâlet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.⁶⁵⁷

Müellif devamla şu bilgilere yer verir: Cennet ile cehennemin arasında kale duvarı gibi burçları ve mazgalları sayısız büyük bir sur vardır ki yüksekliği beş yüz yıllık mesafedir; uzunluğu ise sınırsızdır. Yapısı parlak mücevherle süslüdür. Buraya araf denir ki kendilerinden kalem kaldırılmış olan ilahi emir ve yasaklarla sorumlu olmayan deliler ile müşriklerin buluğa ermeden ölen çocukları, cennetle cehennemin arasında bulunan bu sürün üzerinde kalırlar. Cennete baktıkça, cennet ehlini nimetler

⁶⁵³ İ. Hakkı: 21.

⁶⁵⁴ İ. Hakkı: s. 21.

⁶⁵⁵ 3. Al-i İmrân: 185.

⁶⁵⁶ 17. İsrâ: 13.

⁶⁵⁷ 21. Enbiya: 47

içinde görünce orada olmayı dileyerek hüznlenirler. Cehennem tarafına bakıp da oradakilerin azap içinde görünce, kendi esenliklerinden mutlu olup şükrederler.⁶⁵⁸

İbrâhim Hakkı üst paragraftaki bilgileri şu âyetlerden iktibas ettiği anlaşılıyor:

Gözleri cehennemlikler tarafına çevrildiği zaman, “Ey Rabbimiz! Bizi zalim toplumla beraber kılma” derler. A’râftakiler, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara da seslenir ve şöyle derler: “Ne çokluğunuz, ne de taslamakta olduğunuz kibir size bir yarar sağladı!” “Sizin, ‘Allah bunları rahmete erdirmez’ diye yemin ettikleriniz şunlar mı?” (Sonra cennetliklere dönerek) “Haydi, girin cennete. Size korku yok. Siz üzülecek de değilsiniz” derler.⁶⁵⁹

“Kitap ortaya konmuştur. Suçluların onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürsün. Vay halimize derler, bu nasıl kitapmış. Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş. Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez”⁶⁶⁰ “Biz kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak (herkese) yeteriz”⁶⁶¹

Amel defteri kendisine sağından verilen kimse, kolay geçireceği bir hesaba çekilir ve arkadaşlarının yanına sevinçle döner.⁶⁶²

Ama amel defteri kendisine arkasından verilen kimse: “Mahvoldum” diye bağırır ve çılgın alevli cehenneme girer.⁶⁶³

⁶⁵⁸ İ. Hakkı: s. 21.

⁶⁵⁹ 7. Âraf: 47-49.

⁶⁶⁰ 18. Kehf: 49.

⁶⁶¹ 21. Enbiya: 47.

⁶⁶² 84. İnşıkak: 7-9.

⁶⁶³ 84. İnşıkak: 10-12.

2.2. ŞİİRLERİNDE ÂYETLERDEN İKTİBASTA BULUNMASI

İbrâhim Hakkı eserinde şiire azımsanmayacak kadar yer vermiş ve işlemiş olduğu konu paralelinde şiirlerden istifâde etmiştir. Bu şiirler zaman zaman konuyla ilgili âyetlerin tefsiri mahiyetinde olduğu gibi zaman zaman da şimdi işleyeceğimiz gibi şiirlerde âyetlerden iktibasla bulunmasıdır. Bu iktibas hem lafzi hemde manevi olabilmektedir. Şunu da belirtelim ki müellifin eserinde şiirlere yer vermesi tabiatıyla esere renk katmış ve okuyucuyu tekdüzelikten kurtarmıştır. Biz bu başlık altında âyetlerden iktibas yapılan şiirleri sırasıyla incelemeye çalışalım.

2.2.1. Lafzi İktibaslar ve Örnekleri

İbrâhim Hakkı eserindeki şiirlerinde âyet olduğunu belirtmeden âyetlerden alıntılar yapmıştır. Biz müellifin eserini baştan sona taradık ve lafzi alıntıları tesbit ettik. Şimdi bu alıntıları tek tek görelim.

Nazım

Taht-ı dil ma'mûr şod pâk ez-hevâ
Ber vey "er-rahmân ale'l-arşı'stevâ!"⁶⁶⁴

Beytin tercümesi

Gönül tahtı hevâdan pâk ve mâmur olunca, "Rahmân arşı istivâ etti" âyeti onda hükümran olur.

İbrâhim Hakkı'nın bu beyitte Tâha süresinden "**Rahmân arşı istivâ etti**"⁶⁶⁵ âyetini iktibas ettiği anlaşılmaktadır.

Nazım

Varlığın mahv eyleyüp bulsam fenâ
Zâhir olur sırr-ı hayru'l-vârisîn⁶⁶⁶

Günümüz Türkçesiyle

Varlığını mahvedip fenâyı bulsam; "Vârislerin en hayırlısı" sırrı ortaya çıkardı.

⁶⁶⁴ İ. Hakkı: s. 222.

⁶⁶⁵ 20. Tâha: 5.

⁶⁶⁶ İ. Hakkı: s. 226.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Enbiya süresindeki âyetin, Zekeriya da: "Rabbim! Beni tek başıma bırakma, Sen **varislerin en hayırlısı**sın" diye nida etmişti bölümünü iktibas ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁷

Nazım

Niçün Şikârdan uçmaz şehine ol şâhin
Ki "İrci'î" haberin virdiler tabûl u devâl⁶⁶⁸

Günümüz Türkçesiyle

Allah'ın "Bana dön!" emrini davullarla haber verdikleri halde, o şahin niçin avı bırakıp da efendisine uçmaz.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Fecr suresindeki O, senden, sen de O'ndan hoşnut olarak **Rabbine dön!**⁶⁶⁹ kısmını iktibas ettiği anlaşıyor.

Nazım

Ber semâvât ü arz ve mâ fî'l-beyn
Ve araznâ'l-emânete fe-ebeveyn
Leyse fî'l-kevni kâ'inen men kân
Kâfilen hamelehâ sivâ'l-insân

Günümüz Türkçesiyle

Göklere, yeryüzüne ve içindekilere; emâneti takdim ettik, hepsi çekindiler.

Kâinatta yaratılmış hiçbir şey onu yüklenmedi; ancak insan yüklendi.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Ahzâb süresindeki âyetin, **Doğrusu Biz, sorumluluğu (emaneti) göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir; onu insan yüklendi.** Doğrusu o çok zalim ve çok cahildir⁶⁷⁰ kısmını iktibas ettiği anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁷ 21. Enbiya: 89.

⁶⁶⁸ İ. Hakkı: s. 250.

⁶⁶⁹ 89. Yusuf: 28.

⁶⁷⁰ 33. Ahzâb: 72.

Beyt

Taht- dil ma'mûr şod pâk ez-hevâ
Bin ki “er-rahmân ale'l-arşı”stevâ⁶⁷¹

Beytin tercümesi

Gönül tahtı heveslerden arınıp bayındır olunca, “Rahmân arşı istivâ etti” âyetini gör.

İbrâhim Hakkı'nın bu beyitte Tâha suresinden **“Rahmân arşı istivâ etti”**⁶⁷² âyetini iktibas ettiği anlaşıyor.

Rubâiler

Ma'şuk mekânı olamaz hem-dem-i vasl
Derd ile kalur âşıkı bî-merhem-i vasl
Ve hüve ma'aküm direyne mâ küntüm Hak
Kendiyle bulan anı olur mahrem-i vasl⁶⁷³

Günümüz Türkçesiyle

Vuslata yoldaş olan mâşukun mekânı olamaz. Vuslat merhemi olmayan âşık, derdiyle baş başa kalır. Hak Teâlâ “Nerede olursanız olun, ben oradayım” buyurur. Kendisiyle bulan O'nu, vuslat sırlarına mahrem olur.

İbrâhim Hakkı'nın bu rubâide Hadid suresindeki âyetin “Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa hükmeden, yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilen O'dur. **Nerede olursanız olun, O, sizinle beraberdir.** Allah yaptıklarınızı görür⁶⁷⁴ kısmını iktibas ettiği anlaşıyor.

Nazm

Bendegî nîst coz reh-i teslîm
V'er ne-dâni be-hân to “kalbun selim”

⁶⁷¹ İ. Hakkı: s. 293.

⁶⁷² 20. Tâha: 5.

⁶⁷³ İ. Hakkı: s. 335.

⁶⁷⁴ 57. Hadid: 4.

ki nebişest ber-to sûd u ziyân
Emr-i “Kul len yusîbenâ” ber hân⁶⁷⁵

Günümüz Türkçesiyle

Kulluk, ancak teslim olmakla elde edilir. Bunu bilmiyorsan “Allah’a selim bir kalple gelenden başka” âyetini oku.

İbrâhim Hakkı’nın bu nazımda Şüara süresindeki, İnsanların diriltileceği gün, **Allah'a temiz bir kalble gelenden başka** kimseye malın ve oğulların fayda vermeyeceği gün, beni rezil etme" demişti⁶⁷⁶ bölümünü iktibas ettiği anlaşıyor.

Sana zarar ve ziyânı takdir etmiştir. Zarar ve ziyana uğradığında “Allah’ın bize yazdığından başkası başımıza gelmez” âyetini oku.

İbrâhim Hakkı’nın bu nazımda Tevbe süresindeki, “**Hiçbir zaman bize Allah'ın bizim için takdir ettiğinden başkası dokunmaz.** O bizim mevlamızdır. Müminler yalnızca Allah'a tevekkül etsinler.”⁶⁷⁷ bölümünü iktibas ettiği anlaşıyor.

Nazm

Yuhibbuhum ve yuhibbûnehu buyurdu vedûd
Ki bizden itti muhabbet meyi kulûba vürûd⁶⁷⁸

Günümüz Türkçesiyle

Vedûd olan Allah’u Teâlâ; “ O onları sever, onlar O’nu sever” buyurdu. Böylece sevgi iksirini, bizden kalplere duyurdu.

İbrâhim Hakkı’nın bu nazımda Mâide süresindeki âyetten, Ey İnananlar! Aranızda dininden kim dönerse bilsin ki, **Allah, sevdiği ve onların O'nu sevdiği,** inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerenin yermesinden korkmayan bir millet getirir. Bu, Allah'ın dilediğine verdiği bol nimetidir. Allah her şeyi kaplar ve bilir⁶⁷⁹ bu kısmı iktibas ettiği anlaşıyor.

⁶⁷⁵ İ. Hakkı: s. 375.

⁶⁷⁶ 26. Şüarâ: 89.

⁶⁷⁷ 9. Tevbe: 51.

⁶⁷⁸ İ. Hakkı: s. 396.

⁶⁷⁹ 5. Mâide: 54.

Nazm

Muzâri, mâzî vü hâlsin
 Dahı tafsîl ü icmâlsin
 Şeh-i pür- lutf u iclâlsin
 Nefesin urve-i vuskâ⁶⁸⁰

Günümüz Türkçesiyle

Geçmiş, gelecek ve şimdiki hâlsin. Her şeyin tafsilatı ve özü sensin. Lütufkâr Padişâh'sın, iclâl sahibisin. Nefesin, en sağlam kulptur.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Bakara süresindeki âyetin, Dinde zorlama yoktur; Artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır. Tağutu (saptırcıları) inkâr edip Allah'a inanan kimse, **kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa sarılmıştır**. Allah işitendir, bilendir⁶⁸¹ bu kısmını iktibas ettiği anlaşılıyor.

Nazm

Berk ura tâ bâtınında mâh u mihr-i ma'rifet
 Lâ-uhibbû'l-âfilîn di kim senindir Zü'l-minen
 Len-tenâlû'l-birra hattâ tunfîkû dir Zü'-Celâl
 Aşka vir mahbûb-ı cânı yok ol asla dime ben
 Küllü şey'in hâlikü ol kesr-i nefis it bul fenâ
 Pes bekâ-yı aşkdan mesrûr ol, olma bü'l-hazen
 Ger fakih oldunsa fehm it “Ennehüm lâ-yefkahûn”
 Ger fakîr oldunsa sultân-ı cihânsın bî-mihen⁶⁸²

Günümüz Türkçesiyle

Marifet güneşi ve mehtabı tâ içinde parlasın. “ Doğup batanları sevmem” de ki seninledir ihsan eden.

⁶⁸⁰ İ. Hakkı: s. 402.

⁶⁸¹ 2. Bakara: 256.

⁶⁸² İ. Hakkı: s. 413.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda En'âm Süresindeki bu âyetten, Gece basınca bir yıldız gördü, "işte bu benim Rabbim!" dedi; yıldız batınca, "**batanları sevmem**" dedi⁶⁸³ bu kısmı iktibas ettiği anlaşılmaktadır.

Celâl sahibi Allah, "Sevdiklerinden vermedikçe iyiliğe eremezsin" buyurur. Canın sevgilisini aşkla değiş, yok ol, ama aslâ "ben" deme.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Âl'i-İmrân süresinden, **Sevdiğiniz şeylerden sarfetmedikçe iyiliğe erişemezsiniz**. Her ne sarfederseniz, şüphesiz Allah onu bilir⁶⁸⁴ bu âyetten iktibas etmiştir.

"Her şey yok olur" sırrını bul, nefsinı kır, fenâ bul. Aşkta bekâ ile mesrûr ol, hüznlerin babası olma.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Kasas süresindeki bu âyetten Allah'la beraber başka tanrı tutup tapma. O'ndan başka tanrı yoktur. **O'ndan başka her şey yok olacaktır**. Hüküm O'nundur, O'na döndürüleceksiniz⁶⁸⁵ bu bölümü iktibas ettiği anlaşıyor.

Fakih olduysan "Onlar bilmiyorlar"ın sırrını anla. Fakir olduysan eğer; minnetsiz cihanın sultanısın.

İbrâhim Hakkı, bu nazımda Haşr süresindeki bu âyetten, Ey inananlar! Onların yüreklerine korku salan, Allah'tan çok sizlersiniz; **çünkü onlar, anlamayan kimselerdir**⁶⁸⁶ bu bölümü iktibas ettiği anlaşıyor.

Nazım

Hakkı çü virdi menzil-i ma'sûkdan nişân

Ey ehl-i aşk dildedir ol eyne tezhebûn⁶⁸⁷

Günümüz Türkçesiyle

Hakkı! madem ki mâşukun menzilinden bir nişan vermiştir: Ey aşk ehli! "Nereye gidiyorsunuz?" O gönüldedir.

⁶⁸³ 6. En'âm: 76.

⁶⁸⁴ 3. Âl'i-İmrân: 92.

⁶⁸⁵ 28. Kasas: 88.

⁶⁸⁶ 59. Haşr: 13.

⁶⁸⁷ İ. Hakkı: s. 417.

İbrâhim Hakkı, bu nazımda Tekvir süresinden **Nereye gidiyorsunuz?**⁶⁸⁸ bu âyetten iktibas etmiştir.

Nazm

Aşk şebâz-ı lâ-mekânîdir
Nükte-i sırr-ı kün fe-kânîdir⁶⁸⁹

Günümüz Türkçesiyle

Ol deyince oluvermenin sırrıdır. Aşk mekânı olmayan bir şahindir.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Yâsin süresindeki bu âyetten, Bir şeyi dilediği zaman, O'nun buyruğu sadece, o şeye "**Ol**" demektir, **hemen olur**⁶⁹⁰ bu kısmı iktibas ettiği anlaşılıyor.

Nazm

Hudâ çün Âdem'i halk itdi sûreti üzre
Bulundu Ahsen-i takvîm için siyâdetimüz⁶⁹¹

Günümüz Türkçesiyle

Ahsen-i takvim üzere yaratılmaktır şerefimiz. Mevlâ Âdem'i kendi suretinde yarattı.

İbrâhim Hakkı, bu nazımda Tin süresinden **Biz insanı en güzel şekilde yarattık**,⁶⁹² bu âyetten iktibas etmiştir.

Nazm

Elest ez-ezel hem-çenân şân be-gûş
Be-feryâd-ı kâlû belâ der-hurûş⁶⁹³

Günümüz Türkçesiyle

“Elest” suali ezelden beri kulaklarındadır. “Kâlû belâ” cevabı ise coşkuyla feryadlarındadır.

⁶⁸⁸ 81. Tekvir: 26.

⁶⁸⁹ İ. Hakkı: s. 424.

⁶⁹⁰ 36. Yâsin: 82.

⁶⁹¹ İ. Hakkı: s. 431.

⁶⁹² 95. Tin: 4.

⁶⁹³ İ. Hakkı: s. 435.

İbrâhim Hakkı, bu nazımda Ârâf süresindeki bu âyetin, Rabbin, insanoğlunun sulbünden soyunu alıp devam ettirmiş, onlara: **"Ben sizin Rabbiniz değil miyim"** demiş ve buna kendilerini şahit tutmuştu. Onlar da: **"Evet şahidiz"** demişlerdi.⁶⁹⁴ İbrâhim Hakkı bu bölümünü iktibas ettiği anlaşıyor.

Nazm

“Sekâhüm Rabbühüm” hâzır tahûr ol, şerbet-i tâhir
O’dur evvel, O’dur âhir, O’dur sâkî vü peymâne⁶⁹⁵

Günümüz Türkçesiyle

“Onlara Rableri içirir” ki içenler temiz, o şerbet tertemiz. O’dur evvel ve âhir, O’dur sâkî ve kadeh.

İbrâhim Hakkı’nın bu nazımda İnsân süresindeki bu âyetin Üzerlerinde ince yeşil ipekli, parlak atlastan elbiseler vardır; gümüş bileziklerle süslenmişlerdir **Rableri onlara tertemiz içecekler içirir**⁶⁹⁶ bu bölümünü iktibas ettiği anlaşıyor..

Nazm

Aşkında fânî olmadır: “İyyâke na’büdü”
Andan bekâ seninledir: “İyyâke nesta’în
Sensin hidâyet eyleyici: “İhdine’s-sırât”
Tâ nûrın ola kalbime âlemde müstebîn⁶⁹⁷

Günümüz Türkçesiyle

Ancak sana kulluk ederiz” demek aşkında fânî olmaktır. “Ancak senden yardım isteriz,” O’ndan bekâ seninle, demektir.

İbrâhim Hakkı’nın bu nazımda Fâtiha süresindeki bu âyetin **Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz**⁶⁹⁸ şu kısmını iktibas ettiği anlaşıyor.

Sensin hidayet edici “ Bizi doğru yola ilet!” Ta ki nûrun kalbime, âlemde doğmuş olsun.

⁶⁹⁴ 7. Âraf: 172.

⁶⁹⁵ İ. Hakkı: s. 485.

⁶⁹⁶ 76. İnsân: 21.

⁶⁹⁷ İ. Hakkı: s. 488.

⁶⁹⁸ 1. Fâtiha: 5.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Fâtiha süresinden **Bizi doğru yola eriştir**⁶⁹⁹ âyetini iktibas etmiştir.

Nazm

Pâdişâhân-ı arsa-i melekût
Şâhbâzân-ı kur-ı ev ednâ
Der-bahr-i muhît-i "kun fe-yekûn
Cân-ı maksûd u maksad-ı aksâ⁷⁰⁰

Günümüz Türkçesiyle

Melekût âleminin pâdisâhları! "Ev ednâ" yakınlığının şahbazları!

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Necm süresindeki bu âyetin, Araları iki yay aralığı kadar **veya daha da yakın** oldu⁷⁰¹ kısmını iktibas ettiği anlaşılıyor.

"Kun fe-yekûn" okyanusunda istenilen cansın, erişilmek istenilen en son nokta.

İbrâhim Hakkı'nın bu nazımda Yâsin süresindeki âyetin, Bir şeyi dilediği zaman, O'nun buyruğu sadece, o şeye "**Ol**" demektir, **hemen olur**⁷⁰² bu kısmını iktibas ettiği anlaşılıyor.

2.2.2. Manevi İktibaslar ve Örnekleri

İbrâhim Hakkı şiirlerinde âyet olduğunu belirtmeden âyetlerden dolayı alıntılar yapmıştır. Biz bu başlık altında müellifin yaptığı dolaylı alıntılarının, muhtemel olacağı âyetleri bulup zikretmeye çalışacağız.

Rubâî

Bî-rûy-i to men karâr ne-tevânem kerd
İhsân-ı to-râ şumâr ne-tevânem kerd⁷⁰³

Rubâînin tercümesi

⁶⁹⁹ 1. Fâtiha: 6.

⁷⁰⁰ İ. Hakkı: s. 497.

⁷⁰¹ 53. Necm: 9.

⁷⁰² 36. Yâsin: 82.

⁷⁰³ 14. İbrâhîm: 34.

⁷⁰³ İ. Hakkı, s. 356.

⁷⁰³ 9. Tevbe: 129.

Senin yüzün olmadan ben huzur bulamam. Senin ihsanını aslâ sayamam.

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde İbrâhim suresindeki, “ **O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür**”⁷⁰⁴ âyetinin bir bölümünden istifade ettiği anlaşılıyor.

Şiir

“Tevekkelnâ alâ Rabbi's-semâ'i
Ve sellemnâ li-esbâbi'l-kazâ”⁷⁰⁵

Şiirin tercümesi

Göklerin Rabbine dayandık, O'na güvendik; Kazanın sebeplerine teslim olduk.

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde tevbe suresindeki, **Eğer yüz çevirirlerse de ki: “Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arş'ın sahibidir**”⁷⁰⁶ âyetinden istifade ettiği anlaşılıyor.

Nazım

În heme cedd u cehd hâcet nîst
Ânçi rûzîst mî-resânendet”⁷⁰⁷

Günümüz Türkçesiyle

Dünya uğruna bunca bunca çaba ve gayrete hacet yoktur, tasalanma! Rızkını sana ulaştırırlar nasılsa.

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde Hûd suresindeki “**Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızıkı Allah'a ait olmasın.** Her birinin (dünyada) duracakları yeri de, (öldükten sonra) emaneten konulacakları yeri de O bilir. Bunların hepsi açık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı)dır”⁷⁰⁸ âyetinin bir bölümünden istifade ettiği anlaşılıyor.

⁷⁰⁴ İ. Hakkı, s. 360.

⁷⁰⁴ 11. Hûd: 6.

Nazm

Hudâdır mâni ü mu'tî feleklerle kâr u bârım yok
Gönül mir'ât-ı sâfidir cihândan bir gubârım yok⁷⁰⁹

Günümüz Türkçesiyle

Veren de, alan da Hudâ'dır; feleklerle benim işim gücüm yok. Gönül saf ve berrak bir aynadır; dünyadan bir tozum yok.

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde fâtır suresindeki, **“Allah, insanlar için ne rahmet açarsa, artık onu tutacak (engelleyecek) yoktur. Neyi de tutarsa, bundan sonra onu gönderecek yoktur.** O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir”⁷¹⁰ âyetinin bir kısmından yararlandığını ifade edebiliriz.

Nazm

Seni yoktan var iden aç itmez
Gayri kapulara muhtac itmez⁷¹¹

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde rûm suresindeki, **“Allah, sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra sizi öldürecek ve daha sonra da diriltecek olanıdır.** Allah'a koştuğunuz ortaklardan, bunlardan herhangi bir şeyi yapabilen var mı? O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir”⁷¹² âyetinin bir bölümünden istifade ettiğini belirtebiliriz.

Nazm

Çekme hiç gürsînelikden haşyet
Kulun aç kor mu veliyy-i ni'met⁷¹³

Günümüz Türkçesiyle

Fakirlikten korkma, rahat ol gayet. Kulunu aç kor mu hiç, nimeti veren?

⁷⁰⁹ İ. Hakkı, s. 361.

⁷¹⁰ 35. Fâtır: 2.

⁷¹¹ İ. Hakkı, s. 362.

⁷¹² 30. Rûm: 40.

⁷¹³ İ. Hakkı, s. 362.

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde isrâ suresindeki **“Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız.** Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahtır”⁷¹⁴ âyetinin bir bölümünden istifade ettiği anlaşılıyor.

Beyt

Fe- fevvaztu li'l-mahbûbi emrî küllehû

Fe-in şâ'e ahyânî ve-in şâ'e etlefe⁷¹⁵

Beytin tercümesi

Sevgili'ye ısmarladım her işimi. Dilerse ihyâ eder, isterse siler beni.

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde mû'minun suresindeki “Size söylediklerimi hatırlayacaksınız. **Ben işimi Allah'a havale ediyorum.** Şüphesiz Allah, kullarını hakkıyla görendir”⁷¹⁶ âyetinin bir bölümünden istifade ettiğini ifade edebiliriz.

Şiir

Bi seher hergiz ne-mâned şâm bi-sabri me-kon

Herçi düşvar est ruzi gerded âsân gam me-hor

Şiirin tercümesi

Sehersiz hiçbir akşam yoktur, sabırsız olma. Zor olan ne varsa bir gün kolay olur, gam yeme.⁷¹⁷

İbrâhim Hakkı'nın üsteki beytlerde inşrah suresindeki **“Şüphesiz güçlkle beraber bir kolaylık vardır. Gerçekten, güçlkle beraber bir kolaylık vardır”**⁷¹⁸ âyetinden istifade ettiği anlaşılıyor.

Son olarak bu bölümde görüldüğü gibi İbrâhim Hakkı eserinde şiirle doğrudan veya dolaylı iktibas etmiştir. Buda müellifin şiirlerini zenginleştirdiği gibi aynı zaman değer katmıştır. Şimdi marifetnâme'de isrâiliyyat türünden bilgiler bölümüne geçebiliriz.

⁷¹⁴ 17. İsrâ: 31.

⁷¹⁵ İ. Hakkı, s. 384.

⁷¹⁶ 40. Mu'minun: 44.

⁷¹⁷ İ. Hakkı, s. 284.

⁷¹⁸ 94. İnşrah: 5, 6.

2.3. MARİFETNÂME'DE İSRÂİLİYYAT TÜRÜNDEN BİLGİLER

2.3.1. Tefsirde İsrâiliyyat ve Çeşitli Örnekleri

İsrâiliyyât, isrâiliyye kelimesinin çoğuludur. Kelime İsrâîlî bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hâdise mânâsınadır. İsrâîl, rivayetlere göre Hz. Ya'kûb'un (a.s.) ismi veya lâkabıdır. Ya'kûb da (a.s.), Kur'ân'da zikredilen meşhur on iki yahûdî boyunun atasıdır. Kur'ân-ı Kerîm yahûdîlerden genelde "Benû İsrâîl" şeklinde bahseder. İbrânîce olan isrâîl kelimesi, "kul" mânâsına gelen (isrâ) ile, "Allah" mânâsına gelen (îl)'den mürekkeptir ve (Allah kulu) anlamındadır. Kelimenin ıstılahı mânâsına gelince; İsrâiliyyât, Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dinlerden İslâm kültürüne ve özellikle de Kur'ân-ı Kerim'in tefsirine girmiş olan İslâm dışı bilgilerdir. İsrâîli kelime her ne kadar tefsire girmiş yahûdî kültürünü ifâde ediyorsa da, bunda bir inhisar düşünülemez. İslâm'a ve özellikle tefsîre girmiş olan yahûdî, hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dînin gerek lehine, gerek aleyhine uydurulup Hz. Peygambere ve O'nun muasırları olan sahabe ile müteakip nesillere izâfe edilen her türlü haber, isrâiliyyat kelimesinin mânâsı içine girer. Bir bağlamda İslâm'a yabancı olan her şey bu kelimenin bünyesinde mütââla edilmelidir.⁷¹⁹

İsrailiyyât, İslâm'a uygun olup olmaması açısından ikiye ayrılır. İslâm'a uygun olmayanın delili Allah Rasûl'ünün "(Dini konularda) Ehl-i kitaba hiçbir şey sormayın. Zîra kendileri sapıtmış olan bu insanlar sizi asla doğru yola iletmezler"⁷²⁰ sözüdür. Dolayısıyla nakli câiz değildir. Diğerisi ise "Ben-i İsrailden nakilde bulunun. Bunda bir sakınca yoktur"⁷²¹ hadisinin delâleti ile nakli câiz olan rivâyetlerdir. Allah Rasûlünün nakline ruhsat verdiği isrâîli haberler İslâm'ın özüne muhalif olmayan haberlerdir.

İslâm'a yabancı olan her şeyi ifâde için isrâiliyyât kelimenin seçilmesi ise ilmî ifadesiyle (tağlibden) dolayıcıdır. Yâni yahûdîlere ait haberlerin hristiyanlar ve diğer milletlerin kültürüne tercihinden ötürüdür. Bu ifâdeyi kullanmak bir mânâda mecbûriyyet ifâde ediyor. Bilindiği gibi Kur'ân'da geçmiş milletler ve peygamberlerle ilgili pekçok kıssa bulunmaktadır. Aynı kıssalar Tevrat ve İncil'de de mevcuttur. Ancak Kur'ân'la Tevrat ve İncil'deki kıssalar arasında icmâl/kısalık ve tafsil/uzunluk yönünden farklılıklar vardır. Kur'ân yer verdiği kıssaları zaman, mekân ve kahramanları itibariyle

⁷¹⁹ Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara ts., s. 6-7.

⁷²⁰ Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned* I-III, 378, thk, Şuayb el-Arnâvud, Müessesetü'l-Risale, Beyrut 1999.

⁷²¹ Müslim, Zühd, 72.

ele almadan ihtiyaç kadar bilgi verir. Yani tafsilata girmez. Çünkü onun maksadı muhataplara tarih bilgisi vermek değil, onların öğüt ve ibret almalarını sağlamaktır. Halbu ki Tevrat ve İncil'deki kıssalarda ayrıntılar bulunmaktadır.⁷²²

İbrâhim Hakkı'nın meşhur eseri Marifetnâme'de israiliyyat türü çeşitli bilgiler verdiğini görmekteyiz. Eseri incelediğimizde özellikle Hz Âdem'in yaratılışı, âlemin yaratılışı, hamele'l-arşın vasıfları, arş-ı a'zamı çevreleyen yılan, arşın horozu, güneş ve ayın hareketleri gibi konulardaki isrâili haberler dikkatleri çekmektedir. Yalnız müellif bu isrâili haberleri hangi kaynaktan aldığına dair bir bilgi vermemiş aynı zamanda konuları işlerken âlemin yaratılışı hariç hiçbir âyet zikretmemiştir. Konuları işlerken müellifin âyet zikretmeden sunduğu bu bilgileri aktarırken, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim'de bu konuyla ilgili âyetlerden birkaç âyeti zikretmeye çalışacağız.

2.3.2. Hz Âdem'in Yaratılışı

İbrâhim Hakkı'nın Marifetnâme'de Hz Âdem'in yaratılışıyla ilgili verdiği bilgilerin bir kısmı Kur'ân-ı Kerim'de mevcutken, bir kısmı mevcut değildir. Kur'ân-ı Kerim'de mevcut olmayan kısmının isrâili haberler olduğu anlaşılmaktadır. Müellife göre, Hak Teâlâ insanlığın atası Âdem (a. s.)'ı yaratmayı murad edince Azrâil (a. s.)'ı gönderip yeryüzünde yedi iklimden çeşit çeşit toprak aldırması, ardından Cebrail (a. s.)'ı gönderip o kuru toprağı kırk gün yağurmasını emretmiştir. Bundan sonra Hak Teâlâ, kuru toprak iken yağrulamakla balçık haline gelen çamuru en güzel bir biçimde Numan vâdisinde şekillendirdi.⁷²³

Müellifin eserinde zikretmediği bizim örnek olarak sunacağımız âyetlere gelince müellifin şu gibi benzer âyetlerden ilham aldığı anlaşılmaktadır. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerimde şöyle buyurulmaktadır:

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ⁷²⁴
وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَلٍ مَسْنُونٍ⁷²⁵

Müellif devamla şu bilgilere yer verir, “Hak Teâlâ, Âdem (a.s.)'ı yeryüzünde yarattıktan kırk yıl sonra onu göklere kaldırdı ve Firdevs Cenneti'ne koydu. Ona her cennete mahsus, eşsiz güzellikte elbiseler giydirdi ve pek çok nimetler verdi. Ona bir

⁷²² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İfav yay, İstanbul 2010, s. 133.

⁷²³ İ. Hakkı: 18.

⁷²⁴ 55. Rahmân: 14.

⁷²⁵ 15. Hicr: 26.

nimeti verdikçe, “bu nimete kanaat eder misin” diye Âdem (a.s.) a hitap etmiş, o da her seferinde, “buna kanaat etmem ey Rabbim” diye cevap vermiştir. Nihayet Âdem (a.s.)’a bir uyku hali verdi. İşte o uyuklama sırasında Âdem (a.s.)’ın sol kaburga kemiğinden Hz. Havva anamızı yaratınca Âdem (a.s.) gözünü açıp yanında kendi gibi sevimli bir insanın oturmakta olduğunu gördü. Onunla sohbet edip aralarında dostluk, muhabbet ve yakınlık hâsıl olunca Hak Teâlâ Âdem’e tekrar hitap edip; “Ey Âdem, bu nimetimle nicesin?” diye buyurdu. O dahi şöyle cevap verdi; “Ey Rabbim, hesapsız nimet denizine, gark oldum. Bu nimetini bütün nimetlerden daha üstün buldum. İşte bununla yetinirim. Havva ile huzura erip dostluğuna alışıp onunla muradıma erdim. Bu verdiğin nimete şükrediyorum, onun bahşettiği mutlulukla doldum.” dedi.⁷²⁶

Müellifin eserinde zikretmediği bizim örnek olarak sunacağımız diğer âyetlere gelince müellifin şu âyetlerden hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah Kur’ân-ı Kerimde şöyle buyuruyor:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ لِلَّهِ كَانَتْ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا

Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabb'inize karşı gelmekten sakının.⁷²⁷

Müfessir Hazin bu âyetle ilgili olarak şöyle bir yorum yapar: Bir tek nefisten yani beşerin babası olan Âdem (a. s) dan bir tek asıldan yarattı. Ondan da zevcesi Havva’yı yarattı. Yüce Allah Önce Âdem’i yarattı ona uyku verdi sonra sol kaburgasından Havva’yı yarattı. Âdem (a. s.) uyandığında Havva’nın başucunda oturduğunu görünce sen kimsin dedi. Havva, “hanımın” dedi. Âdem (a.s), “niçin yaratıldın” dedi. Havva, “benimle sekinet bulasın diye” dedi.⁷²⁸

Müellif şöyle devam eder: Hak Teâlâ ona şöyle seslendi: “Ey Âdem! Havva ile birlikte cennetimde kalınız, verdiğim her türlü nimetlerden lezzet alınız. Ancak buğday ağacının yakınına bile varmayınız. Ondan yiyerek bana karşı isyan etmiş olmayınız” diyerek tenbih etmiştir. Bundan sonra Hz Âdem ile Havva bin yıl kadar cennette safâ sürmüşlerdir. Bundan sonra Âdem atamız, Havva anamızın sözüne uyarak buğday

⁷²⁶ İ. Hakkı: s. 18.

⁷²⁷ 4. Nîsâ: 1.

⁷²⁸ el-Hazin, Ali b. Muhammed, *Lübâbü’t-Te’vil Fî Meâni’t-Tenzil* I-VII, Beyrut 1399, I, 472.

ağacından alıp ikisi de yediklerinde Hak Teâlâ onları cennet elbiselerinden soyup dünyaya indirmiştir. İşte o vakit Âdem (a.s.) Hindistan’da yüksek bir dağ üzerine inmiştir. İkiyüz yıl o dağda ağlayıp tövbe ile meşgul olduktan sonra, tövbesi kabul olunmuştur. Havva anamız da Âdem atamızı bulmak için yeryüzünün her tarafına gitmiştir. Hz. Âdem’in tövbesi kabul olunca, o da Hz. Havva’yı aramaya koyulmuş, iki yüz yıllık hasretin ardından Arafat dağı üzerinde kavuşmaları mümkün olmuştur.⁷²⁹

Müellifin eserinde zikretmediği bizim örnek olarak sunacağımız başka âyetlere gelince müellif bu âyetlerden hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah Kur’ân-ı Kerimde şöyle buyuruyor:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ
فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ
فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ
قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Ey Âdem! Eşin ve sen cennette kal, orada olandan istediğiniz yerde bol bol yiye, yalnız şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik. Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydirttı, onları bulundukları yerden çıkardı, onlara “Birbirinize düşman olarak inin, yeryüzünde bir müddet için yerleşip geçineceksiniz” dedik. Âdem, Rabbi’nden emirler aldı; onları yerine getirdi. Rabb’i de bunun üzerine tevbesini kabul etti. Şüphesiz O, tevbeleri dâima kabul edendir, merhametli olandır. “İnin oradan hepiniz, tarafımdan size bir yol gösteren gelecektir; Benim yoluma uyanlar için artık korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir” dedik.⁷³⁰

Müellif şöyle devam eder: Bundan sonra Hz Âdem ile Havva Şam’a gittiler ve beş yüz yıl orada kaldılar. Hâbil ile Kâbil orada dünyaya geldi. Sonra tekrar Hindistana gittiler. Ömürleri iki bin yıl olunca Hz Âdem (a. s.) Serendib adasında, ondan kırk yıl sonra Hz Havva ise Cidde’de vefat etmiştir. Bundan sonra, Hz Âdem ile Havva’nın

⁷²⁹ İ. Hakkı: s. 19.

⁷³⁰ 2. Bakara: 35-38.

zürriyetleri yerzüzünü mesken tutup imar etmişler. Hz. Âdem (a.s.)'ın neslinden binlercesi peygamberlik makamına geçmiştir.⁷³¹

Tirmizi ise bu konuda şu Hadisi zikreder: Hz. Ebu Hüreyre (radıyallâhu anh) anlatıyor: “Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) buyurdular ki: “Allah Teâla, Hz. Âdem (aleyhisselâm)'ı yarattığı ve ruh üflediği zaman, Âdem hapşırdı ve elhamdülillah diyerek, izni ile Teâla'ya hamdetti. Rabbi de ona: "Ey Âdem, yerhamukallah (Allah sana rahmet etsin), (mukarreb) meleklerden şu oturan gruba git ve “Esselâmu aleyküm” de!” dedi. (Hz. Âdem öyle yaptı. Hitab ettiği melekler): “Ve aleyke's-selamu ve rahmetullahi ve berekâtuhu!” diye karşılık verdiler. Sonra Âdem (aleyhisselam) Rabbine döndü. Rabbi ona: “Bu cümle senin ve evlâdlarının aralarındaki selâmlaşmadır” dedi. Allah Teâla hazretleri, elleri kapalı olduğu halde Âdem'e: “Dilediğini seç!” dedi. Hz. Âdem: “Rabbimin sağ elini seçtim! Rabbimin iki eli de sağdır, mübarektir” dedi. Sonra Allahu Teâlâ hazretleri sağ elini açtı. İçinde Hz. Âdem ve onun zürriyeti(nin emsâlleri) vardı. Hz. Âdem (aleyhisselâm): “Ey Rabbim, bunlar nedir?” dedi. Rabb Teâla: “Bunlar senin zürriyetindir” dedi. Her insanın iki gözünün arasında ömrü yazılıydı. Aralarında biri hepsinden daha parlak, daha nurlu idi. Hz. Âdem: “Ey Rabbim ! Bu kimdir?” dedi. Rabb Telâla hazretleri: “Bu senin oğlun Dâvud'dur. Ben ona kırk yıllık ömür takdir ettim” dedi. Âdem aleyhisselam: “Ey Rabbim onun ömrünü uzat!” talebinde bulundu. Rabb Teâla: “Bu ona takdir edilmiş olandır!” deyince, Âdem: “Ey Rabbim, ben ona kendi ömrümden altmış senesini verdim” diye ısrar etti. Bunun üzerine Rabb Teâla: “Sen ve bu (talebin berabersiniz).” buyurdu. Sonra Âdem cennete yerleştirildi. Allah'ın dilediği kadar orada kaldı. Sonra cennetten (arza) indirildi. Âdem burada kendi ecelini yıl be-yıl sayıp hesaplıyordu. Derken ölüm meleği geldi. Hz. Âdem (aleyhisselam) ona: “Acele ettin, erken geldin. Bana bin yıl ömür takdir edilmişti!” dedi. Melek: “İyi ama sen oğlun Dâvud a altmış senesini verdin” dedi. Ne var ki O bunu inkâr etti, zürriyeti de

⁷³¹ İ. Hakkı: s. 18

⁷³¹ et-Tirmizî, Muhammed bin İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh* I-V, Kitâbu Tefsir, Muavvizateyn (3365)., Dâru'l-Hadîs, Kahire tsz.

inkâr etti; o unuttu, zürriyeti de unuttu.” Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) ilâve etti: “O günderi itibaren yazma ve şahidlik emredildi.”⁷³²

İbrâhim Hakkı’nın verdiği Hz. Âdem kıssası aynı zamanda Kur’ân’da yedi farklı sûrede geçmektedir. Bunlar içinde Hz. Âdem kıssasının en uzun şekilde anlatıldığı iki sûreden biri, Bakara diğeri A’râf Suresidir. Özelde bu iki sûre genelde bütün Kur’ân-ı Kerim ve Kütüb’i-Sitte’yi incelediğimizde yukarıda zikrettiğimiz Tirmizi’de geçen hadis hariç, bu âyetlerde ve Kütüb’i-Sitte’de İbrâhim Hakkı’nın zikrettiğimiz ne mekân ne de zaman ve benzer bilgilere ulaşılamaz. Dolayısıyla müellifin verdiği bu bilgilerin isrâiliyyat olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.3. Güneş ve Ayın Hareketleri

İbrâhim Hakkı, eserinde güneş ve ayın hareketleri hakkında yine âyet zikretmeden çeşitli bilgiler verir. Müellife göre, “Hak Teâlâ dünya semasının altında ve ona bitişik bir su denizi yaratmıştır. Ve o deniz dünya göğünün içini bütünüyle kuşatmış olup onun köpüklü dalgaları Hakk’ın emri ve kudretiyle hava üzerinde karar kılıp sükûnet bulmuş bir damlası dâhi havaya düşmez. Hak Teâlâ, güneşi, ayı ve bütün yıldızları kendi arşının nurundan yaratıp yukarıda sözü edilen denizin suyu içinde balıklar gibi dolaştırmaktadır. Bütün bu yıldızların içinden güneşi en büyük ve en parlak, ondan sonra da ayı büyük ve nûrlu kılmıştır. Bundan sonra Cenâb-ı Hakk’ın emriyle cibrîl-i Emîn, (a. s.) gece ile gündüz farklı olsun, böylelikle senelerin ve ayların hesabı bilinsin diye kanadıyla ayın yüzüne dokunup parlaklığını almıştır. O halde ayın yüzeyinde çizgiler gibi görülen siyahlıklar, donuklaştırılmış olan söz konusu nûrun kalıntılarıdır.”⁷³³

Müellifin eserinde zikretmediği bizim örnek olarak verdiğimiz âyetlere gelince müellif bu âyetlerden ilhan aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah Kur’ân-ı Kerim de şöyle buyrulmaktadır:

وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ ۚ لِّتُبَيِّنَ لَهُمُ الْبُيُوتَ الَّتِي بَنَوْا لِنَفْسِهِمْ ۚ وَمَا لَهُمْ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ ۚ
فَصَلُّوا عَلَيْهِمْ وَأَسْأَلُوا عَلَيْهِمْ ۚ وَمَا يَسْأَلُ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ ۚ وَمَا يَسْأَلُ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ ۚ

⁷³³ İ. Hakkı: s. 13.

Biz geceyi ve gündüzü (kudretimizi gösteren) iki alâmet yaptık. Rabbinizden lütuf isteyesiniz, yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye gece alametini giderip gündüz alametini aydınlatıcı kıldık. İşte biz her şeyi açıkça anlattık.⁷³⁴

Müellif konuyla ilgili şöyle devam eder: Hak Teâlâ bu deniz içinde elmas mücevherlerinden güneş için üçyüz altmış kuplu bir araba yaratıp güneşi onun üzerine koymuştur. Bu kulplardan her birini tutmak için bir melek tayin etmiştir. Tâ ki o melekler güneşi araba ile o denizde doğudan batıya çekip götürsünler. Hak Teâlâ ay için dahi üç yüz kulplu sarı yâkuttan bir araba yaratıp ayı onun üzerine koymuştur. Ve her bir kulpu tutmak için bir melek tayin etmiştir. Tâ ki bu vazifeli melekler ayı, söz konusu araba ile o denizin içinde doğudan batıya götürsünler. Ve yine ay için lacivert renkli cevherden altmış kuplu bir kılıf yaratmıştır. Onları tutmak için de altmış melek tayin etmiştir.

Ayın arabasını çekmekle görevli melekler onu güneşten günbegün uzaklaştırdıkça, kılıfını tutmakla vazifeli olanlar da, kılıfını aydan azar azar sıyırlar. Böylece ay güneşin karşısına geldiği vakit, kılıfından tamamen çıkmış olur ve dolunay görünür. Sonra vazifeli melekler ayı güneşe yavaş yavaş yaklaştırdıkça, kılıfını da diğer taraftan ona yaklaştırırlar. Böylece ay güneşe kavuşunca, görevli melekler kılıfını tamamen geçirirler. İşte kıyamete kadar bu minval üzere giderler. Yukarıda anılan sebepledir ki ay bâzen kaybolur; bâzen hilâl bâzen yarım ve bâzen de dolunay olur. Diğer yıldız ve gezegenlerin büyüklerine onar melek, küçüklerine birer melek tayin olunmuştur. Bu melekler hikmet ve kudret sahibi Allah'ın dilemesiyle belirlenen vakitlerinde doğup batmaları, her birini kendi doğacakları yere götürmeleri ve Yüce Allah'ın diğer emirlerini yerine getirmekle görevlidirler.⁷³⁵ Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı Kerimde şöyle buyuruyor:

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

O, güneşi bir ışıık (kaynağı), ayı da (geceleyn) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.⁷³⁶

⁷³⁴ 17. İsrâ: 12.

⁷³⁵ İ. Hakkı: s. 13.

⁷³⁶ 10. Yunus: 5.

وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ

Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur. Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.⁷³⁷

Görüldüğü gibi İbrâhim Hakkı'nın verdiği bilgiler çok dikkat çekicidir. Şâyet müellif âyet zikretmiş olsaydı muhtemelen yukarda verdiğimiz âyetleri zikrederdi. Müellifin verdiği bilgileri bizim verdiğimiz bu âyetlerle irtibatlandırmak oldukça güç olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda taramış olduğum Hâfız Ebu Muhammed el-Münziri, Muhtasarı Sahih-i Müslim'de ve aynı zamanda Kütüb'ü-Sitte'de bu konuda ulaşamadığımız müellifin verdiği bu bilgilerin isrâiliyyat olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.4. Alemin Yaratılışı

İbrâhim Hakkı, âlemin yaratılışıyla ilgili âyet zikrettikten sonra âyetin genel mefhumunda bulunan bilgiler verdiği gibi âyetin genel mefhumunda bulunmayan bilgiler de vermektedir. Müellifin zikrettiği âyetlerde Yüce Allah şöyle buyuruyor:

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah'tır. Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı yücedir.⁷³⁸

وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ

Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde (altı evrede) yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı.

Konuyla ilgili müellifin zikretmediği bir Hadis-i Şerif zikredersek: Ebu Hureyre (r.a)'tan rivayet edilen Hadis-i Şerifte: “Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah yeri cumartesi günü yaratmış, ondaki dağları pazar günü yaratmış, ağaçları pazartesi günü yaratmış, sevilmeyen şeyleri salı günü yaratmış, nuru çarşamba günü

⁷³⁷ 36. Yâsin: 39, 40.

⁷³⁸ 7. Â'râf: 54.

yaratmış, hayvanları yerin üzerine perşembe günü yaymış, Adem (a.s.)'ı da cuma günü ikindiden sonra mahlûkatın en sonunda ve cuma saatlerinin nihâyetinde, ikindi ile akşam arasındaki bir zaman içerisinde yaratmıştır” buyurdu.⁷³⁹

Yine konuyla ilgili müellifin zikretmediği Tirmizî’de geçen Hadis-i Şerifi zikredersek: Hz. Abbas İbnu Abdilmuttalib (radıyallâhu anh) anlatıyor: "Bathâ nâm mevkide, aralarında Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm)'ın da bulunduğu bir grup insanla oturuyordum. Derken bir bulut geçti. Herkes ona baktı. Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm): “Bunun ismi nedir bileniniz var mı?” diye sordu. “Evet bu buluttur!” dediler. Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm): “Buna müzn de denir” dedi. Oradakiler: “Evet müzn de denir” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) : “Anân da denir” buyurdu. Ashab da: “Evet anân da denir” dediler. Sonra Hz. Peygamber (aleyhissalâtu vesselâm): “Biliyor musunuz, sema ile arz arasındaki uzaklık ne kadardır?” diye sordu. “Hayır, vallahi bilmiyoruz!” diye cevapladılar. “Öyleyse bilin, ikisi arasındaki uzaklık ya yetmiş bir, ya yetmiş iki veya yetmiş üç senedir. Onun üstündeki sema(nın uzaklığı da) böyledir.” Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) yedi semayı sayarak her biri arasında bu şekilde uzaklık bulunduğunu söyledi. Sonra ilâve etti: “Yedinci semânın ötesinde bir deniz var. Bunun üst sathı ile altı arasında iki sema arasındaki mesafe kadar mesafe var. Bunun da gerisinde sekiz adet yabâni keçi (süretinde melek) var. Bunların sınnakları ile dizleri arasında iki semâ arasındaki mesafe gibi uzaklık var, sonra bunların sırtlarının gerisinde Arş var, Arş'ın da alt kısmı ile üst kısmı arasında iki sema arasındaki uzaklık kadar mesafe var. Allah, bütün bunların üstündedir.”⁷⁴⁰

Yine Ebu Davud’da geçen başka bir Hadiste: Cübeyr İbnu Mut'im (radıyallâhu anh) anlatıyor. "Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm)'a bir bedevî gelerek: “Ey Allah'ın Resûlü, (kuraklıktan) insanlar meşakkate düştüler. Aile efradı zayiata uğradı. Hayvanlarımız da helâk oldular. Bizim için Allah'a dua et, su göndersin. Zîra biz Allah'a karşı senin şefaatin, sana karşı da Allah'ın şefaatin taleb ediyoruz!” dedi. Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) adama şu mukabelede bulundu: “Yazık sana, söylediğin şeyin idrakinde misin? Sübhanallah!” Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) sübhanallahları o

⁷³⁹ Müslim, “*Mahlûkâtın ilk Yaratılışı ve Hz. Adem (a.s.)'in Yaratılışı*”

⁷⁴⁰ Tirmizî, Tefsir, Hâkka, (3317)

⁷⁴⁰ İ. Hakkı: s. 7.

kadar tekrar etti ki bunun tesiri Ashab'ın yüzünden okunmaya başladı. Sonra Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) sözüne şöyle devam etti: “Yazık sana, mahlukâtından hiç kimseye karşı Allah şefaathçi kılınmaz. Allah'ın şânı böyle bir şey yapmaktan çok yücedir. Bak hele! Sen Allah'ın (azametinin) ne olduğunu biliyor musun? O'nun Arş'ı, semavatının şöyle üzerindedir. Parmaklarıyla işaret ederek tıpkı üzerinde bir kubbe gibi. Arş Zat-ı Zülcelâl sebebiyle inleyip ses çıkarır, tıpkı süvarisi sebebiyle atın ses çıkarması gibi.”⁷⁴¹

Yüce Allah, âlemi yaratmayla ilgili verdiği bilgilerin Kur'ân-ı Kerim'de ve Kütüb'-Sitte'de geçmemektedir. Kütüb'-Sitte'yi baştan sona taradığımızda zikrettiğimiz Müslim Hadis-i Şerif'inde de görüldüğü gibi Yüce Allah Cumertesi başlamış, İbrâhim Hakkı ise eserinde bu âyetlerde zikredilen altı günün pazar günü başlayıp cuma günü tamamladığı bilgisini vermektedir.⁷⁴²

Yine müellife göre, Hak Teâlâ kudretiyle arş-ı a'zamı yeşil cevherden yaratmıştır. Arşın etrafı kırmızı yakuttan olup bütün yaratıkların sıfatları ve görünüşleri onda resmedilip nakşolunmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de ve konuyla ilgili zikrettiğimiz Hadis-i Şerif'lerde, arş- a'zamı yeşil cevherden, arşın etrafı kırmızı yakuttan yaratıldığına dâir bilgi verilmemesine rağmen, İbrâhim Hakkı, eserinde bu bilgilere yer vermiştir. Verdiği bu bilginin de isrâiliyyat türü bilgiler olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴³

2.3.5. Arşın Taşıyıcıları

İbrâhim Hakk'ya göre, arşın dört taşıyıcısından her birinin dört yüzü vardır: biri insan, biri arslan, biri boğa ve biri kartal şeklinde tarif etmiştir. Bu yüzlerden her biri, yeryüzünde kendi türünden olan yaratılmışlar için Rezzâk olan Yüce Allah'tan rızık talep etmektedirler. Arşın taşıyıcıları devamlı kıyam halinde ayakta durarak arş-ı a'zamı boyunları üzerine yüklenmiş durumdadırlar. Ayakları yedi kat yerden aşağıdadır. Arşın taşıyıcılarının her birinin dört tarafa yayılmış dört kanadı vardır. Onların bir yarısı buz, diğer yarısı ateştir; böyle olmakla birlikte birbirini ne söndürür ne dede eritirler. Ateş böceği gibi bu iki unsur birbiriyle uyum içindedirler. Arşın taşıyıcılarının cüsseleri

⁷⁴¹ İ. Hakkı: s. 7.

⁷⁴² Durmuş, I, 119.

öyle büyüktür ki kulak memeleriyle boyunları arası kuş uçuşuyla yedi yüz yıllık mesafedir. Bunlara kerrûbiyyûn de denmektedir.⁷⁴⁴

Müellifin zikretmediği konuyla ilgili Kuu'ân-ı Kerimi tarayım çıkardığımız şu âyetlerde Yüce Allah şöyle buyuruyor:

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ

Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tesbih ederler, O'na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: “Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O hâlde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azâbından koru.”⁷⁴⁵

وَالْمَلَائِكَةُ عَلَىٰ أَرْجَائِهِا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ

Melekler onun kıyılarındadır. O gün Rabbinin Arş'ını, bunların da üstünde sekiz taşıyıcı taşır.⁷⁴⁶

Kur'ân-ı Kerim'de ve taramış olduğum Kütüb'ü-Sitte'de ulaşamadığım müellifin verdiği arşın taşıyıcılarının vasıflarıyla ilgili bilgilerin yine isrâiliyyat olduğunu belirtmek mümkündür.

2.3.6. Arş-ı Azamı Çevreleyen Yılan

İbrâhim Hakkı, arş-ı azamı çevreleyen yılanla ilgili âyet zikretmeden bilgiler verir. Müellife göre: Yüce Allah arş-ı a'zamı kuşatacak kadar büyük bir yılan yaratmıştır. Bu yılan başını kuyruğunun üzerine koymuştur. Baş beyaz inciden, vücudu sarı altından, gözleri kırmızı yakuttandır. Yüz bin kanadı olup bu kanatlardan her birinin tüyleri altında bir melek tesbih etmektedir. O sarı yılanın tesbihat esnasında gür sedâsından bütün melekleri bir ürperti kaplar. Çünkü onun tesbihat sırasında sesi, bütün meleklerin sesinden daha yüksek çıkmaktadır. Ağzını açtığında bütün gökleri ve yeryüzünü bir lokmada yutması mümkündür. Ve eğer o büyük yılan Allah'ı tesbih ederken kendisine daha latif olması ilhâm edilmeseydi, onun sesinin heybetinden bütün mahlûkat helâk olurdu.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ İ. Hakkı: s. 7.

⁷⁴⁵ 40. Mü'min: 7.

⁷⁴⁶ 69. Hakkâ: 17.

⁷⁴⁷ İ. Hakkı: 8.

Müellifin verdiği bilgilerle ilgili Kur’ân-ı Kerim’deki şu âyetlere ulaştık:

لَئِنْ رَزَقْنَاهُ اللَّهَ الْإِبْدَى خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَى اللَّيْلُ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهٖ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş’a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah’tır. Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O’na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah’ın şanı yücedir.⁷⁴⁸

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş’a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.⁷⁴⁹

Bu Âyetle ilgili görüldüğü gibi Yüce Allah, bu korkunç yılanla ilgili bir bilgi vermediği halde İbrâhim Hakkı, eserinde Arş-ı A’zamı çevreleyen yılanla ilgili bilgiler vermiştir. Kur’ân-ı Kerim’de bulunmayan ve Kütüb’i-Sitte’de ulaşamadığımız müellifin verdiği Arş-ı A’zamı çevreleyen yılanla ilgili bilgilerin isrâiliyyat olduğunu ifade etmek mümkündür.

2.3.7. Arşın Horozu

İbrâhim Hakkı’ya göre Yüce Allah, Sidre-i muntehâda yeşil zümrütten minare şeklinde bir büyük direk yaratmıştır ki sidreden yüksekliği yetmiş bin fersahtır. O direğin başında beyaz inciden büyük bir kubbe yaratmıştır. Söz konusu kubbenin üzerinde tâvus kuşu şeklinde, çeşitli mücevherlerin renkleriyle bezenmiş hayret verici bir melek yaratmıştır. Beş yüz kanadı vardır; her bir kanadında yüz bin uç tüyü vardır. Her bir tüyün üzerinde yeşil renkli kalemle yazılmış üç satır yazı vardır. Birinci satırda, “Bismillâhirrahmânirrahîm” yazılıdır. İkinci satırda, “Lâ ilâhe illâ’llâh Muhammedün Rasûlullâh” yazılıdır. Üçüncü satırda “Küllü şey’in hâlikün illâ vecheh” yazılıdır. İşte buna arş horozu denir ki kanatlarını açıp yaydıkça, cennet ehlinin üzerine Cenâb-ı Hakk’ın izniyle nisan yağmurları gibi rahmet iner. Beş vakit namazın edâ zamanı

⁷⁴⁸ Âraf. 54.

⁷⁴⁹ 57. Hadid: 4.

geldiğide o horoz kanatlarını birbirine çarpıp ötmeye başlar. Kanatlarında blunan her bir tüyden farklı farklı sesler çıkar. Bu tatlı nağmeler, cennet ağaçlarının dallarını sabâ rüzgârı gibi kıpırdadır.⁷⁵⁰

Yine müellifin verdiği bilgilere dair Kur'ân-ı Kerimdeki şu âyete ulaştık:

وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُوْنَ يَخَافُوْنَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُوْنَ مَا يُؤْمَرُوْنَ

Göklerde ve yerde bulunan canlılar ve melekler büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler (boyun eğrerler). Üzerlerinde hâkim ve üstün olan Rablerinden korkarlar ve emredildikleri şeyleri yaparlar.⁷⁵¹

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de, arşın horozu ile ilgili bilgi vermediği halde İbrâhim Hakkı Hazreleri eserinde bu bilgilere yer vermiştir. Kur'ân-ı Kerim ve Kütüb'i-Sitte'de ulaşamadığımız müellifin verdiği bu bilgilerin isrâiliyyat olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁵⁰ İ. Hakkı: s. 9.

⁷⁵¹ 16. Nahl: 49, 50.

SONUÇ

Erzurumlu İbrâhim Hakkı, dini ve pozitif bilimlerde saygın bir yer kazanmış büyük bir mütefekkindir. Onun hakkında bugüne kadar çok sayıda eser kaleme alınmış, birçok tez ve makale yayınlanmıştır. Bu da Onun yaşadığı çağda gördüğü ilginin günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

İbrâhim Hakkı, tasavvûfî bir ortamda yetişmiştir. Bu hayata yönelmesinde babasının payı yadsınamaz. Babası Osman Efendi, bir mürşid bulma aşkıyla yanmış tutuşmuş ve sonunda mürşidini bulmuş çok geçmeden İbrâhim Hakkı'yı da mürşidinin yanına getirterek İbrâhim Hakkı'nın bu ortamla buluşmasını sağlamıştır. Bu tasavvûfî ortam İbrâhim Hakkı'ya Marifetnâme gibi önemli bir eseri telif etme fikrini vermiştir.

İbrâhim Hakkı, klasik tasavvuf düşüncesinin benimsediği züht anlayışına paralel bir düşünce benimsemiştir. Yani dünyaya bir nevi yüz çevirme, az yeme az uyuma gibi eylemlere Marifetnâme'de çokça yer vermiştir. Hem bir mutasavvıf hem de sûfî bir kişiliğe sahip olan müellif, insanı ve nefsini bir realite olarak görür. Ona göre nefis çift kutuplu olup, iyi ve kötü davranışları da yapmaya potansiyel olarak istidatlıdır. Bu nedenle nefis, kötülüklerin kendisi değildir. O, ancak aklın kontrolünden çıkar ve başboş bırakılırsa, süfli duyguların tesiriyle kötülük yapabilir. Bu noktada o, aklın önemini vurgulayarak, iyi davranışların yapılabilmesini aklın kontrolüne dayandırır. Nefsin öldürülmesini talep ederken, biyolojik olarak ortadan kaldırılmasını değil, kötülüklerden arınmasını kasteder.

İbrâhim Hakkı, tasavvufî görüşlerini temellendirirken “Nefsini bilen Allah'ını bilir” hadisi şerifini esas alır. Bu iki yönlü bilme, ilk olarak sosyal ve pozitif bütün ilimlerin bilinmesini, ikinci olarak da ruh ilminin incelenmesini öngörüyordu. Onun bu şekilde düşünme tarzı, zamanı için oldukça yepyeni bir haldir. Onun gayesi sadece gerçekleşmesini istediği fikirlerini somutlaştırmak değil, yaşadığı ortamı da eğitmektir. Bu sebeptendir ki, toplum Marifetnâme'ye gönlünde yer ayırdığı gibi aynı zamanda her evin kitap köşelerinde vazgeçilmez eserlerinden biri oldu.

İbrâhim Hakkı, yaşadığı çağda Arapça ve Farsça yazmak bir sanat iken, o sadece bu lisanları kullanmakla iktifa etmemiş, aynı zamanda İslâmî Türk medeniyetinin unsurlarından biri olan Türkçeyi de kullanarak kültürümüzün gelişmesine ve

aktarılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu yönüyle de İbrâhim Hakkı'nın Türk dilinin nesilden nesile aktarılmasına hizmet ettiğini söylemeliyiz.

İbrâhim Hakkı'nın Marifetnâme'de konuları işlemesine gelince, konumuz Kur'ân tefsiri açısından Marifetnâme olması hasebiyle müellifin eserine almış olduğu ayetlerin müellif tarafından nasıl yorumlanışının yanı sıra müellifin eserinde zikretmediği âyetlerin muhtevasına dair verdiği bilgilerin aktarımı olmuştur. Müellif âyetleri genelde tefekkür, tevekkül, tefviz, sabır, rıza, marifet, muhabbet vb bölümlerini işlerken konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerim'de geçen hemen hemen bütün ayetleri konunun başında toplu olarak almış ve bu ayetler merkezinde uzun uzun konuyu irdelemiştir. Öyleki bazı bölümlerde otuz küsur ayet bazılarında da otuza yakın ayet zikretmiştir. Biz konuyu işlerken müellifin eserinde zikrettiği âyetlerin tamamını almaya çalıştık. Müellifin âyetler bağlamındaki değerlendirmelerinin yanı sıra zaman zaman diğer müelliflerden istifade etmeye çalıştık.

İbrâhim Hakkı'nın Marifetnâme'de Tefsir yönü ana başlığı altında; cennet, cehennem, ilk insanın yaratılışı kıyamet alametleri ve kıyamet konularını işlerken âyetleri zikretmeden âyetlerin muhtevasına dair bilgiler verdiğini tesbit ettik.

İbrâhim Hakkı'nın şiirlerinde âyetlerden iktibaslarda bulunduğunu da gördük. Bu iktibaslar doğrudan âyetlerden alıntı olmasına rağmen müellif âyet olduğunu zikretmeden alıntı yaparken, zaman zaman dolaylı iktibas yaptığını da müşahade ettik. Biz doğrudan olan iktibasları lâfzî, dolaylı olanları da manevi iktibas olarak ikiye ayırdık.

İbrâhim Hakkı'nın israiliyat başlığı altında Hz Âdem'in yaratılışı, Güneş ve Ayın hareketleri, Âlemin yaratılışı, Arşın taşıyıcıları, Arş-ı A'zamı çevreleyen yılan, Arşın Horozu gibi konularda Kur'ân-ı Kerim ve Kütüb'i-Sitte'de tesbit edemediğimiz bilgiler verdiğini gördük.

Marifetnâme klasik tefsir kitapları gibi, Kur'ân-ı Kerim'i baştan sona kadar tefsir eden bir eser olmamakla birlikte, âyetleri şiirle tefsiri, zaman zaman israiliyata yer vermesi, âyetleri zikretmeden muhtevasına dair bilgi vermesinin yanında tefekkür, tevekkül, tefviz, sabır, rıza.... vb. tasavvûfî içeriğe hâiz bütün ayetlerin toplanıp teferruatıyla işlendiği ve daha önemlisi işlenen ayetlerin müellifçe özümstenip yaşandığı ve başkalarının da yaşaması için çokça nasihatlerin yer aldığı eşsiz bir eserdir.

Sonuç olarak, İbrâhim Hakkı ve eserleri üzerine birçok çalışmanın yapıldığını biliyoruz. Çalışmamız esnasında yapılan tez ve makalaların birçoğuna atıfta bulunduk ve istifade etmeye çalıştık. Yapmış olduğumuz bu mütevâzî çalışmamızı diğerlerinden farklı kılan Kur'ân âyetlerinin zikredillerek İbrâhim Hakkı'nın ve zaman zaman diğer müelliflerin bu âyetler bağlamındaki değerlendirmeleri olmuştur. Bu çalışmamızın tıpkı İbrâhim Hakkı ve eserleri üzerine yapılan diğer çalışmalar gibi bir zincirin halkası olması Yüce Allah'tan temenni ederim.

BİBLİYOGRAFYA

- Afîfî, Ebu'l-Âlâ, *Tasavvuf İslamda Manevi Hayat*, İz Yay, İstanbul 2004.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* I-III, 378 Tahkik, Şuayb el-Arnâvut (2.Baskı), Müessesetü'l-Risale, Beyrut 1999.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, trs., Beyrut.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2006.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yay, İstanbul 2002.
- Altıntaş, Hayrani, *Marifetnâme'de Tasavvuf*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., İstanbul 2002.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara ts.
-, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, DİB. Yay, Ankara 1993.
- Berki, Ali Hikmet, Osman Keskiöğlü, *Hazreti Muhammed ve Hayatı*, DİB. Yayınları, Ankara 2006.
- Beydavi, Ömer b. Muhammed, *Envvaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil* I-IV, Daru'r-Reşid-Müessesetü'l-İman, Beyrut 1990.
- Biçici, Alaaddin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tefsiri Yönü*, (Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Ens, Erzurum, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlî'si ve Tefsîri* I-VIII, Bilmen Yay, İstanbul 1962.
- Bingöl, Abdülkuddüs, "Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, 1993/9
- Birgivi, İmam, *Tarikatu'l-Muhammediyye*, Demir Kitabevi, İstanbul 1976.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VI, (3.Baskı), tahkik, Mustafa Dîb el-Buga, Dar'u İbn-i Kesir, Beyrut tsz.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahih*, İman, İstanbul 1315.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân* I-X, Halil Eser Neşr., İstanbul tsz.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi* I-II, DİB. Yay., Ankara 1988 Kenan Rıfâî, *Mesnevi-i Şerif Şerhli*, Hülya Yay, İstanbul 1973.
-, *Tefsir Usûlü*, TDV. Yay., Ankara 2012.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed el-*Kitâbü't-Tarifat*, İstanbul 1300.
- Çağrı, Mustafa, "İbrâhim Hakkı Erzurumi" *mad.*, *DİA* I-XL, TDV. Yay., İstanbul 2000.

- Çamdibi, Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, İFAV. Yay, İstanbul 1994. Çetiner, Bedreddin, *Esbâb-ı Nuzûl* I-III, Çağrı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman, *Fedâilü'l Kur'ân*, 27 I-II, (Neşr Fevvez Ahmed Zümerli) Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut tsz. 1.Bab. Hadis no: 3236
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yay., (11.Baskı), İstanbul 2010.
- Demirci, Muhsin *Tefsir Tarihi* İFAV Yay., İstanbul 2010.
- Durmuş, Câfer, Kerim Kara (*Erzurumlu İbrâhim Hakkı Marifetnâme* Sad.),I-III, Erkam Yay., İstanbul 2011.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*(3.Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İlrfan Ordusunun El Kitabı*, (Terc. Ahmet İnce), Fatih Matbaası, İstanbul 1968.
- *Kimyâ-yı Saâdet*, (Terc. Mehmet A. Müftüoğlu), Çile Yayınları, İstanbul 1981.
- *Kimyâ-yı Saâdet* I-II, (terc. A. Fâruk Meyan), Bedir Yayınları, İstanbul 1977.
- Güllüce, Hüseyin, *Kur'ân Tefsîri Açısından Mesnevî*, (Doktora Tezi) Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- Hakkı, İbrahim, *Fakirullah Gavsı Azam Ulvi Şeyh İsmâil Tilvinin Halu hayatı-Ahlak ve ibadeti*, Anadolu Matbaacılık İzmir 1995.
- , *marifetnâme*, Ahmet Kâmil Matbaası, İstanbul 1330.
- Hazin, Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-Te'vil Fî Meâni't-Tenzil* I-VII, Beyrut 1399.
- Heyet, *Dini Kavramlar sözlüğü*, (3.Baskı), DİB. Yayınları, Ankara 2007.
- Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâli ve Tefsiri* I-V, DİB. Yayınları, Ankara 2007.
- Heyet, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (2.Baskı), DİB. Yayınları, İstanbul 2007.
- Hûlî, Emin, *et-Tefsir Ma'âlimu Hayâtihi ve Menhecuhu'l-Yevm*, Mısır 1994.
- Işık, Zeynel-Abidin, *Seâdeti ebediye*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* I-XV, Dâru Sehnûn, Tunus, tsz.
- İbn Kesir Abdullah, *Tefsiru'l Kur'âni'l-Azim*, (*Tefsîru İbni Kesîr* I-IV), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1986.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1955, "Fsr" md.
- İz, Mâhir, *Tasavvuf*, Rahle yayın, İstanbul 1969.

- Karadeniz, Hayrettin, *E. İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, Doktora Tezi, Selçuk Ü Sosyal Bilimler Ens., Konya, 2006.
- Kazvînî, Muhammed b. Yezîd, *Sünenu İbn-i Mâce* I-II, (neşr Muhammed Fuad Abdulbâki), Daru'l-Fikr, Beyrut tsz.
- Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân* I-XXII, (2.Baskı), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996.
- Küşeyri, *Tasavvuf ilkeleri* (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1978.
-, Ebû'l-Kasım Abdulkerim b. Hevâzin, *Letâifü'l-İşârât bi Tefsîri'l-Kur'ân* I-VIII, Daru'l-Kitabil-Arabi, Kahire tzs.
- Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc, *Sahîhi Müslim* I-V, "Salâtü'l-Müsâfirîn" 266, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut tsz.
- Münziri, Hâfız Ebu Muhammed, *Muhtasarı Sahih-i Müslim*, "birr" 14, (1.Baskı) Daru'l Mustafa dib el-Buğa 2011.
- Nedvi, Abdu'l-Bârî, *Kur'ân ve Sünnet'in Ruhuna göre Tasavvuf ve Hayat*, (Çev. Mustafa Ateş), T.D.V. Yayınları, Ankara 1998.
- Nesefî, Ebu'l-Berakat Abdullah, *Medariku't-Tenzil ve Hakâkiku't-Tevîl* I-II, (1.Baskı), Daru'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb* I-XXXII, (1.Baskı), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Rûmî, Eşrefoğlu, *Tam Müzekkin-Nüfus Nefisleri Temizleyen*, Salâh Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Muhtasarı Tefsîri İbni Kesîr* I-III, (2.Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999.
-*Safvetü't-Tefâsir* I-III, (10. Baskı), Dâru's-Sâbûnî, Kahire tsz.
- Semarkandî, Ebu'l-Leys *Bahru'l-Ulum* I-VI, İstanbul 1993.
- Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Sunar, Cavit, *İslam Felsefesi Yunan Kaynakları ve Kozalite Meselesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.
- Celaleddin el-Mahalli-Celaleddin es-Suyuti, *Tefsiru'l-Celâleyn*, Yasin Kitapevi, İstanbul 2009.

- Sülemi, Ebu Abdirrahman Muhammed, *Hakâiku't-Tefsir*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye I-II, 2007.
- Tirmizî, Muhammed bin Îsâ, *el-Câmiu's-Sahîh* I-V, Dâru'l-Hadîs, Kahire tsz.
- Uludag, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., (7. Baskı) Ist., 2001, "Irade" md.,
- Yazır, Elmalılı, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili* I-X, Zehrâveyn Yayın, İstanbul tsz.
- Yıldız, M. Salih, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Felsefe* (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 1977
- Yıldız, Sâkıp, "Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın Ahlâk Anlayışı", Atatürk Üniversitesi, *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, Ankara 1980
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Yücelik, Hakan *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi) AÜ Sosyal Bilimler Ens., Erzurum, 2006.
- Yüksel, Emrullah, "Erzurumlu İbrâhim Hakkı'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 1993/ 11
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân* I-II, (2.Baskı), Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, Beyrut 1996.
- Zerkeşî, Bedreddîn, *el-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'an* I-IV, (2.Baskı), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1994.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yakup UZUN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum 01.04. 1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	Yakupuzun1978@hotmail.com
Tarih	